

**Východočeské
listy
historické**

33/2015

Univerzita Hradec Králové
Historický ústav Filozofické fakulty

VÝCHODOČESKÉ LISTY HISTORICKÉ EAST-BOHEMIAN JOURNAL OF HISTORY

Redakční kruh | Editorial Committee of the Board of Editors:

doc. Ondřej Felcman – předseda redakční rady | Chairman of the Board of Editors
a vedoucí redaktor | and Editor-in-Chief

dr. Tomáš Hradecký – výkonný redaktor | Executive Editor

dr. Ryszard Gładkiewicz (Polsko | Poland)

dr. Vlastimil Havlík (Česká republika | Czech Republic)

dr. Veronika Středová (Česká republika | Czech Republic)

doc. Martin Šandera (Česká republika | Czech Republic)

dr. Jiří Štěpán (Česká republika | Czech Republic)

Další členové mezinárodní redakční rady | Other Members of the International Board of Editors:

prof. Petr Čornej (Česká republika | Czech Republic)

dr. Jiří Hutečka (Česká republika | Czech Republic)

prof. Zenon Jasiński (Polsko | Poland)

doc. Jiří Kubeš (Česká republika | Czech Republic)

prof. Milena Lenderová (Česká republika | Czech Republic)

dr. Naděžda Machková Prajzová (Česká republika | Czech Republic)

dr. Jan Mervart (Česká republika | Czech Republic)

dr. Jaroslav Pažout (Česká republika | Czech Republic)

doc. Martin Pekár (Slovensko | Slovakia)

prof. Hans Renner (Nizozemí | Netherlands)

dr. Ondřej Tikovský (Česká republika | Czech Republic)

Recenzenti 33. svazku | Reviewers of Volume No. 33:

Prof. PhDr. Jana Burešová, CSc.

PhDr. Jaroslav Pažout, Ph. D.

Doc. Mgr. Martin Čapský, Ph. D.

Doc. PhDr. Mgr. Zdeněk Radvanovský, CSc.

PhDr. Zdeněk Doskočil, Ph. D.

Mgr. Sylva Sklenářová, Ph. D.

PhDr. PaedDr. Jiří Dvořák, Ph. D.

Ing. Jiří Slavík

Dr. Ryszard Gładkiewicz

PhDr. Veronika Středová, Ph. D.

PhDr. Vlastimil Havlík, Ph. D.

PhDr. Robert Šimůnek, Ph. D., DSc.

Doc. PhDr. Pavel Kladiwa, Ph. D.

Doc. PhDr. Anna Václavíková, CSc.

Doc. PhDr. Pavel Krafl, Dr.

PhDr. Jana Vojtíšková, Ph. D.

PhDr. Jan Mervart, Ph. D.

Prof. PhDr. Pavel Zatloukal

Doc. PhDr. Dana Musilová, CSc.

Technická spolupráce | Technical Support:

dr. Jaromír Karpíšek

studie

Spory a soudní kauzy knížete Jindřicha Minsterberského

MARTIN ŠANDERA

Abstrakt/Abstract

Syn krále Jiřího Jindřich Minsterberský byl rozvážný politik a diplomat. Pokud mohl, řešil své spory smírnou cestou prostřednictvím spřátelených českých šlechticů či rozsudců zvolených oběma zainteresovanými stranami. Jeho dvě nejvýznamnější kauzy – spor o dlužné peníze, k jejichž splacení se Vladislav Jagellonský zavázal ve volební kapitulaci, a o dědictví po mladším bratru Hynkovi nakonec rozhodl český zemský sněm. Stať dále přináší přehled Jindřichových při projednáváních na komorním a zemském soudu i jeho roli přisedícího v obou těchto soudních orgánech v druhé polovině 80. a první polovině 90. let 15. století.

Henry of Minsterberg, son of King George, was sober politician and diplomatist. If he could, he solved his disputes amicably through friendly Bohemian nobles or by judges selected by both parties involved. His two most important cases – the dispute about the money owed to be repaid by Vladislav Jagiello in his electoral capitulation, and the legacy of the younger brother Hynek – were finally decided by the Bohemian Land diet. The paper also provides an overview of Henrys' cases discussed at the Chamber and the Land Court and his activities as an associate justice in both courts in the late 80th and in the first half of the 90s of the 15th century.

Klíčová slova/ Key words:

Pozdní středověk, České království, soudní kauzy, kníže Jindřich Minsterberský the late Middle Ages, Czech Kingdom, lawsuit, Prince Henry of Minsterberg

Jindřich Minsterberský (15. 5. 1448–24. 6. 1498), od roku 1463 nesoucí titul kníže Svaté říše římské, vévoda minsterberský a hrabě kladský, byl třetím synem Jiřího z Poděbrad a Kunhuty ze Šternberka,¹ od 9. března 1472, kdy se svými bratry na

1 K jeho narození Stefan GLOGOWSKI, *Potomci krále Jiřího z Poděbrad. Genealogie knížat z Minsterberka*, Ostrava 1989, s. 15–16. O Jindřichově povýšení do stavu říšských knížat a na knížete minsterberského a hraběte Kladského srov. *Lehns-und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer in Mittelalter* (dále jen LBUS), vorb. Colmar Grünhagen – Hermann Markgraf II, Leipzig 1883, s. 153–156, č. 35. Rok 1463 uvádím jako rok Jindřichovy knížecí investitury. O Jindřichově osobnosti srov. Martin ŠANDERA, *Jindřich I. Minsterberský a jeho majetková základna*, Kladský sborník VI, Hradec Králové 2005, s. 7–19 a naposledy Radek FUKALA, *Zakladatel slezské knížecí dynastie*, in: Ondřej FELCMAN – Radek FUKALA a kol., *Poděbradové. Rod českomoravských pánů, kladských hrabat a slezských knížat* (dále jen *Poděbradové*), Praha 2008, s. 106–110.

poděbradském hradě dohodl rozdělení otcovského dědictví spravovaného dosud v nedůlu, jediným pánem Kladského hrabství a titulárně, fakticky však až od konce 70. let, Minsterberského knížectví a rozsáhlých východočeských držav – panství Kunětická hora, Vízmburk, Náchodské dominium a Skalické zboží.²

Povahově se svému královskému otci ze všech jeho synů nejvíce podobal. Zdědil vlohy k rozváznému jednání, neliboval si v teatrálních gestech, cizí mu byly výbuchy hněvu, nepostrádal ani trpělivost a diplomatický takt. Po vzoru Jiřího z Poděbrad se sám nabízel jako prostředník v cizích rozepřích a snažil se zavázat si obě znesvářené strany.³

Své konflikty a spory se snažil řešit cestou vyjednávání a nastal-li zádrhel, pak rád sám využíval prostřednictví úmluvců, ubrmanů z řad vážených a zkušených šlechticů bez ohledu na jejich konfesi. Podobně jako jeho otec ani Jindřich nebyl pacifistou, ale válku chápal jako krajní prostředek. Selže-li diplomacie, pak je užití vojenské síly na místě, ale jen jako nástroj, který do té doby neústupného protivníka donutí usednout k jednacímu stolu.⁴

Dva jeho nejvýznamnější majetkové spory v České koruně ovšem neřešili zvolení úmluvci nebo síla zbraní, ani neskočily před zemským či komorním soudem, nýbrž se jimi opakovaně zabýval český zemský sněm. Prvním byl vleklý problém se zaplacením dluhů ze strany krále Vladislava. Šlo o náhradu za zástavy a další finanční závazky, jimiž král Jiří v posledních letech války zatížil državy svých synů, aby mohl stavět nové vojenské kontingenty k obraně země. Polská strana se ve volební kapitulaci v červnu 1471 zavázala, že tyto dluhy v plné výši minsterberským knížatům uhradí. Hlavní sněmovní zápis ze 17. června 1473 budil dojem, že vše bude během několika měsíců již konečně uspokojivě vyřešeno, byla vypsána nová berně vybíraná od hodu nanebevstoupení Matky Boží do sv. Václava a stanoveno „...aby to JMKt opatřil, když ta pomoc bude, aby nikam jinam obracována nebyla, než kniežatuum (minsterberským Jindřichovi a Hynkovi) dána na jich dluhy spravedlivé... . It. Kdožby chtěl škoditi pro ty dluhy kniežatóm neb

2 Text dohody o rozdělení společného majetku je v AČ I, s. 300–306, č. 4. Minsterbersko bylo ztraceno už v průběhu let 1468–1470 a do Jindřichových rukou se přes několik vojenských i diplomatických pokusů vrátilo až po uzavření Olomouckého míru v roce 1479.

3 O vztahu krále Jiřího k Jindřichovi srov. Rudolf URBÁNEK, *Husitský král*, Praha 1926, s. 26 a TÝŽ, *Věk poděbradský IV*, Praha 1962, s. 468. I historik Josef MACEK dospěl k názoru, že „Jiříkovu srdci nejmilejší byl kníže Jindřich“, *Jiří z Poděbrad*, Praha 1967, s. 209. Už v červnu 1472 se na žádost Jana II. z Rožmberka kníže snažil zastavit sérii drobných záští s hlubockými úředníky své nevlastní matky královny Johany. SOA Třeboň, fond: Historica, inv. č. 3228, sg. 2644a,b a AČ VIII, s. 89–91, č. 561–564. V červnu ho 1472 ho Jindřich Roubík Hlavatec navrhoval jako rozsudce ve svém sporu s Rožmberkem, srov. AČ VIII, s. 93, č. 568. Nejvýznamnějším počinem tohoto typu bylo uklidnění války a vynesení rozhodčího výroku ve válce Hohenzollernů a slezského knížete Jana II. Zaháňského o Hlohovské knížectví srov. Radek FUKALA, *Potomci krále Jiřího z Poděbrad a jejich zápis o hlohovské dědictví*, Kladský sborník VII, Hradec Králové 2006, s. 63–64. Srov. Hieronym SZCZEGÓLA, *Koniec panowania piastowskiego nad środkową Odrą*, Poznań 1968, s. 130–139.

4 AČ I, s. 308–309, č. 6. K chování Viktorína i Hynka vůči bratru Bočkovi srov. R. URBÁNEK, *České dějiny III/4*, s. 34–35. V roce 1482 byli jako úmluvci využiti Jan Tovačovský z Cimburka, Vilém z Pernštejna, Jan Boček z Kunštátu a na Polné i Heralt z Kunštátu a Plumlově. Srov. AČ I, s. 311, č. 9.

jich přátelóm a služebníkom i rukojmíem, anebo chtěl-li by proti nim jaké posádky osazovati, proti takovým král JMt s kralovú a s kniežaty, pány rytířstvem i městy mají se míeti jako proti zhůbcím zemským“.⁵ Sněm souhlasil i s tím, že knížatům budou dočasně zastaveny i korunní klenoty. Stavovská obec citlivě vnímala nároky Poděbradových synů jako precedens ve věci možného porušení dalších článků Vladislavovy volební kapitulace. Stejně tak se v tomto i následném sporu odrazila situace z roku 1465, kdy Jiří z Poděbrad předložil 12 stížných článků formující se Zelenohorské jednoty k rozhodnutí zemskému sněmu. Jak se však ukázalo, ani výnos zemského sněmu v praxi nezaručil skutečné dosažení práva, potřebnou sumu královská komora prostě neshromáždila. Teprve dne 19. října 1479 uzavřel král Vladislav s minsterberskými knížaty „konečnou smlouvu o dluhy zemské jim povinné“, i ta však byla konečná pouze svým názvem. O dva roky později se spor o zmíněné dluhy opět dostal na pořad jednání zemského sněmu. Stavovská obec opět Jindřicha a jeho bratry podpořila, ovšem pod vlivem obou šlechtických stavů příznačně rozhodla přenést tohoto břemeno na královská města formou zvláštní daně z piva. Teprve roku 1482, celých jedenáct let od slibu ve volební kapitulaci, byly dluhy Jindřichovi a jeho bratrům vyrovnány.⁶

Také druhý majetkový spor, v němž šlo o rozsáhlé panství Poděbrady, které Jindřichovi odkázal umírající bratr Hynek, se nedostal na pořad jednání zemského soudu, ale zabýval se jím zemský (svatováclavský) sněm v roce 1492. Král Vladislav získal starší zápis, kterým kdysi kníže Hynek své državy postoupil Matyáši Korvínovi. Navíc v posledním roce svého života Hynek čelil podezření ze spiknutí proti králi Vladislavovi, ba dokonce i z úkladů o panovníkův život, i když sám před soudem nikdy nestanul a popraveni byli „jen“ dva jeho služebníci. V aféře opakovaně zaznělo i jméno poděbradského hejtmana Jana Bartošovského z Labouně, přesto Jindřich nevnímal jako riziko pro svou čest a dobrou pověst převzít o tři roky později tohoto muže do svých služeb a svěřit mu nejvyšší správní úřad v Kladském hrabství.⁷ Král Vladislav odmítl Hynkovu závěť respektovat a zabavení majetku po zemřelém považoval za zcela přirozené, dost na tom, že muže, jehož služebníci skočili na popravišti pro snad nejhorší z možných deliktů, nechal na Poděbradech dožít! Spor se dostal až na pořad jednání svatováclavského zemského sněmu v roce 1494. Královo stanovisko zde hájili nejvyšší komorník Jindřich z Hradce (od předchozího roku s knížetem spřízněný sňatkem s jeho neteří Annou) a Jan ze Šelnberka; kníže Jindřich však našel obratné a vlivné zastávce – prvním byl nejvyšší hofmistr Vilém z Pernštejna, který od něho před časem koupil

5 Zmiňovaný článek z volební kapitulace otiskl František Palacký v *AC IV*, s. 454, č. 11, hlavní zápis ze 17. června. Text sněmovního zápisu ze 17. června 1473 srov. *AC I*, s. 306–308, č. 5, *tamtéž* i o zástavě korunních klenotů.

6 Text zmíněné dohody „o dluhy jim povinné“ je v *AC I*, s. 309, č. 7. O vystoupení Jindřichova bratra Hynka na sněmu, v němž krále upomínal o nevyrovnané dluhy a zvláštní dani z piva uložené městům pro tyto účely, srov. *Ze starých letopisů českých*, edd. J. Kašpar – J. Porák, Praha 1980, s. 243. Z literatury k tomu F. PALACKÝ, *Dějiny*, s. 1078. K situaci z roku 1465 jako precedentu srov. *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny*, edd. Petr Kreuz – Ivan Martinovský, Praha 2007, s. 24 a 35.

7 O jeho působení v tomto úřadu 1497 srov. *AC IX*, s. 368–369, č. 34

kunětickohorské panství a s největší pravděpodobností již v hlavě choval záměr na odkoupení jeho rozsáhlého litického dominia. Druhým zastáncem na sněmu byl někdejší varadínský biskup a administrátor olomouckého biskupství Jan Filippec. I on se s Jindřichem dobře znal, opakovaně se setkali ve Slezsku, několikrát byl dokonce Jindřichovým hostem v Kladsku. Oběma jmenovaným se podařilo získat nejvlivnější účastníky sněmu na svou stranu. Proti soudržnosti stavovské obce neměl panovník naději svou vůli prosadit. Sněm dospěl k názoru, že král je povinen, chce-li pro sebe podržet rozsáhlé poděbradské panství, poskytnout za ně Jindřichovi odpovídající náhradu. Navrženo bylo Olešnické knížectví ve Slezsku, které před nedávnem získal král právem odúmrti po zemřelém Konrádu X. Bílém.⁸ Konečné vyřešení sporu se protáhlo až do příštího roku. Jindřich na základě smlouvy, uzavřené dne 28. dubna 1495 v Budíně, postoupil králi Vladislavovi všechny nároky k panství Poděbrady a náhradou získal spolu se svými syny (tzv. otcovský nedíl) slezská knížectví Olešnice a Volov. Navíc měli ještě od krále obdržet 5 000 kop pražských grošů. Král se zároveň zavázal zastoupit knížete ve věci věna, které měla na poděbradském panství zapsána vdova po jeho bratrovi kněžna Kateřina Saská. Jindřich byl však povinen zanechat na Poděbradech obě velká děla, z nichž větší bylo dokladem někdejších vojenských úspěchů rodu („*veliká puška wratislavská*“).⁹ Pro Jindřicha šlo o skutečně osudovou záležitost, po prohrané hlohovské válce (1488) byla jeho ekonomická situace katastrofální.

Bez sporu nejvýznamnější záležitostí, jež se dotýkala Jindřichovy cti, byla aféra z roku 1477. V Králově dvoře v Praze kdosi pohodil cedule s anonymním udáním, že se kníže Jindřich spolu s podkomořím Samuelem z Hrádku buntují, plánují Vladislava Jagellonského sesadit a na jeho místo nastolit Jindřicha. V tudorovské Anglii pro podobná podezření padaly i hlavy nejurozenějších bez slitování podle hesla: *Raději ať zahyne devět nevinných z deseti, než by ke králi pronikla jediná dyka či kapka jedu*. Ve stavovské monarchii jagellonských časů se však obvinění a sankcionování mužů náležejícím k mocenským špičkám země, prestižním příslušníkům privilegovaného stavu, mohlo odehrát jen tehdy, byla-li by stavovská obec ochotna takovému obvinění uvěřit a umožnit vůči nim zásah výkonné moci. Na zasedání zemského sněmu dne 20. března Jindřichův nevlastní strýc nejvyšší hofmistr Lev z Rožmitálu tyto pomluvy veřejně odmítl jako nestoudné lži. V reakci na to dal sám král Vladislav veřejně najevo svou plnou důvěru ke knížeti Jindřichovi. Když následně vystoupil s plamennou řečí Samuel z Hrádku, celé shromáždění prohlásilo, že nepochybuje ani v nejmenším o nevině obou mužů a není třeba jakékoli další obhajoby.¹⁰

8 Jindřich později, po úspěšném uzavření sporu, neváhal Pernštejnovi v listu z 14. května 1495 napsat: „... velmi znám, že po Pánu Bohu žádný jiný člověk mně a mým synům neprospěl více, než vy.“ Srov. AČ XVI, s. 20, č. 35.

9 Originál budínské smlouvy se dochoval v NA Praha, fond *Archív České koruny*, sg. 1805, edičně v *RT II*, s. 465–468. K osobnosti Jana Filipce srov. Antonín KALOUS, *Spor o biskupství olomoucké v letech 1482–1497*, *Český časopis historický* 105, 2007, s. 20–34.

10 F. PALACKÝ, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*, Praha 1921, s. 1058–1059. Srov. J. MACEK, *Jagellonský věk II*, s. 346. Ani jeden z nich však neuvádí jasný zdroj této zprávy.

Říšské spory

Jindřich, držící od roku 1462 (vlastní knížecí investitura proběhla v únoru 1463) titul knížete Svaté říše římské, byl nucen vést spor se světskou hlavou západního křesťanstva, císařem Fridrichem III. Šlo v něm, jak jinak, opět o dlužné peníze, přesněji řečeno o císařovy finanční závazky vůči minsterberským knížatům ještě z let vlády krále Jiřího. Jindřich by nepochybně Habsburka upomínal zcela marně, rozhodčí autoritu, u které by svůj nárok prosadil, by v říšském prostředí hledal velmi obtížně, ale do věci se vložil jako prostředník jeho tchán braniborský kurfiřt Albrecht Achilles. Císař, který citlivě vnímal dění na pražském dvoře, byl díky němu dostatečně informován o Jindřichově vlivu na krále Vladislava a dospěl k názoru, že by neměl volit taktiku „mrtvého brouka“. Navíc uznal, že požadavky Poděbradových synů, kteří z původně požadované sumy 40 000 uherských zlatých, na které měli dlužní úpis, slevili na pouhou desetinu, jsou velmi rozumné a ve dvou splátkách, které si měli bratři vyzvednout u Jindřichova tchána do svatého Martina příštího roku, peníze poskytl.¹¹

S ještě hubenějším výsledkem skončil spor o říšské hrabství Katzenellbogen (v dnešní spolkové zemi Porýní-Falc), jehož dědici se v případě vymření místní dynastie po meči měli stát na základě císařovy listiny z 25. srpna 1461 král Jiří a jeho synové.¹² V roce 1479 osobou Filipa z Katzenellenbogenu a Dietz vymřela německá větev zdejších hrabat a Jindřich se pokusil uplatnit svůj nárok na hrabství. Pomoci mu mělo příbuzenství se saskými Wettiny, kurfiřtem Arnoštem a vévodou Albrechtem, Jindřichovým švagrem. Ti ho o celé věci zpravili a přímo vyzvali, aby usiloval o naplnění svého práva. Dne 7. dubna požádal v listu daném na Kladském hradě oba Wettiny o další rady a přiložil opis císařovy lenní listiny. Zesnulý Filip nezanechal mužského dědice a dle říšských zvyklostí potvrzených i články Karlovy Zlaté buly pro Říši neměla říšské léno dědit žena. Místo snadného převzetí uvolněného léna ale čekal Jindřicha, který zastupoval i své bratry Viktorína a Hynka, dlouholetý neúspěšný spor. Do hry totiž vstoupil manžel Filipovy sestry, Jindřich, lantkrabě hessenský, který začal vzápětí užívat i titulaturu hrabě z Katzenellenbogen, Dietzu, Ziegenhainu a Ribby.¹³ Jeho

11 *Monumenta Habsburgica: Sammlung von Actenstücken und Briefen zur Geschichte des Hauses Habsburg*, Bd I, ed. Joseph CHMEL, 1854, s. 393. *Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz II, Urkunden und Regesten zur Geschichte der Grafschaft Glatz von 1401 bis 1500*, edd. Franz VOLKMER – Wilhelm HOHAUS, Habelschwerdt 1888, s. 259. Michal DRAGON – Petr MAŤA, *Komorní soud za Vladislava Jagellonského (1471–1488)*, Sborník archivních prací 47, 1997, s. 266–287. Dále srov. Petr KREUZ – Ivan MARTINOVSKÝ v předmluvě k vydání edice *Vladislavské zřízení zemské*, Praha 2007, s. 36; Robert NOVOTNÝ, *Úloha zemského soudu při formování panského stavu*, in: *Colloquia medievalia Pragensia* 9, Šlechta, moc a reprezentace ve středověku, Praha 2007, s. 244–246.

12 Text zmíněné listiny s nárokem k hrabství v případě vymření místní vládnoucí dynastie srov. AČ XV, s. 239.

13 *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles*, Bd. II, d. Felix Priebatsch, Leipzig 1894–1898, s. 493, Nr. 535. Zlatá bula Karla IV. Norimberský zákoník z 10. ledna 1356, použit český překlad, který publikovala Karolína ADAMOVIČ, *Světla a stíny středověkého práva*, Praha 2006, s. 121–148, kapitola VII. O nástupnictví knížat, s. 131. Tato právní norma řešila i otázku odnětí léna, včetně neoprávněného přivlastnění či přivedení, pro řešení Jindřichova sporu tedy

državy sousedily a nebylo pro něj tedy nijak obtížné osiřelé hrabství obsadit. Kurfiřt Arnošt a vévoda Albrecht Saský se opravdu snažili Jindřichovi pomoci, jak dokládá odpověď hesenského lantkraběte z 24. září 1480. Tehdy slíbil oběma Wettinům, že na opakované žádosti minsterberských bratrů odpoví zvláštním poselstvím. Když však zanedlouho Jindřich obdržel jeho list, byl mu natolik nesrozumitelný, že nemohl obratem reagovat a musel vše předložit svým kladským úředníkům. Jindřich vládl skvěle němčinou i latinou, důvodem tedy nemohla být jazyková bariéra, ale s největší pravděpodobností užitě právní formulace. A běžely další týdny a měsíce. Lantkrabě byl posléze ochoten k jednání, nabídl však příliš odlehlá místa a příliš blízký termín, jak se dozvídáme v odpovědi z 18. června 1481, kterou spolu s Jindřichem signovali i bratři Hynek a Viktorín. Navrhli proto Norimberk, kam slíbili vyslat své zplnomocněné rádce. Ke schůzce v Norimberku skutečně došlo, minsterberská knížata zastupoval kladský zemský hejtman Hanuš z Bišofsheimu a doktor práv Fabian Hanko. Lantkrabě se nedostavil, ale poslal ze sebe „mladé pány“, tedy patrně své syny. Minsterberští zmocněnci je vyzvali, aby se lantkrabím dohodli o smírném nebo soudním vyřešení věci.¹⁴ Tím bohužel zprávy o sporu končí. Nevíme, proč se do celé věci nevrozil císař, vždyť šlo o zpochybnění jeho práva rozhodovat o uprázdněných lénech. Známe tedy pouze výsledek – Jindřich a jeho bratři toto hrabství nezískali a v nejlepším případě mohli obdržet alespoň určité finanční odškodné, i to je však pouhý odhad.¹⁵

Spory vedené u komorního soudu

Nejpočetnější část Jindřichových sporů předložených rozhodčí autoritě byla i při jeho angažovanosti ve Slezsku a zásazích do říšského prostředí vázána na České království. Jindřich se zde ocital v roli žalovaného, žalobce, ale i soudce, protože po obnově činnosti zemského soudu měl po dlouhá léta zasedat v jeho lavicích jako přední příslušník 20členného sboru kmetů. Zemský soud fakticky přerušil svou činnost v roce 1465, po odchodu panských příslušníků Zelenohorské jednoty nebyl schopen naplnit potřebnou dvoutřetinovou kvótu k platnému usnesení, proto byla značná část kauz v následujících letech přenesena na komorní soud a zde si také kníže Jindřich poprvé vyzkoušel roli žalobce i žalované strany.¹⁶

byla k dispozici kvalitní právní předloha, leč přesto nebyla nebo z důvodů, které z dochovaných pramenů o sporu nejsou zřejmé, nemohla být uplatněna.

14 *Politische Correspondenz II*, s. 494.

15 Z literatury o tomto sporu srov. Dietrich Christoph von ROMMEL, *Geschichte von Hessen III*, Kassel 1827, s. 69.

16 Josef MARKOV, *Spor pánů a rytířů o sedání lavicích*, in: Sborník prací z dějin práva československého 1, Praha 1930, s. 100–102; Michal DRAGON – Petr MAŤA, *Komorní soud za Vladislava Jagellonského (1471–1488)*, Sborník archivních prací 47, 1997, s. 266–287; Petr KREUZ – Ivan MARTINOVSKÝ v předmluvě k vydání edice *Vladislavské zřízení zemské*, Praha 2007, s. 36; Robert NOVOTNÝ, *Úloha zemského soudu při formování panského stavu*, in: *Colloquia mediaevalia Pragensia 9*, Šlechta, moc a reprezentace ve středověku, Praha 2007, s. 244–246.

Prvním jeho doloženým sporem na komorním soudu byla pře s královským městem Most. Jindřich vinil mostecké měšťany, že neoprávněně zajali a vězní jeho služebníka Rachmberka. Měšťané se hájili, že Rachmberk byl uvězněn pro škodu, kterou způsobil na veřejné silnici v okruhu jedné míle od města, a měli tedy právo tak učinit. Na soudu byl osobně přítomen mladý král Vladislav. Rozsudek padl již 30. května 1472. Soud nařídil Mosteckým, aby vězně propustili a kníže Jindřich měl následně tohoto svého služebníka předat do rukou krále „*a tu pak ktožby témuž Rachmberkovi před JKMtí z čeho vinu dal, má každému práv býti*“. Rozsudek byl zcela jasný a dával prostor k prosazení spravedlnosti, jenže dne 20. června musel soud konstatovat, že Mostečtí svého vězně nepropustili „*že by to ještě prvé na své starší vněsti chtěli*“. Král přísně Mostecké napomenul „*aby téhož Rachmberka, všech výmluv nechájice, konečně propustili*“, že ho hodlá mít ve svém vězení a potrestat ho, prokáží-li Mostečtí nebo kdokoli jiný jeho vinu.¹⁷ Kauza měla pokračování ještě o tři roky později, kdy se konečně z pramenů dovídáme, jakého provinění že se měl Jindřichův služebník dopustit. Hanuš Šenk a Němec z Míšně (sic!) obvinili Rachemberka, že jim na svobodné silnici pobral peníze a stříbro. Mnohem zajímavější byla Rachemberkova obhajoba, neváhal totiž tvrdit, že jim stříbro sice opravdu vzal, ale stalo se tak na rozkaz krále a knížete Jindřicha, kteří zakázali vývoz cenného kovu ze země. Král a páni shromáždění na komorním soudu však prohlásili, že se „*nepamatují v tom rozkázání a by pak i kníže Jindřich rozkázal, neměl jest toho učiniti*“. Rachemberk byl odsouzen k náhradě 60 kop pražských grošů a žalobcům byla ponechána lhůta k úvaze, zda chtějí vznést další obvinění.¹⁸

V souladu se zásadou, že pán ručí za svého vazala a ten má právo na jeho ochranu, se Jindřich svých služebníků zastával i v mnoha dalších sporech. V roce 1477 vyjádřil v dopise Kutnohorským své pevné přesvědčení, že: „*i židu a pohanu, netoliko dobrému zachovalému člověku, povinno jest spravedlivě učiniti*“. Josef Macek tento výrok uvedl jako příklad Jindřichova spravedlivého smýšlení neznajícího bariéry, je však třeba uvést, že se tímto výrokem jen zastal příslušníka své klientely a nebyl tedy v situaci nestranného glosátora. Žádný z těchto sporů však již neměl soudní dohru.¹⁹

Dne 6. června 1475 se před komorním soudem projednávala další Jindřichova kauza, tentokrát byl sám v roli žalovaného, ale nedostavil se osobně a nechal se zastupovat častým hostem Kladského dvora Pavlem z Jenštejna. Kauza dokládala Jindřichovu neradostnou finanční situaci, především nedostatek hotových peněz. Nebyl totiž Janu ze Šumberka schopen splatit starý dluh. Janovi došla

17 30. května 1472. Srov. AČ IV, s. 263, č. 5, z 20. června AČ IV, s. 268, č. 1.

18 AČ IV, s. 270, č. 14.

19 Text listu z 22. ledna 1477, AČ VI, s. 142, č. 22. Zastal se i Jiříka Mokrovouského z Hustiřana a na Malešově, srov. SOKA Kutná Hora, *AM Kutná Hora, Aktová sbírka*, sign. 123. Podobně se kníže zastal i Bohuše z Drahozubice a v březnu 1485 svého služebníka Straškytla; srov. *tamtéž*, sign. 227. Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích 1–2*, Praha 2001, s. 346 neváhal tuto pasáž z Jindřichova listu hodnotit slovy: „*Takováto spravedlnost pro všechny – a to nejen pro měšťany, ale i pro jinověrce, vykazované velmi často mimo kruh tehdejší společnosti, nebyla ve věku jagellonském obecným jevem a šlechtila jen některé z aristokratů.*“

trpělivost a sáhl k zajímavé variantě středověkého práva – tzv. ležení, jakési mimosoudní exekuci. To mohlo nabýt dvou forem. V prvním případě se dlužník ocitl v jakési dobrovolné vazbě, odebral se na veřejně přístupné místo, např. do hostince, který nesměl opustit, dokud nevyrovná svůj závazek. Zvyšující se útrata pak byla dalším motivujícím prvkem. Soudní zápis však nasvědčuje tomu, že tato varianta v našem případě nenastala, Jan ze Šumberka v hostinci nebyl jakožto zástupce dlužníka, tedy knížete Jindřicha. Šlo o druhý případ – věřitel si na účet dlužníka „bral škodu v židech i křesťanech“, tedy si například vzal půjčku, kterou ale musel splatit nikoli on, nýbrž jeho dlužník. A Jan ze Šumberka, s největší pravděpodobností s doprovodem, dělal v hostinci nemalou útratu na Jindřichův účet.²⁰ Soud rozhodl, aby ve čtyřech nedělích obdržel buď 300 kop pražských grošů nebo 300 uherských zlatých a „*také aby byl z hospody vyvazden, což jest protrávil*“. Ke sporu se komorní soud musel ještě jednou vrátit a dne 24. srpna téhož roku vynést doplňující nález: Rozsudek z 6. června má být dodržen, za dva zadrželé úroky musí kníže Janovi ze Šumberka doplatit ještě 60 uherských zlatých, pokud se týká ležení, dokud Janovi nebyly peníze zaplacený, má nárok na proplacení nákladů v hospodě, po zaplacení dotyčné sumy už další náklady kníže Jindřich není povinen uhradit.²¹ Byla to první zřetelná porážka před soudní instancí a je zřejmé, že si z ní Jindřich vzal pro podobné situace poučení a takovému vyhocení předcházet.

Soudní kauzy, ve kterých vystupoval v roli pohnaného dlužníka, tvořily jen nepatrný zlomek soudních sporů, ve kterých zaznělo Jindřichovo jméno. Přitom desítky dochovaných listin, zápisů v kladských městských knihách a dalších zdrojích svědčí o tom, že kníže od poloviny 70. let zápasil s dluhy, dlužen zůstal za nákupy, neměl na splacení půjček. Naučil se však manévrovat, získávat čas, rozsáhlý nemovitý majetku umožňoval odprodej či ještě častěji zástavy, navíc si kníže vahou své osobnosti udržoval dostatečný kredit k získání dalších půjček a úvěrů, jimiž řešil hrozící střety.²²

Velkou devizou bylo, že kníže Jindřicha (na rozdíl od bratra Viktorína, jehož o dědictví po matce žalovala dcera z prvního manželství Johana) minuly spory s vlastními dětmi, přitom synové od konce 80. let vystupovali spolu s ním při správě dominia, podíleli se na uzavírání smluv, vydávali samostatné listiny, byli dokonce plnoprávními subjekty při nedílné držbě nově získaného Olešnického vévodství v roce 1495, přesto nikdo z nich až do konce Jindřichova života

20 O právu ležení *Vladislavské zřízení zemské*, s. 212, č. 395–396. Tato forma nátlaku na dlužníka zde stála omezení, náklady ležení neměly přesáhnout výšku dluhu (potrestaný dlužník tak na rozdíl od dnešní exekutorské praxe zaplatil maximálně dvojnásobek dlužné částky) a bylo stanoveno, jakou sumu je možno „*protrávit za den*.“

21 *AČ IV*, s. 301, č. 64, doplňující srpnový rozsudek *AČ IV*, s. 304–305, č. 70.

22 Doklady o zástavách a převodech majetku např. *Reliquaie tabulae terrae – Pozůstatky desk zemských království českého roku 1541 pohořalých* (dále jen *RT*) II, ed. Josef Emler, Praha 1883, s. 429, *AČ VIII*, s. 383–384, č. 15; *AČ VII*, s. 385–386, č. 17; *AČ IV*, s. 189, č. 16 – zástava Bohdanče; *AČ IV*, s. 197, č. 23; přehledně Martin ŠANDERA, *Jindřich I. Minsterberský – první hrabě kladský a jeho majetková základna*, Kladský sborník VI, 2004, s. 7–21.

proti němu nevystoupil se samostatnými nároky, natož aby přešel do konfliktu.²³ Jindřich jim dokonce svěřil poručnictví nad svým mentálně postiženým bratrem Bočkem (byť formálně bylo vedeno, že takový akt provedl sám Boček) a správu jeho litického dominia. Zde však synové dlouholetého člena zemského soudu podcenili právní zvyklosti, dopustili se jasné procedurální chyby a prohráli při na zemském soudu, v níž měli Bočka zastupovat „*pro nedostatek jeho*“.²⁴ V duchu oceňování Jindřichovy spravedlnosti Josefem Mackem by jistě bylo zajímavé, kdybychom mohli doplnit, že jako člen sboru kmetů kníže souhlasil s takovým výnosem, jenže mezi šlechtici, kteří dle zápisu v zemských deskách tehdy byli přítomni, jeho jméno uvedeno není. Pakliže vstup synů do veřejného života a podíl na správě otcovského dominia nezavdával podněty k možným sporům, do nichž by musel vstoupit soud, pak v souvislosti s ženskými příslušnicemi Jindřichova rodu se takové podněty nabízely. Jednalo se věno sestry Ludmily, provdané v roce 1474 za knížete Fridricha Lehnického,²⁵ a dcery Markéty, provdané kněžny Anhaltské.²⁶ Paradoxně tak jediný spor, kde byl Jindřich žalován ve věci věna, na něj nepodala žádná z příbuzných žen, ale dcera jeho služebníka (tento spor z roku 1485 bude blíže rozebrán v pasážích věnovaných Jindřichovu působení na zemském soudu).

Již jsem nastínil kauzy, kde Jindřich nebyl jediným žalobcem či osobou domáhající se zásahu rozhodčí autority, ale podíleli se na nich i jeho bratři, či jediným obžalovaným, půhon se týkal i jeho bratra Hynka. Oba bratři k bližší neurčenému datu obsadili městečko Český Dub, a i nadále mu hodlali vládnout společnou rukou. Zastupoval je tu Mikuláš Berka z Dubé. Proti němu jako

23 Ladislav VOJÁČEK – Karel SCHELLE – Jaromír TAUCHEN a kol., *Vývoj soukromého práva na území českých zemí*, 1. díl, Brno 2012, s. 171–172.

24 „*Domini barones in pleno judicio kázali jsú zavolati Bočka z Kunštátu citatum. Ibi Zdenko Mtěhavský ohlásil se právě, že jest poručníkem kněze Albrechtovým dskami zapsanými, proti tomu Stephanus Wrchota commisarius Johannis Lukawecy actoris odpíraje pravil, že poručník poručníka učiniti nemuož, žádaje na páních JMstech za opatření vedle práva. Ibi domini barones nahledše v tu milost, pro kterúž jest JMKská se páně jemu Bočkovi ráti dáčil pro jeho nedostatek, podle kteréhožto obdarování on Boček učinil jest poručníky kníže Albrechta a kníže Jiřika, strýce své, a to zřízení jeho Bočkovo na kněze Albrechta a na kněze Jiřika toliko ukazuje a jiného žádného, inuenerunt pro jure: poněvadž on kněz Albrecht a kněz Jiřík, poručníci téhož Bočka, jsúce po třikrát vedle práva volání nestáli jsú, i z té přičiny dederunt sibi Johannes Lukaweczy pro jure, nebo poručník poručníka činiti nemuož podle práva.“ O této kauze *Pozůstatky desk zemských království českého l. p. 1541 pohořelých I*, ed. Josef EMLER, Praha 1879, s. 183–184, č. 131. Existoval tedy dokument vydaný panovníkem, udělující Bočkovi právo jmenovat poručníky, a zároveň i dokument, jímž jsou těmito poručníky jmenování Jindřichovi dospělí synové Albrecht a Jiří. Oba texty byl předloženy při jednání zemského soudu.*

25 O věně pro sestru Ludmilu srov. *Lehns und Besitzurkunden Schlesiens I*, s. 454–455, k sňatku 5. září 1474 *Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz II, Urkunden und Regesten zur Geschichte der Grafschaft Glatz von 1401 bis 1500*, edd. Franz WOLMER – Wilhelm HOHAUS, Habelschwerdt 1888, s. 340, ke schůzce v dubnu 1476, na němž Jindřich, Hynek a Viktorín řešili otázku dosud nesplaceného věna *tamtéž*, s. 354.

26 Opoždování ve splátkách Markétina věna vnímal Jindřich velmi citlivě, jako věc ohrožující jeho čest. V dochované korespondenci se zato dceři omlouval a žádal, aby choť – knížete Ernsta – ujistila, že průtahy nejsou úmyslné. Dne 27. září 1496 se cítil nucen apelovat i na svůj morální kredit: „*to shledavši na mě, žeť sem nikdy falešnými kostkami nehrál.*“

uzurpátoru svého zboží vznesl půhon Linhart z Gutštejna a do sporu byli záhy zataženi i Jindřich s Hynkem. Dne 22. září 1480 se mělo konat jednání v této při o město Dub, král Vladislav ho odložil na nejbližší svátek sv. Ondřeje, aby se alespoň jeden z knížecích bratrů mohl osobně dostavit. O pokračování sporu jsme informováni až k roku 1483. Pan Linhart z Gutštejna knížata obvinil, že mu zabrali město Dub s okolními usedlostmi, na kteréžto zboží má nárok on. Na první stání se dostavil pouze Jindřich, který uvedl, že bohužel netušil, jaké písemné dokumenty po něm budou požadovány „*a také že obeslání JMK list neukazuje jeho pod tú při ztracením*“, a proto prosil krále a jeho radu o odklad, ve kterém uvedené dokumenty zajistí. Král souhlasil a řešení pře odložil na nejbližší suché dny, ovšem připojil dovětek, že zde má padnout konečný verdikt a pokud kterákoli ze stran nepřiveze na toto jednání potřebné listiny, nemůže již počítat s žádným odvoláním a při ztratí.²⁷ Další výnos v této věci se však v registrech komorního soudu nedochoval.

Když v roce 1487 Jindřich opět vstoupil do jednací síně komorního soudu, nebyl žalobcem ani žalovaným, ale náležel do sboru soudců, při nepřítomnosti krále byl dokonce díky svému knížecímu titulu uváděn v jejich výčtu vždy na prvním místě.²⁸ V té době měl ale již stejné postavení v ještě významnějším justičním orgánu království. Kutnohorský náboženský smír, na němž měl kníže Jindřich spolu s bratrem Hynkem nezanedbatelný podíl, kompromisně vyřešil sedm desítek let trvající konfesní a mocenský spor, otevřel cestu k smírnému řešení v otázce padesátiletého sporu o sedání v lavicích zemského soudu. Páni ustoupili rytířům vedeni snahou získat je na svou stranu v počínajícím sporu s královskými městy.²⁹

Dne 16. prosince 1485 zasedl Jindřich mezi zemskými kmety na zemském soudu, který po 20letém přerušení konečně obnovil svou činnost. První jednání mělo pro něj i poněkud pikantní příchuť, protože zasedl v jednom sboru s jedním z vůdčích představitelů někdejší Zelenohorské jednoty Janem Zajícem z Házmburka. V roce 1469 v čele královského vojska tohoto muže obléhal na hradě Budyně a všemožně se pokoušel jej dostat do zajetí.³⁰ A to nebylo vše, již na v únoru následujícího roku se ve sboru kmetů objevil i Jaroslav ze Šternberka, a na dalším zasedání pak i Jindřich z Hradce.³¹ Doba se však změnila a s pánem z Hradce, tehdy již nejvyšším komorníkem Českého království, Jindřicha v roce 1493 spojila i příbuzenská vazba!³²

27 Ke sporu o Český Dub srov. *AC VII*, s. 536–537, č. 328–329 a *AC VIII*, s. 415–416, č. 421.

28 Dne 18. března 1487 je připomínán při řešení pře mezi Mikulášem Trčkou a táborskými měšťany, *AC VIII*, s. 448, č. 484 a s. 450, č. 486, dne 20. prosince 1487 pak ve při mezi Janem Kozlem a Štěpánem z Cuclavě, *AC VIII*, s. 479.

29 Petr ČORNEJ – Milena BARTLOVÁ, *Velké dějiny země Koruny české VI. (1437–1526)*, Praha – Litomyšl 2007, s. 457.

30 *RT II*, s. 407.

31 *Tamtéž*, s. 409.

32 Z titulu poručíka provdal v roce 1493 za Jindřicha z Hradce svou neteř Annu. Svatební smlouva je uchována v SOA Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, fond *Rodinný archiv pánů z Hradce*, sg. 190.

Jindřich měl hned při prvních zasedáních zemského soudu možnost vyzkoušet si nejen roli soudce, jednoho z tvůrců „panského potazu“, ale i pohnané osoby. Již říjnu 1485, dva měsíce před obnoveným zahájením zasedání tohoto justičního orgánu, na něj vznesla půhon Regína, dcera Mikuláše ze Sázavy, někdejšího Jindřichova služebníka, nižšího velitele v královském vojsku na taženích z let 1468–1470. Jde o jediný doložený příklad, kdy žalobu vůči knížeti vznesla žena. Stejně tak se překvapivě jedná o jedinou doloženou kauzu, kde do soudního sporu s knížetem vstupuje osoba stojící v jeho službách či k němu vázána lenním vztahem. Přestože si Jindřich opakovaně vypůjčoval větší částky od kladské manské šlechty i od příslušníků svého dvora a dlužník byl liknavý, nemuseli se věřitelé obracet s žádostí o pomoc na žádnou právní či rozhodčí autoritu, značné množství nemovitého majetku, platů a výsadních práv umožňovalo poskytnout nemovitou náhradu či získat na krytí nejnaléhavějších případů půjčky od příslušníků kladského dvora, městské rady i pražských a kladských židovských obcí.³³ Kauza z října 1485 měla v rámci Jindřichových sporů i další specifikum, chyběl jak listinný důkazní materiál, tak i svědkové, tvrzení stálo proti tvrzení. Kníže jí prý při svatbě s Jiříkem Hluckým slíbil obvěnění 200 kop grošů, ale svůj slib nesplnil. Jindřich na třikrát zopakovanou otázku pokaždé odpověděl, si na podobný slib nevzpomíná. I Regína trvala na svém. Soud dospěl k velmi rozumnému závěru, že vlastní rozhodnutí má padnout formou očištné přísahy. O dalších suchých dnech kníže a Regína stanuli před kaplí Všech svatých na Pražském hradě. A zde se Regína dopustila drobné, leč pro ni osudné chyby. Zatímco Jindřich prohlásil, že je připraven složit přísahu a požádal o vstup do kaple, Regína sice na třikrát zopakovanou otázku pokaždé prohlásila, že na žalobě trvá, ale požádat o vstup do kaple opomenula. To soudu stačilo „*poněvadž nežádala vstúpení k svému právu vedle práva, páni úředníci větší i menší ten puohon zdvíhají a dávají knížeti za právo*“.³⁴ V rámci středověké justice nešlo o nijak výjimečný případ a v dílech kronikářů a dobové korespondenci opakovaně zaznívají nářky na to, že nevinný ztratil svou při pro jediné přeřeknutí v předloženém textu přísahy či pro nepatnou formální chybu v žalobě.

Dne 21. února 1486 došlo na další Jindřichovu vlastní při před zemským soudem. Předmět sporu měl výrazně větší hodnotu než v předešlé kauze. Šlo o vízburské panství, které Jindřich před časem zastavil někdejšímu kladskému zemskému hejtmanovi Hanušovi Welflovi z Varnsdorfu za 1 300 uherských

33 K půjčkám od kladských měšťanů – např. v roce 1478 nemá na zaplacení dluhu 223 zlatých dědicům měšťana Reimana a stavuje jim platy z Eiserdorfu (Želazna) – srov. *GGG II*, s. 369. Náhrada za služby v podobě zástav hraběcího majetku srov. *tamtéž*, s. 383–388, o zástavě Broumovska dočasně připojeného ke Kladskému hrabství za dluh 1000 uherských zlatých srov. *AC VIII*, s. 385–386, č. 17. K 28. 6. 1489 je zmíněn dluh 1500 uherských zlatých u městské rady, *GGG II*, s. 438.

34 Žaloba o obvěnění Regíny ze Sázavy srov. *RTI*, s. 207, č. 205. O užití přísahy ve sporech u zemského soudu srov. Josef MARKOV, *Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení XII. –XVII. století*, Praha 1967, s. 122–123 (zvl. v pozn. 95 i daný zápis); Hermenegild JIREČEK (ed.), *Codex iuris bohemicus III/4*, Pragae 1874, s. 91 (čl. 25, odst. 3).

zlatých a vše se odvíjelo od propadlého či nepropadlého termínu k výplatě tohoto majetku.

Vízmburské panství kníže Jindřich, který potřeboval rychle sehnat peníze na splácení dluhů, v roce 1482 zastavil v uvedené sumě Hanuši Welfovi tak, že kdyby „*strana straně dala vědět půl roku napřed*“, mohla být tato zástava vyplacena. Roku 1485 se Jindřich opět rozhodl získat na zpět vízmburské zboží, ale i když sehnal peníze a podle staré dohody dal s patřičným předstihem, jak stanovila zástavní smlouva, tuto skutečnost vědět Hanušovi Welfovi z Varnsdorfu, narazil na odpor. Welfův zeť Fridrich ze Šumberka, který prostřednictvím své manželky Kateřiny zápis o zástavě získal, odmítl majetek vydat a argumentoval tím, že kníže sice řádně oznámil s předstihem svůj úmysl vízmburské zboží vyplatit, ale peníze u desk zemských složil s drobným zpožděním oproti dohodnutému půlročnímu termínu, proto prý zástava propadá ve Fridrichův prospěch. Budiž připomenuto, že Fridrich byl dosti známým sudíčem, v dochovaných zápisech komorního soudu jeho jméno znělo velmi často – přel se s Kadaňskými, s opatem z Grynheimu, s Janem z Hasištejna.³⁵ Kníže Jindřich vyšel z těchto nepříjemných soudních tahanic jako vítěz a Fridrich mu musel zmiňovaný majetek vydat. Nevíme však, jaký motiv vedl Jindřicha k tomu, aby nedlouho poté, co kontrolu na vízmburským zbožím převzali jeho úředníci, celý majetek prodal maršálku svého dvora v Kladsku Zbyňkovi z Buchova.³⁶

Podobný průběh, ale s podstatně horšími důsledky pro žalobce, měl spor s Jiříkem Pardubským. Jiří z Miletínka (Pardubský) pohnal knížete Jindřicha, protože prý nedodržel uzavřenou smlouvu a nepostoupil mu vše podle stanovených termínů. Jindřich se tehdy na soud nedostavil osobně, ale jako svého zástupce vyslal maršálka svého kladského dvora, Zbyňka z Buchova, vnuka někdejšího slavného táborského hejtmana. Ten svého pána rázně hájil a žalobu odmítl s odůvodněním, „*že kníže těm smlouvám dosti učiniti chtěl, než že jest on Jiřík sám odtahu žádal, a na to okázal svědomí Ctiborii Towaczowský de Cimburg, kterýž to seznává, že jest on Jiřík za odtah prosil, a podle toho jiných dobrých lidí, kteříž všichni seznávají, že při postupování Pardubic on Jiřík vyznal, že jest se jemu dosti stalo vedle smlúvy kromě ryb a rybníka a o to také že jsou přestali na prvních smlúvcích na Ctiborovi z Cimburka a na Jarošovi ze Sovojovic*“. Jiří Pardubský tato svědectví odmítl, trval na žalobě, ale nakonec byl sám usvědčen z podvodu, křivé přísahy a skončil ve vězení.³⁷

Kníže Jindřich Minsterberský nebyl na zemském soudu jen pohnaným či puovodou (žalobcem), ale především jedním z předních zástupců panského stavu ve sboru kmetů. V prvních dvou letech se pravidelně účastnil jeho zasedání, v roce 1488 ho však naplno pohltil spor s Matyášem Korvínem a účast

35 RT II, s. 412.

36 Spor o vízmburské panství srov. RT II, s. 412, č. 3. Z literatury August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého V*, Praha 1995, s. 20.

37 RT I, s. 157 a 208. Jiřík kdysi náležel k příslušníkům Jindřichovy klientely, AČ VIII, s. 390. Nejpodrobněji o něm František ŠEBEK, *Jiřík Pardubský a konec Mrzáků z Miletínka na Pardubicích*, Východočeský sborník historický 3, 1993, s. 81–90.

v tzv. Hlohovské válce, která pro něj i přes nerozhodný výsledek největšího vojenského střetu této války (27. 7. 1488 bitva u Tomšova – Ober Thomaswalde, Tomazsów Górny) skončila porážkou. Ztráta Minsterberského knížectví sice byla jen přechodná a po smrti krále Matyáše se navrátilo do Jindřichových rukou, ale i tak Poděbradova syna postihl hluboký ekonomický úpadek.³⁸ Tyto skutečnosti byly zřejmě skutečným důvodem, proč na čtyři roky mizí zmínky o Jindřichově účasti na jednáních zemského soudu.

Změna nastala až v roce 1493 a tehdy máme doložen jediný případ, kdy byl Jindřich pověřen formulací nálezu, tedy převedení panského a vladyckého potazu do přesné písemné podoby. Stalo se tak dne 23. června 1493 a učinil tak spolu s Janem ze Švamberka a Petrem Kaplířem ze Sulevic. Šlo o při Dobrohosta z Ronšperka s Bedřichem Škorní z Malovic. Nevíme, zda cítil v duši malé zadosťuchinění, když žalobě někdejšího příslušníka Zelenohorské jednoty nedal zapravdu a Bedřicha zprostil půhonu.³⁹

Bylo již uvedeno, že si kníže v žalobách příliš neliboval, ale právě v roce 1493 byla i jeho trpělivost u konce a neváhal pohnat před soud i ženu. Byla jí Kateřina ze Strážnice a ze Štítar, dlouholetá milenka jeho bratra Hynka. Hynek v závěti jmenoval Jindřicha i poručníkem svého nemanželského syna Fridricha, kterého měl právě s paní Kateřinou, a současně bratra pověřil i správou jeho majetku. Když se Jindřich pokusil z tohoto titulu uplatnit práva k hradu Kostomlaty, narazil na odpor Fridrichovy matky a celá věc skočila před zemským soudem. Žalobu vznesl i jménem svých synů: „*Osvícená knížata Jindřich, mocný poručník Fridricha syna a sirotka osvíceného knížete Hynka, a Albrecht, Jiří a Karel, knížata minsterberská, hrabě kladští, žalují Kateřinu Vojkovou z Štítar a z Strážnice z moci, tu kdež jest proti zřízení a kšaftu osvíceného kníže Hynka zámku Kostomlat tak neopatrila, aby jim otevřen byl a od nich spravován, kterýmž to zámek JMstí měl jest ke všem potřebám vždycy otevřen býti a tu že jest úředníka na témž zámku k ruce JMstí zavázati měla a toho jest neučinila, a majeci s tím zámekem k JMti a prvotně k knězi Jindřichovi jakožto poručníku sirotka nadepsaného zřeníe mieti a jimi se spravovati, a žádným jiným, tj. opustila a zámek sirotčí, kteréhož si nadepsaná kniezata nápadníci, v ruce cizí i zboží k němu příslušné dala, i jiné zboží téhož sirotka bez vuole a vědomí JMtí, bez JMtí rady a vuole a viedomie nic činiti jest nemohla ani měla. Dokládají se téhož kšaftu a svědomie a na to žádají spravedlivosti panského nálezu“.⁴⁰ Soud dal knížeti a jeho synům zapravdu, ale Kateřina přeci jen nepřišla zkrátka, neboť král Vladislav později její nároky hradu Kostomlaty a okolním pozemkům odkoupil za velmi solidní sumu 5 000 kop grošů.⁴¹*

38 H. SZCZEGÓLA, *Koniec panowania piastowskiego*, s. 138–141; Radek FUKALA, *Potomci krále Jiřího a jejich zápas o hlohovské dědictví*, in: Kladský sborník VII, Hradec Králové 2006, s. 53–84. K bitvě srov. Barbara TECHMAŇSKA, *Niepokoyny ksieze Jan II Zagański*, Kraków 2001, s. 64–65. Text mírové smlouvy uzavřené po hlohovské válce otiskl F. PALACKÝ v *AČ I*, s. 316–318, č. 13. Jindřich měl za odevzdání Minsterberska a Frankenštejna obdržet náhradou alespoň sumu 20 000 zlatých.

39 Zápis o této kauze i s uvedeným nálezem je v *RT II*, s. 460.

40 Ke sporu o Kostomlaty *RT I*, s. 169, č. 92.

41 *RT II*, s. 462.

Sám Jindřich čelil o týden později dvěma půhonům. První byl od Prokopa Dobeše z Bezděkova, který po něm požadoval 560 uherských zlatých, soud však jeho nároky odmítl a půhon na Jindřicha zdvihl.⁴² Ve druhé kauze ho pohnal Baltazar Mrzák z Miletínka, syn někdejšího hejtmana hradeckého landfrýdu Soběslava z Miletínka, kališnický kněz, kterého kdysi v Itálii vysvětil proslulý biskup Augustin Luciani. Baltazar byl přesvědčen, že má nárok na podíl z peněz z kunětickohorského panství, které Jindřich postupně odprodal Vilémovi z Pernštejna. Odvolával se na listy a majestáty, „*keré král Jiří k sobě přijal*“. Zemský soud, zasedající za královy přítomnosti, ústy Jana ze Šelnberka, Zdeňka z Postupic a vlády Albrechta Ojře z Očidelic, jeho nároky odmítl s tím, že Soběslav Mrzák měl zajištěnu pouze doživotní držbu, a Jindřicha zprostil žaloby.⁴³

Epilogem Jindřichova působení na zemském soudu byla ve dnech 2.–3. června 1497 pře Mikuláše Šlika s many loketského kraje, protože „*statky jim bral a mnohé škody činil proti právu*“. Šlik tehdy svou při ztratil a navíc byl odsouzen k propadnutí veškerého svého majetku ve prospěch krále.⁴⁴

Jako zeměpán – kladský hrabě – byl Jindřich i hlavou manského soudu v Kladském hrabství, ale výčet desítek drobných kauz, kterými se tento orgán v době jeho vlády zabýval, nepovažuji za účelné v této studii rozebírat nejen z prostorových důvodů, ale především proto, že žádná ze zde řešených kauz nepřekročila hranice hrabství a nepřerostla do rozměrů, které by umožnily zásah vnější autority, jako se to stalo jeho bratru Viktorínovi v opavském vévodství.⁴⁵ Jindřich své závazky respektoval, jeho autorita zeměpána byla respektována a výjimky z tohoto pravidla (např. věci posmrtného odkazu platů na manských vsích augustinianiánské kanonii) nebyly výsledkem justičních zásahů, ale vyřešily je mimosoudní kroky včetně „ženských zbraní“.⁴⁶

42 RT I, s. 204, č. 197.

43 Mrzákův spor srov. RT I, s. 150, č. 22. K někdejšímu závazku Soběslava Mrzáka o tomto hradu a panství AČK, sg. 1618. 18. leden 1459; Soběslav z Miletínka slibuje králi Jiřímu, že jeho hrad Kunětická Hora bude vždy otevřen českému králi.

44 RT II, s. 485.

45 K působení kladského soudu Paul Albert VOLKMER, *Geschichte des Glatzer Mannengericht*, Habelschwerdt 1908, s. 25–34, k jeho roli v manském systému přehledně František MUSIL, *Vznik manského systému v Kladsku a jeho vývoj do doby husitské*, Kladský sborník III, Hradec Králové 1999, s. 37–60 a TÝŽ, *K formování sociální a správní stránky manského systému v Kladsku*, in: Korunní země v dějinách českého státu I., Integrační a partikulární rysy středověku, red. Lenka Bobková, Praha 2003, s. 266–274. K Viktorínově kauze Martin ČAPSKÝ, *Konstruování (ne)spravedlivého zeměpána. Viktorín z Poděbrad v roli rozhodčího sirotčích sporů*, in: Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku, edd. Martin Nodl – Martin Wihoda, Brno 2008, s. 147–158.

46 V roce 1484 zemřel na mor jeden z dvořanů a na smrtelném loži smrti odkázal augustinianům 40 zlatých ročního platu z manských vsí. Jindřichova choť Uršula zmiňovanou sumu dala klášteru z vlastních peněz v přesvědčení, že manžel závět svého služebníka schválí a peníze jí budou brzy navráceny. Jindřich však prohlásil, že dotyčný služebník měl vsi pouze propůjčeny k doživotnímu užívání a neměl tedy právo na nich odkazovat žádné platy po své smrti. Uršula poté spustila tak velký nářek a bédování, že choť podlehl a se slovy „*zde je máš a dělej si s nimi, co chceš*“ jí celou částku vyplatil. Srov. *Cronica monasterii canonicum regularium in Glatz*, ed. Wojciech Mrozowicz, Wrocław 2003, s. 261–262.

Závěr

Kníže Jindřich Minsterberský nebyl typem člověka, který se své skutečné či jen domnělé nároky snaží za každou cenu prosadit soudní cestou či prostřednictvím cizí autority. V politice byl pragmatikem, ale přesto měl pevně zakotvené mravní kategorie, byl prost výstřelků v osobním životě a jako diplomat oceňovat roli kompromisu. Úspěchem skončily jeho vleklé majetkové spory s panovníkem, do nichž jako rozhodčí autorita vstupoval zemský sněm, k čemuž přispěla i celková atmosféra upevňující se stavovské monarchie.

Jako soudní strana při sporech řešených na komorním a zemském soudu byl velmi úspěšný – neztratil jedinou kauzu, ve které byl žalobce a s jedinou výjimkou dokázal odrazit i žaloby, jimž musel čelit. Svůj odraz zde do jisté míry mohla najít i prestiž bývalého králova syna a jeho vysoký společenský status (ty však nebyly ani pro nevýznamné příslušníky nižší šlechty bariérou, která by bránila vznášet proti němu žaloby), můžeme spekulovat i o sice limitované (v době Jindřichova působení na zemském soudu zde majetkové spory prohráli i dva ze sboru zemských kmetů), přesto se však v jistých aspektech projevující se soudržnosti členů soudu. Nepochybně se na nich podílela i Jindřichova schopnost získat si důležité spojence a jeho diplomatické vystupování.

V soudních sporech přirozeně dominovaly majetkové kauzy, navzdory jeho vleklé zadluženosti a častému nedostatku hotových peněz však čelil jen nízkému počtu půhonů jako dlužník. Disponoval rozsáhlým nemovitým majetkem k možným zástavám či prodejům (v závěru života se však projevilo, že meze těchto možností již dospěly až na samé dno), i vahou své osobnosti si udržoval dostatečný kredit k získání dalších půjček a úvěrů, jimiž řešil hrozící střety. Minuly ho spory s vlastními dětmi, spory o věno sestry Ludmily a dcery Markéty byly vyřešeny formou splátek a navzdory jejich opožďování nevyústily v žalobu či silové prosazení nároků.

V dochovaných pramenech překvapivě postrádáme spory o čest a o přednost, mezi zemskými kmety mu příslušelo první místo a na rozdíl od známého mnohaletého sporu knížat z Plavna a Viléma z Rožmberka, v němž získal přednost právě na zemském soudu, nemusel Jindřich čelit atakům nikoho ze starobylých panských rodů.⁴⁷ Také velmi překvapivě – vzhledem k dehonestující kampani, které kdysi čelil Jindřichův otec a která doznívala i v jagellonské éře – postrádáme s výjimkou zmíněné Kauzy Buriana Labutě, spory spojené se zhaněním či nářkem cti.

S velmi hubenými výsledky naopak skočily jeho spory v Říši, zde ani příbuzenské vazby ke dvěma kurfiřtským rodům příliš nepomohly. Reálný vliv někdejšího královského syna mimo území České koruny byl vskutku slabý.

47 Robert NOVOTNÝ, *Úloha zemského soudu při formování panského stavu*, in: *Colloquia mediaevalia Pragensia* 9, Šlechta, moc a reprezentace ve středověku, Praha 2007, s. 244–246.

Autor/Author

Martin Šandera

Historický ústav
Filozofická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 63
500 03 Hradec Králové 3
martin. sandera@uhk. cz

Doc. PhDr. Martin Šandera, Ph. D., (* 1973), je historik a vysokoškolský pedagog. Přednáší středověké a raně novověké dějiny na Univerzitě Hradec Králové. Jeho badatelské aktivity jsou zaměřeny na problematiku české a moravské šlechty v pozdním středověku, duchovní i světské elity utrakvismu a mocensko-politické struktury poděbradské a jagellonské éry.

Summary

Disputes and court cases of Henry of Minsterberg

Henry of Minsterberg, son of King George, was sober politician and diplomatist. If he could, he solved his disputes amicably through friendly Bohemian nobles or by judges selected by both parties involved. His two most important cases – the dispute about the money owed to be repaid by Vladislav Jagiello in his electoral capitulation, and the legacy of the younger brother Hynek – were finally decided by the Bohemian Land diet. The paper also provides an overview of Henrys´ cases discussed at the Chamber and the Land Court and his activities as an associate justice in both courts in the late 80th and in the first half of the 90s of the 15th century. Henry was not the kind of person who claimed his real or alleged demands tried to enforce through the courts or by a foreign authority. Still, it was a very successful judicial party – he did not lost a single cause, in which he represented a plaintiff, and with only one exception he was able to parry the causes, which he had to face. Successfull was Henry also in the disputes with the monarch, judged by the Landtag.

Názory českých ženských katolických spolků na politickou aktivitu žen (20. a 30. léta 20. století)¹

JIŘÍ HAVELKA

Abstrakt/Abstract

Studie se věnuje „neoficiálnímu“ katolickému pohledu na femininitu a ženství ve veřejné sféře (konkrétně aktivitě ženy-političky). Hlavním cílem je popsání „neoficiálního“ katolického pojetí femininity a ženství tak, jak bylo zobrazeno v časopisech pro katolické ženy. Tyto názory jsou sledovány zejména ve 20. a 30. letech 20. století, kdy se zrodil nový stát (Československo) a jeho liberální ústava. Druhým cílem je tak zachycení toho, jak neoficiální katolický pohled reflektoval sociální a modernizační změny v české společnosti. K uvedeným cílům autor kombinuje sociologickou/sociálně antropologickou perspektivu s přístupem feministickým. Hledají se tak genderové stereotypy v představách a prostředí katolických ženských spolků.

The study deals with „unofficial” Catholic view of femininity and womanhood in the public sector (specifically is concentrated on the activity of women-politicians). The main objective of this study is to describe the „unofficial” Catholic concept of femininity and womanhood, as has been shown in magazines for Catholic women. These views are observed mainly in the 1920s and 1930s, during the era of „the birth” of the new state (Czechoslovakia) and its liberal constitution. The second objective is to capture how the unofficial Catholic view reflected social changes and modernization in Czech society. Author combines these objectives with sociological and socio-anthropological perspective and with a feminist approach. This concept created the author’s description and analysis of gender stereotypes in ideas and environments of Catholic women’s groups.

Klíčová slova/Key Words

„Neoficiální“ katolicismus, časopisy pro katolické ženy, politická aktivita
„Unofficial“ Catholicism, Catholic women’s magazines, political activity

1 Výzkum byl podpořen Grantovou agenturou Univerzity Karlovy v Praze (projekt č. 1070314). Projekt byl vytvořen na FHS UK.

Úvod

Vznik Československa a jeho ústavy je spojen s liberalizací poměrů, které umožnily ženám rovnoprávné postavení s muži. Zda tomu tak skutečně vždy bylo, není předmětem tohoto pojednání (a určitě by tento záměr přesáhl limity jednoho článku). Cílem bude sledování vztahu katolických žen k politické činnosti. Díky tomuto cíli bude možné částečně zjistit, zda a jak se v „neoficiálním pohledu“ katolicismu projeví společenské či modernizační změny spjaté se vznikem nového státu a jeho ústavním příslibu rovnoprávnosti obou pohlaví.

Badatelé, kteří se zabývají náboženským fenoménem, se v současné době shodují, že je to velmi problematická záležitost ke studiu.² Dokonce i religionistika bývá napadána z důvodu glajchšaltování náboženství do věroučných tabulek. Z předpokládané vnitřní diverzity názorů uvnitř katolické církve je možné vybrat sociokulturní či sociálně-antropologický přístup, který zkoumá náboženský život na základě společnosti či společenských skupin.³ Termínem „neoficiální pohled“ katolicismu jsou tak myšleny ideje, které vyrůstaly a byly živeny v prostředí společenské skupiny katolických žen.⁴ Termín „neoficiální“ se tak vztahuje k sociální realitě, nikoli k tomu, zda tyto názory byly uveřejňovány formálně či úředně (ne tedy ve skrytu) v katolických periodikách. Jinými slovy, není důležité pouze „oficiální učení“ katolické církve (obsažené například v encyklikách) či názory „oficiálních“ katolických představitelů (papeže, arcibiskupa...) na tzv. ženskou otázku v tomto období, ale stejně důležitý je i pohled zdola – jakým způsobem na sebe nazíraly katolické ženy samotné, a to především ty, které byly organizované v katolických ženských organizacích, jak byla tato otázka zachycena v ženských katolických periodikách.⁵ Sociologický přístup bude kombinován s přístupem feministickým. Feministický přístup je totiž důležitý „pro poskytování kritického porozumění různých náboženských konceptů, věr a rituálů, též pro náboženství jako kulturní instituci, která definuje, sankcionuje a někdy vybízí k genderovým rolím a genderově-nakaženým představám“.⁶

2 „Náboženství vždy bylo, jest a zřejmě bude poznamenáno člověčinou (lidským faktorem‘), k níž patří nejen rozum, nýbrž i vášeň srdce – a především k ní patří různost a pestrost, pluralita; každý lidský akt víry, srdce i rozumu se odehrává v určitém kulturním kontextu a je jím poznamenán.“ Srov. Tomáš HALÍK, *Prolínání světů. Ze života světových náboženství*, Praha 2006, s. 14.

3 „(...) sociokulturní přístup uznává existenci tolika náboženských systémů, kolik je v dějinách typů společností a jejich podskupin. Podle tohoto přístupu více než oficiální doktríny odhaluje podstatu náboženství to, jak jsou náboženské ideje používány, praktikovány a zapojeny v rámci daného kulturního kontextu.“ Srov. William PADEN, *Bádání o posvátnu. Náboženství ve spektru interpretací*, Brno 2002, s. 57.

4 Na tomto místě je dobré zmínit otce-zakladatele tohoto přístupu – Maxe Webera, podle kterého „ (...) náboženství absorbuje a potom zpětně odráží etickou a ideologickou orientaci různých společenských vrstev.“ Srov. William PADEN, *Bádání o posvátnu. Náboženství ve spektru interpretací*, Brno 2002, s. 52.

5 Pohled katolických žen organizovaných ve Svazu československých žen a dívek v Čechách, později ve Svazu katolických žen a dívek Republiky československé na politickou aktivitu žen je možný pouze díky svazovým časopisům, archivní prameny nebyly dochovány.

6 Nancy FRANKENBERRY, *Feminist Philosophy of Religion*, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), dostupné online: <http://plato.stanford.edu/archives/win2011/entries/feminist-religion/>.

Toto definování, sankcionování a vybízení má samozřejmě hluboké důsledky pro konkrétní životy lidí. Příslušnost k genderu (stejně jako třeba k třídě nebo rase) má dopady jednak na lidské jednání a chování, ale i k rozdílnému přístupu k moci a autoritě.

Stát je tak příspěvkem ke staršímu typu psaní o ženách tzv. women´s history, které se zrodilo v důsledku feministického aktivismu v 60. letech 20. století. Women´s history vznikla kvůli kritice androcentričnosti původní historie, která upřednostňovala muže historiky i historické aktéry. Z hlediska témat se v první fázi jednalo především o významné ženské osobnosti (biografie prvních lékařek, vědkyň, cestovatelek apod.) nebo obecněji o dějiny pronásledování (např. čarodějnických procesů), boje o volební právo, emancipace či ženské profesionalizace v 19. a na počátku 20. století.⁷ V rámci dějin žen se později vyprofiloval názor, že ženské dějiny mají jiný čas, který není závislý na velkých událostních dějinách.⁸ Zkoumaly se tak nikoli „velké“ ženy, ale spíše „typické“ ženské zkušenosti a prožívání – manželství, mateřství, vdovství.⁹ Celý proces v historiografii women´s history dal vzniknout specifickým ženským dějinám, které se oddělily od mužských.

Ve stati půjde o to, jak se vyvíjely představy katolických žen na veřejnou činnost žen a jak byly v těchto představách obsaženy genderové stereotypy. Bude uveřejněno značné množství citací. Tento postup je volen vědomě, neboť účelem stati je dosáhnout co největší autentičnosti a zároveň omezení vlivu autora na interpretaci. V rámci sociologie je takovýto postup označován jako textová analýza pramenů. Textová analýza totiž umožňuje porovnání role a interpretace badatele/badatelky s názory historických aktérů v pramenech.¹⁰

Katolické ženské milieu ve 20. a 30. letech minulého století

Kromě křesťansko-sociálních spolků fungovaly v samostatné ČSR dva dominantní české katolické ženské spolky rozdělené dle zemského zřízení – tzn. jeden byl v Čechách a druhý na Moravě. Jednotné ústředí katolických ženských spolků českých se utvořilo ještě před vznikem první republiky v roce 1912. Svaz katolických ženských spolků měl za úkol podporovat všechny katolické ženské spolky, které se zabývaly jak kulturní, sociální ale i hospodářskou činností. Do jeho agendy spadala charitativní a osvětová činnost, tu měl zajišťovat vydáváním tisku a literatury).¹¹ Ještě před vypuknutím 1. světové války se jeho členy stalo téměř

7 Lucie STORCHOVÁ a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 194–195.

8 Veronika NAJMANOVÁ, *Vnímání mužského a ženského těla v české lékařské literatuře druhé poloviny 19. a počátku 20. století*, Diplomová práce, Praha 2014, s. 15. Autorka dále tvrdí, že se tak událo díky vlivu francouzské Nové historie, která se namísto zdůrazňování hospodářských a politických dějin zaměřila na každodennost.

9 *Tamtéž*.

10 Seznámit se blíže s touto metodou lze prostřednictvím publikace – Reinharz Shulamit, *Feminist Methods in Social Research*, Oxford 1992, p. 145–163.

11 „*Katolickým ženám českým!*“ Jitřenka VI, 21, 1912, s. 1.

čtyřicet různě zaměřených organizací s šestnácti tisíci ženami.¹² Během války se omezil na charitativní činnost a pomoc při odstraňování důsledků války.¹³ Po válce se pokračovatelem Svazu stal nově založený (1921) Svaz československých žen a dívek v Čechách, který byl volným sdružením jednotlivých katolických ženských spolků na našem území. Svaz byl od roku 1925 přejmenován na Svaz katolických žen a dívek Republiky československé a vytvořila se i pevná organizační struktura. Svaz se orientoval na charitu, pořádání vzdělávacích a kulturních akcí, spolupráci s ostatními ženskými katolickými organizacemi.¹⁴ Na tomto místě je také dobré připomenout, že se Svaz stal nedlouho po svém vzniku součástí své mezinárodní platformy – Mezinárodní jednoty katolických ženských svazů.¹⁵

Předsedkyní Svazu v době samostatného státu byla nejprve Zdenka Lobkowiczová, od roku 1921 Augusta Rozsypalová (největší osobnost českého katolického hnutí, jediná zvolená poslankyně Národního shromáždění za ČSL) a po její smrti, pouze jeden rok, Petronila Klingerová. Od roku 1926 (po změně stanov) je předsedkyní Emilie Schmutzerová (ředitelka měšťanských škol, členka Ústředního zastupitelstva města Prahy). Funkci složila až v roce 1937 a po ní nastupuje Hana Svobodová. Duchovní rádce Svazu byl nejprve František Vaněček (kanovník vyšehradský), ale od roku 1921 (univerzitní profesor a metropolitní kanovník) Josef Čihák, který společně s Emilií Schmutzerovou složil funkci v roce 1937 a na jeho místo nastoupil Antonín Bořek-Dohalský (metropolitní kanovník). Jako tiskový orgán Svazu sloužila od roku 1921 (vycházející však již od roku 1919!) *Žena* (v čele s redaktorkou a velmi častou přispěvatelkou Bělou Pečínkovou-Dlouhou, poté Augustou Rozsypalovou a Emilií Schmutzerovou), která byla později vystřídána *Československou ženou*, jež podléhala v prvním ročníku redaktorce Pavle Herynkové, poté až do roku 1935 Ludmile Tiché. Tento časopis (čtrnáctideník) byl velmi bohatý zejména na ideologická témata a informoval o politickém, kulturním a společenském dění katolického ženského hnutí (a to i mezinárodním!).

Od roku 1936 byl časopis přejmenován na *Katolickou ženu*, která byla vedena stále Ludmilou Tichou a duchovním rádcem Jaroslavem Kropáčem (metropolitním kanovníkem Svatého Víta). *Katolická žena* však svým rozsahem (ač týdeník) nedosahovala takových kvalit jako *Československá žena*.¹⁶

Na Moravě vznikl v roce 1924 Svaz katolických žen a dívek Moravy, Slezska a Hlučínska, který byl daleko větší než český a fungoval lépe – byl lépe organizován a více svázan s lidovou stranou (duchovní rádce byl totiž předseda

12 Jana MALÍNSKÁ, „*My byly, jsme a budeme!*“ *České ženské hnutí 1860–1914 a idea českého národa*, Praha 2013, s. 86.

13 Archiv KDU-ČSL Praha, Historie ČSL, 40, Blábolil pozůstalost.

14 Pavel MAREK (ed.), *Český politický katolicismus 1848–2005*, Brno 2008, s. 219.

15 Jana BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, Olomouc 2001, s. 231.

16 Jana BUREŠOVÁ, *Tisk ženských spolků za první ČSR 1918–1938*, in: Pavel MAREK (ed.), *Tisk a politické strany 1*, Olomouc 2001, s. 116.

lidové strany Jan Šrámek¹⁷). Předsedkyní Svazu byla nejprve Zdeňka Dolanská (manželka ministra spravedlnosti), ale opravdovou vůdkyní se stala 1. místo-předsedkyně (od roku 1927 předsedkyně) Svazu Františka Menšíková (úřednice, administrátorka brněnského Dne). Tiskovým orgánem „moravského“ Svazu byla Moravská žena, přejmenovaná roku 1927 na Křesťanskou ženu. Tento časopis byl obsahově velmi bohatý, velký prostor se v něm dostávalo ideologickým tématům.¹⁸

Tiskové orgány Svazu o politické aktivitě katolických žen

Časopis Jitřenka, který podléhal redaktorce Františce Jakubcové (obchodnice a dělnice) zanikl během první světové války. Jeho pokračovatelem v období první republiky se stal časopis Žena. Žena obsahovala báseň, román či povídku na pokračování, úvodník, články a pojednání s politickými a ideologickými tématy, aktuální zprávy o sociálních, hospodářských politických a kulturních událostech, aktuální zprávy z katolických, ženských, křesťansko-sociálních spolků a Československé strany lidové, inzerci.

V některých novoročních číslech Ženy lze objevit programová prohlášení listu. Ještě před tím, než si tento list vzal pod patronaci Svaz československých žen a dívek, stojí v prvním úvodníku časopisu prohlášení, že hlavním úkolem listu bude postavení se proti násilí.

Násilí páchané díky nadřazenosti mužů ustoupilo rovnoprávnosti obou pohlaví, ale násilí na ženě mělo být pácháno především prostřednictvím rozlučitelnosti manželského svazku. „*Muž a žena – prabuňka lidstva. Dítě – pokračování její. Kdo myslí, cítí a jedná lidsky, nepouští se zřetele dítěte. A dítě má stejný nárok na otce, jako na matku. Na jeho starost, jako na její lásku. Na starost a lásku obou. V zájmu trvání lidstva. Jednoženství a nerozlučný sňatek je nejvyšší typ základního útvaru lidské společnosti, rodiny. (...) Nerozlučný sňatek hájí křesťanský názor světový. Která z žen zachovala si důstojné lidské sebevědomí, ví určitě, kde její místo. Hájící největší zájmy lidstva, bude hájiti křesťanství a naopak: Hájící křesťanství, bude hájiti životní podmínky dítěte ve spravedlivém, mravním a sociálním řádu světovém*“.¹⁹ Dalším bodem programového prohlášení bylo vyhranění pozic vůči třídnímu boji. Hájit sociální ženská práva se list chystal v rámci demokratického uspořádání. Především pak měl katolické ženy vzdělávat v politických otázkách.²⁰ A v politických záležitostech, jak ostatně veřejně přiznávala sama redaktorka Běla Pečínková-Dlouhá (spisovatelka, členka Svazu), měl list hájit stanoviska Československé strany lidové.²¹ O tom, že časopis neměnil své ideové zaměření, vypovídá i programové prohlášení posledního ročníku v roce 1925 (těsně před ukončením vydávání časopisu – v tomto ročníku vyšlo pouze několik čísel

17 Pozn. aut.

18 Jana BUREŠOVÁ, *Tisk ženských spolků za první ČSR 1918–1938*, in: Pavel MAREK (ed.), *Tisk a politické strany 1*, Olomouc 2001, s. 116.

19 „*Ženy československé!*“ *Žena I*, 1, 1919, s. 1.

20 „*Ženy československé!*“ *Žena I*, 1, 1919, s. 1–2.

21 Běla PEČÍNKOVÁ, „*Čtenářkám »Ženy«*“, *Žena I*, 16, 1919, s. 1.

časopisu). Varování, které bylo ženám předneseno se týkalo upuštění od křesťanských zásad a mravního zpusťování národa, ženy dle „Ženy“ zapomněly „na své poslání“: „Zapomínají být matkami a hospodyněmi, zapomínají býti věrnými manželkami“.²²

Jako protiklad vůči „pokrokovému“ (liberálnímu) a dle katolického mínění nevyspělému chápání vztahu muže a ženy byla dána za příklad, dle názoru redakce, vrcholná tematizace z pera Františka Xavera Nováka (kazatel, člen řádu redemptoristů), která byla uveřejňována na stranách mnoha čísel Ženy z roku 1919.²³

František Xaver Novák byl velmi čilým přispěvatelem do listu v tomto ročníku a tematizoval vzájemný vztah muže a ženy především prostřednictvím dvou článků na pokračování – byly to „Brány otázek pohlavních“ a „Rozházené kapitoly: Myšlenky a podněty ku psychologii ženy“. V obou dvou případech byl poměr mezi pohlavími přirovnáván k buňce. Statě byly ukončeny výzvou: „Aby tvořili jednu základní všelidskou buňku, k tomu a dle toho stvořen je muž a žena. (...) Nuže, v té jedné všelidské buňce je žena určena býti měkkým obsahem, má muž býti tvrdým obalem. Je žena to, co latiník nabývá materií, muž to, co rovněž latinsky jmenuje se formou. (...) Tím, že Bůh při muži hlavní důraz položil na chladný, tvrdý rozum, a při ženě též Tvůrce na místo první postavil vroucí, měkké srdce. Uznávám plně rovnost rozumu mužského i ženského, ale popírám stejnost jich směrů. Svým měkkým, milujícím srdcem nese se žena k osobě, k muži, k dítěti, ke všemu, co člověkem se jmenuje, i tam, kde myslí. Svým tvrdým, chladným rozumem přenáší se muž od osob k věcem, k zákonům, k systémům, ke světům a ideám, i tam, kde miluje. Bez ženy neměl by teplo a vroucnost člověk, a bez muže nebyl by krásný a spořádaný svět“.²⁴ V další části článku František Xaver Novák tyto své úvahy srovnával s dobovými ženskými požadavky na uplatnění se ve veřejné sféře. „Až dosud na našich vysokých školách, v našich lidových shromážděních vládne systém, panuje idea, věda, tvrdý rozum. Proto pravím, nemá z pravidla nic hledati na těch místech tvrdé formy života žena obyčejná, která je život, a ne jeho forma. Snad v budoucnosti postaví se ženě, dívce vysoké a střední školy, kde nebude vládnout idea, ale život sám, kde neuplatní se popředně lidstvo, ale člověk, kde místo zákona nastoupí královna ctnosti, láska. Pak budeme jinak mluvit o akademickém studiu ženském, pak i v životě veřejném jiné bude místo ženy, než jak ho nyní zastávají naše poslankyně“.²⁵

O Tvůrčově vůli a jeho vytvoření dvou odlišných duší, tedy duše ženy a muže, nikdo z ostatních přispěvatelů nepochyboval. Menší diference je však možné zpozorovat při detailnějším rozboru ostatních autorů ve vztahu ženy a politiky.

22 Na další pout. Žena VII, 1925, 1, s. 1.

23 Tamtéž. František Xaver Novák byl dokonce redakcí listu osloven k tomu, aby čtenářkám napsal „breviář moderní a specifické české ženy katolické“, aby katolické ženy nebyly svedeny do proudu moderních feministek a zachovávaly katolické ideje.

24 František Xaver NOVÁK, *Rozházené kapitoly*. Žena I, 23, 1919, s. 3.

25 Tamtéž. Je však nutno podotknout, že se František Xaver Novák v číslech 20 a 22 neklonil k absolutnímu zákazu vstupu žen do veřejné sféry (takový názor nazývá extrémem) a uznává výjimečné ženy, které toho schopny byly a jsou. Nelíbily se mu však společenské podmínky, které ženu k tomuto kroku nutí.

Byla to právě ona esencialita ženství, kterou měly ženy špatné veřejné mravy, tolikrát ženským tiskem připomínané, zušlechtit. V názorech na to, jakým způsobem to měly katolické ženy udělat, se lišily. Z prostudovaných materiálů je možné konstatovat, že s velkou mírou rozpaků bylo přijímáno pasivní právo žen (právo být volena). Všichni autoři by se shodli na tom, že původní a nejbližší povolání ženy je vedení domácnosti.

Augusta Rozsypalová však poznamenává „Žena slýchala jsem, a slýchaly jste zajisté i vy, *má býti srdcem rodiny tak jako muž je její hlavou. Je to zajisté správné pojmání úkolu ženy v rodině, ale společnost (...) je útvarem velice složitým a projevuje své bytí a žití také v různých skupinách a vztazích mimo život rodinný – a ani tu nemá scházeti součinnost srdce ženina*“.²⁶ „(...) *A jestli mužové do těchto úřadů přináší odborné vzdělání je potřeba, aby ženy vnesly v ně prvek jiný, sobě vlastní, a zkušenost; hlubší vniknutí do složitých otázek, svoji intuici, více praxe než teorie*“.²⁷ Redaktorka Běla Pečínková-Dlouhá²⁸ měla o nevyhnutelnosti vstupu žen do politiky stejný názor.²⁹ Ve veřejném prostoru měly být podle ní „strážkyněmi mravnosti.“³⁰ V jistém ohledu byla ovšem konzervativnější – stavěla se proti veřejné práci žen, pokud by měly mít doma děti.³¹ O ženskosti, která měla posvěcovat a umravňovat veřejný prostor se shodovali i další autoři, například profesor Emanuel Žák napsal, že „*žena netvoří zákony, ale mravy*“.³² Emanuel Žák však požadoval, aby žena působila politicky na muže spíše nepřímou – přes domácnost. „*Ano, žena velmi často svojí povahou a činností v domácnosti činí z mužů poslance moudře konzervativní, nebo nespokojené radikály*“.³³

Z antropologického hlediska zajímavým zdrojem informací se jeví názory samotných čtenářek Ženy. V roce 1925 byla vypsána soutěž o nejlepší tři úvahy na působení žen v politice. Později se 3 úvahy otiskly. Úvahy byly nejbližší stanovisku Běly Pečínkové-Dlouhé, neboť se všechny tři čtenářky obávaly, že politicky aktivní žena bude zanedbávat domácnost,³⁴ či úplně ztratí ženskost.³⁵ Nicméně se všechny shodly na nutnosti aktivního angažování žen v politickém boji. Ženy prý k němu byly donuceny mravním zpustošením národa („*vyhazování křížů*“, „*zesměšnění církevních obřadů*“, „*rozbíjení soch*“, „*uzákonění rozluky*“).

26 Augusta ROZSYPALOVÁ, *Mravní zodpovědnost ženy*. Žena II, 25, 1920, s. 1.

27 *Tamtéž*.

28 V katolických ženských listech bylo velmi častou záležitostí uvádění jmen pouze počátečními iniciálami. Vzhledem k četnosti publikovaných článků pod iniciálami B. P. -D. lze odvodit, že jejich autorkou byla redaktorka Běla Pečínková-Dlouhá.

29 B. P. -D, *Česká katolická žena a politika*, Žena II, 6, 1920, s. 1–2.

30 B. P. -D, *Před volbami*, Žena II, 2, 1920, s. 1–2.

31 B. P. -D, *Svépomoc*. Žena II, 1, 1920, s. 1. Tento názor nebyl ojedinělý – lze se s ním setkat i v jiných ročnících a číslech časopisu.

32 Emanuel ŽÁK, *Žena a veřejnost*, Žena II, 17, 1920, s. 1.

33 Emanuel ŽÁK, *Žena a veřejnost*, Žena II, 17, 1920, s. 1.

34 Eva RYCHLÍKOVÁ, *Žena a politika*, Žena VII, 6, 1925, s. 3., ale i M. GÁJOVÁ, *Žena a politika*, Žena VII, 7, 1925, s. 1–2.

35 Magda JIRKOVÁ, *Žena a politika*, Žena VII, 6, 1925, s. 1.

manželské“ a vyhnání „náboženství ze škol“) a ohrožením rodiny jinými ideovými proudy než katolickými.

Žena v Ženě nebyla zobrazována jako méněcenný tvor, který by byl pouze nádobou hříchu. Tematizace femininity byla založena na binárně podmíněné komplementaritě. Zatímco byla femininita spojována s mateřstvím, manželstvím, citovostí, jemností, intuicí a mravností, tak mužství mělo představovat tvrdé, chladné uvažování a jednání. Některé autorky tvrdily, že by svou podstatu měly ženy uplatnit i v politické sféře. Mateřství tak nebylo chápáno pouze jako biologická záležitost, ale jako konstitutivní prvek společnosti ve smyslu sociálním a kulturním.

Od roku 1924 sloužila jako tiskový orgán Svazu Československá žena. Struktura časopisu byla obdobná jako u Ženy. Časopis v roce 1925 (pod vedením Ludmily Tiché) oznámil svůj záměr více se věnovat otázkám samostatně výdělečných žen. V témže roce byl uveřejněn názor redakce na poměr katolické ženy k politické kariéře. List se vracel k úvahám od čtenářek Ženy. Redakce Československé ženy souhlasila s názorem od Evy Rychlíkové, která se jednoznačně stavěla pro aktivní vstup katolických žen do politické sféry. Zdůrazněna a citována byla tato část úvahy Evy Rychlíkové: „*V dnešní době je opravdu důležité, aby i žena všímala si politiky a káže-li nutnost, mohla do věci zasáhnout. Vždyť tak mnohý mluvka, který nemá ani ponětí, co rodinný život znamená, chce ženě předpisovat, co smí a nesmí dělat a jak má svoje děti vychovávat*“.³⁶

Nicméně i v tomto liberálním apelu na ženu byl znovu skryt názor, který byl shodný všem katolickým ženám – tedy, že žena se má věnovat politice pouze tehdy, nepřekáží-li jí to v jejím bytostném poslání – mateřství a manželství. Ludmila Tichá³⁷ v témže ročníku Československé ženy poznamenává: „*Mnoho žen chce udržeti stejný krok s muži ve všem a proto běrou na svá bedra dvojí břemeno = a to je osudná chyba. Plně matkou a hospodyní = nebo zase plně výdělečnou silou – k tomu bychom měly směřovati*“.³⁸

I v Československé ženě je možné nalézt jednoznačné spojení mezi ženou-matkou, ve smyslu obrany vztahů ve společnosti. Stanovisko svazového listu je tak naprosto zřetelné. Nepřekvapí tedy, že se ostře vymezovalo (od poloviny 20. let až po konec první republiky) proti stanovisku Svazu katolických žen a dívek Moravy, Slezska a Hlučínska. Moravský svaz se totiž ve volebním roce 1925 rozhodl, že nebude podporovat kandidatury žen do politiky. Toto usnesení bylo pro katoličky v Čechách opravdovým trnem v oku. Zajímavý je i fakt, že toto usnesení bylo kritizováno i katolickým ženským časopisem Evou, která sice vycházela na Moravě, ale nepodléhala vlivu moravského Svazu.

Ludmila Tichá ve volbách v roce 1931 k usnesení moravských katoliček poznamenává: „*Mezi katolickými ženami země Moravskoslezské šíří se uměle odpor proti obsazení důležitých míst ve veřejném životě katolickými ženami. Nehledě k tomu,*

36 *Co píší ženské časopisy?*, Československá žena II., 6, 1925, s. 93.

37 I jméno redaktorky Ludmily Tiché bylo často v tisku uváděno pomocí iniciál. Z četnosti publikovaných článků pod těmito iniciálami však lze odvodit, že jejich autorkou byla ona.

38 L. T., *Náš vstup do politiky*, Československá žena II., 5, 1925, s. 72.

že takové snahy jsou protistavovské a nesociální, nutno také uvědomit si, že velmi porušují jednotu a kázeň katolického ženského hnutí světového, které postupuje přesně dle směrnic stanovených na mezinárodních sjezdech katol. žen a schválených svým sv. Otcem Piem XI. Tyto směrnice obsahují m. j. také body o nutnosti obsazování důležitých vedoucích míst katolickými ženami“.³⁹

Kladné vyjádření Svazového listu, k působení katolických žen v politice, je jasné. Otázkou ovšem zůstává, jak měla na oněch politických místech žena působit, o co se měla starat. Redaktorka Ludmila Tichá při analýze činnosti žen v politice začala úvahou o esenci ženství. „*Bůh stvořil dva rody, muže a ženu. Proč? Patrně asi proto, že každému z nich vykázal jiné úkoly ve světě. Muž, obdařený větší silou tělesnou, růzností v podnikání, odvahou a statečností, má být rodině hlavou, záštitou a vlasti obráncem; ženě, již byla dána něha, obětavost a trpělivost v utrpení, přísluší důstojnost mateřská, skutečná nebo duchovní, péče o členy rodiny a smysl pro domov i širší, t. j. vlast. (...) Ženy patří také do obecních zastupitelstev! Či budou se pp. radní starat o opuštěné nebo osiřelé děti, divoká manželství, zpustlou mládež? Budou mít smysl pro strádající stáří v otlučených vesnických pastouškách atd.? Pochybuji. (...) To jsou starosti spadající do oblasti působení ženina“.⁴⁰*

Znovu je tak možné zopakovat, že mateřství nebylo chápáno pouze jako biologická záležitost, ale jako konstitutivní prvek společnosti ve smyslu sociálním a kulturním. Jak již bylo výše napsáno, tak v roce 1936 byla Československá žena přejmenována na Katolickou ženu. Změněna byla i četnost vydávání. Katolická žena byla změněna na týdeník. Redaktorkou byla stále Ludmila Tichá a byla to právě ona, která se zabývala i nadále postavením katolické ženy a politiky. Názorově v tomto smyslu neuhýbala předchozí Československé ženě. S povděkem Ludmily Tiché tak byla přijímána jakákoliv úspěšná kandidatura katolické ženy, byť pouze do obecního zastupitelstva.

Z celkového množství pročtených článků, je možné konstatovat, že na národní úrovni se měly ženy v politice zajímat zejména vším tím, co souviselo s rodinou, dítětem či školou. V oblasti rodiny vadila katolickým ženám zejména uzákoněná manželská rozluka, dále návrhy nového občanského zákoníku o povinném občanském sňatku či poslanecké návrhy na „*beztrestné vyhnání plodu*“ a ohrožující vlivy na mravnost dítěte (nemravná móda apod.). V oblasti školství se katoličkám nelíbilo především nařízení o nepovinné náboženské výchově, nebo odvoz křížů z pražských škol v roce 1920. Toto všechno nazývaly katolické ženy „*morálním rozvratem*“ a úkolem katolické ženy bylo tento rozvrat obrodit. „*Rozvrat morální nutí ženu, aby se o spoluvládu v rodině lidstva, tedy také ve státě, hlásila, aby na napravení poměrů pracovala, radila, pomáhala. Ovšem, že toho nedokáže ostrou vyřídilkou, ale přísnou sebekázní, obětí, prací. Dokáže toho*

39 L. T., *Varujeme, Československá žena VIII.*, 15, 1931, s. 228. Dovolávání se mezinárodní platformy neplatilo pouze pro tento případ. Moravské ženy na existenci mezinárodního katolického ženského hnutí byly upozorněny již v roce 1926. Tehdy prý katolické ženy z Moravy volaly po jednotě uvnitř katolického ženského tábora. Zemská organizace v Čechách tvrdila, že tato jednota již existuje. Srov. *Co píší ženské časopisy?*, Československá žena III., 12, 1926, s. 187.

40 L. T., *Dva různé rody – proto i různé povinnosti*. Československá žena VIII., 16, 1931, s. 244.

jen tenkrát, bude-li mít hluboký mravní vliv na muže ve sboru zákonodárném (...) První poslankyně za čl. stranu lidovou pí Augusta Rozsypalová měla beze sporu onu žádoucí mravní výši⁴¹.

Augusta Rozsypalová znamenala pro české katolické ženské hnutí skutečně velmi mnoho. Dokladem mohou být každoroční pouti Svazu k jejímu hrobu, četné připomínání jejího života, či vzpomínání katolických žen v Československé ženě. Objevovalo se i lkaní na skutečnost, že katolické ženské hnutí nemá už takových postav, jako byla ona. Za všechny je možno uvést vzpomínku od Elišky Horské. „*Tys hájila i na parlamentním fóru práva žen, přednášela skromně jejich požadavky, svým něžným vystupováním zaměřovala jsi úctu k ženě, hájila cit zbožnosti, zapalovala v srdcích ideální lásku. Doposud však Tvoje místo nenahrazeno, nezasedá tam žena, která by svým pohledem, svou silou ducha obměkčila často tvrdá srdce mužů a ukázala jim pravou ctnost a vznešenost úkolů katolických žen*“.⁴²

S aktivním volebním právem (právo volit) to bylo v katolickém pohledu mnohem méně problematické. Katolická žena měla volit Československou stranu lidovou. Úzké vazby ženských spolků s ČSL jsou v katolickém ženském tisku zřejmě především ve volebních ročnících, kdy probíhala agitace a přesvědčování žen k povinnosti jít volit a odebírat katolické tiskoviny. Je ovšem zajímavé pátrat po důvodech, proč měla katolická žena volit zrovna tuto stranu. Katolická žena měla volbou ČSL učinit přítrž onomu „*mravnímu rozvratu*“ společnosti. Hospodářské a sociální důvody byly při volbě podružné tomu, že ČSL hájila křesťanský světónázor (Církev) a ve svých řadách soustředila pouze věřící lidi: „*katolické voličky však mají odpovědnost ještě větší nežli voličky jiné, musí volit muže a ženy věřící, poskytující záruku, že v obcích nebude ubližováno ani církvi. (...) U nás chrání práva Církve jedině Československá strana lidová a Československá strana lidová*“.⁴³ Nicméně i ČSL nebyla přijímána nekriticky. Ludmila Tichá si posteskla na poměry ve straně, které nedostatečně podporovaly kandidatury žen: „*Voličky českých socialistických a pokrokových stran stanovily požadavek, aby všude byly pojaty ženy na druhá místa kandidátních listin, ježto je poměrně 60 procent voličstva ženského. My lidovky jsme byly skromnější: žádaly jsme pouze, aby aspoň v některé župě byla dána žena na jedno z nejčelnějších míst kandidátní listiny. Muži – ti i oni – ovšem těchto postulátů nedbali, jak se ostatně dalo očekávat*“.⁴⁴ To ovšem nemělo znamenat, aby katolická žena volila někoho jiného než ČSL: „*Nedbejte nepříznivých kritik, ani vlastních hořkostí. Kazy jsou na všem co je lidské; na tom, co není křesťanské, je kazů víc. Nedejte se odvrátiti od praporu Krista Krále, jehož řád musí jednou zvítěziti v našem státě*“.⁴⁵

41 Běla DLOUHÁ, *Kandidatury žen*, Československá žena VI., 23, 1929, s. 354.

42 Eliška HORSKÁ, *Památce Augusty Rozsypalové*, Československá žena VI., 22, 1929, s. 340.

43 L. T., *Pro křesťanský řád v obcích a všude*, Katolická žena III., 19, 1938, s. 299.

44 L. T., *Ženy a politika*, Československá žena IV., 9, 1927, s. 134.

45 *Ženy – voličky!*, Československá žena XII., 9, 1935, s. 151.

Závěr

Při sledování proměn „neoficiálního pohledu“ katolicismu je možno závěrem potvrdit, že i katolicismus reflektoval nové společenské poměry, které poukázovaly na nevyhnutelnost ženské politiky. V průběhu 20. a 30. let se na stranách Svazových (v české zemské oblasti) ženských periodik autoři/autorky stavěli spíše kladně k pasivnímu volebnímu právu žen, tedy pro vstup ženy do politiky. Obraz femininity, ve Svazových periodících, byl klasickým a tradičním opozitem vůči mužství. Za normu lze podle tisku považovat bílou, středostavovskou ženu. Zatímco prototyp muže je charakteristický svým „chladným rozumem“, který přenáší do všeho, co dělá (sestavuje zákony a systémy), tak žena je obdařena „měkkým srdcem“, které mělo svět obdařit „teplem“ a „vroucnem“. Ve veřejné sféře tak měla být žena především matkou. Konstrukt femininity se i ve veřejné sféře ocital, nikoli překvapivě, v zajetí mateřství. Pojem žena je možné u autorů skoro ztotožnit s pojmem matky. Mateřství bylo prezentováno jako hlavní úděl ženy. Představy o ženách v politice podléhaly autorově/autorčině představě o mateřství. Na ženu všichni/všechny pohlíželi/y nejen jako na matku biologickou, která má funkci zachování druhu, popř. národa. Žena-matka byla považována za konstitutivní prvek společnosti a národa a to tak, že měla působit na zachovávání kulturních hodnot. Do politiky tak byla nucena vstoupit proto, aby mohla bojovat proti „morálnímu rozvratu společnosti“, tedy „vyhazování křížů“, „zesměšnění církevních obřadů“, „rozbíjení soch“, „uzákonění rozluky manželské“, „vyhnání náboženství ze škol“. Tematizace úlohy ženy v politice tak byla poznamenána tradičním rozdělením genderových rolí. I ve veřejné sféře nemělo jít o požadavek rovnosti (jak jej chápal například Tomáš Garrigue Masaryk). Jinými slovy se katolická žena měla i ve veřejné sféře zabývat otázkami souvisejícími s rodinou, výchovou a školou.

Nicméně je však nutno poznamenat, že pasivní volební právo nebylo přijímáno příliš s otevřenou náručí, ale spíše s obavami právě ono bytostné poslání ženy – mateřství. Ve stati byly zmíněny skeptické pohledy kazatele Františka Xavera Nováka, který chtěl počkat na okamžik, až se veřejná sféra obrodí a přiblíží blíže k ženině podstatě a profesora Emanuela Žáka, který chtěl po ženách působení spíše nepřímé. Za nejširší ideový střed je možné považovat Bělu Pečínkovou-Dlouhou, čtenářky Ženy a Ludmilu Tichou, které se bály o ženinu podstatu natolik, že zformulovaly pravidlo o nemožnosti skloubení obou dvou povolání – buď žena politička, nebo žena v domácnosti. Výjimku tvořila Augusta Rozsypalová, která v tomto smyslu neviděla politiku jako překážku, proto je možné Augustu Rozsypalovou zařadit k nejliberálnějšímu křídlu v katolickém ženském prostředí. Z výzkumu vyplynulo i nabourání ideje o katolickém universalismu (idea o tom, že katolické křesťanství je jednotné a není ovlivňováno či limitováno nějakou hranicí). Na základě četby katolických ženských periodik vysvítá jasná hranice mezi zemskými svazy. Český svaz (Svaz československých žen a dívek v Čechách, od r. 1925 Svaz katolických žen a dívek Republiky československé), který byl členem Mezinárodního svazu katolických

ženských svazů, apeloval právě na jednotné stanovisko, které bylo dáno touto mezinárodní platformou v čele s papežem – tedy obsazování důležitých míst katolickými ženami. Moravský svaz (Svaz katolických žen a dívek Moravy, Slezska a Hlučínska) tohoto nařízení nedbal a od roku 1925 se rozhodl kandidatury katolických žen nepodporovat.

Z obrazu „neoficiálního“ katolického pohledu na veřejnou činnost žen vysvítá ideál ženy, který požadavky na ženinu úlohu splnil. Ztělesněným ideálem katolické ženy-političky byla Augusta Rozsypalová. V jejím parlamentním působení lze vidět všeobecné mateřství prosazované neoficiálním katolicismem.

Na tomto místě stojí za připomenutí aktivity této političky. Augusta Rozsypalová byla během svého působení na parlamentní půdě (1920–1925) v kulturní, sociálním, zdravotním a rozpočtovém výboru. V parlamentních debatách celonárodního dosahu se mnoho neangažovala, jednalo se o zákaz prodeje alkoholu mladistvým, postavení menšinových škol, organizaci odborných škol pro ženská povolání, státní rozpočet, při protestu proti československé církvi a jejímu případnému vlivu na obecné školy, odstraňování křížů ze škol. Pouze jeden pozměňovací návrh, který se zabýval námezdním kojením, vyšel z jejího pera.⁴⁶ *„To, co netušila ani ona, byla skutečnost, že po celou dobu trvání meziválečného Československa zůstane jedinou poslankyní i senátorkou zvolenou za lidovou stranu. V tomto směru její idea zbožnosti, která je schopná ve veřejném prostoru prolomit společenské přehradu, překlenout sociální propasti a zároveň je tím nejvhodnějším základem pro veřejné působení žen, zcela propadla“.*⁴⁷

Tato kritika do vlastních řad (praktikám mužů v ČSL – předbíhání ženských kandidátek) zazněla i na stranách katolického ženského tisku. V českém Svazu byly s povděkem přijímány jakékoliv politické pozice pro katolické ženy, tedy i v obecních zastupitelstvech. Přestože v národní politice byla Augusta Rozsypalová osamocena, tak v obecních zastupitelstvech bylo působení katolických žen trochu četnější. Za všechny je možno uvést zastupitelstvo hl. města Prahy, kde za ČSL zasedala Emilie Schmutzerová (předsedkyně Svazu) a Růžena Budělovská (členka Svazu, která se hojně zúčastňovala jednání Mezinárodního svazu katolických ženských svazů).

46 Marie MACKOVÁ, *Z jeptišky poslankyní. Augusta Rozsypalová*, in: Pavla VOŠAHLÍKOVÁ – Jiří MARTÍNEK a kol., *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2009, s. 133.

47 *Tamtéž*, s. 132.

Autor/Author**Jiří Havelka**

Vichrova 1907
289 22 Lysá nad Labem
jirka-havelka@seznam. cz

Mgr. Jiří Havelka (* 1984) absolventem Pedagogické fakulty UHK (aprobace dějepis – občanská výchova). V současné době je interním doktorandem na Fakultě humanitních studií UK (obor Integrální studium člověka-Obecná antropologie), kromě toho vyučuje na základní škole. Účastnil se zahraniční stáže pořádané TCDS v Krakově a na EUI ve Florencii.

Summary***Opinions of the Czech Catholic Women's Associations on the political activity of women (1920s and 1930s)***

Despite a certain pluralism, the author shows in this study, that the historical and social changes in Czechoslovakia shifted unofficial Catholic perception of femininity in the „Union“ of Catholic women in the Czech provincial areas. However, it is also demonstrated that this text was, that it was not just about adopting liberal positions, but their transformation into specific religious ideology. Image of femininity was still present in captivity of the concept of „motherhood“, but not in terms of biological sciences, but in cultural and social point of view. Woman-mother was conceived as a constitutive element of society and had been entrusted with the protection of cultural values in the politics.

Regionální prvky determinující působení akčních výborů Národní fronty v roce 1948 na příkladu okresů Náchod a Trutnov¹

PAVEL HORÁK

Abstrakt/Abstract

Studie se zaměřuje na působení akčních výborů Národní fronty v okresech Náchod a Trutnov v době jejich největšího významu, tedy v roce 1948. Na základě komparace průběhu nastolení totalitního režimu ve dvou bezprostředně sousedících okresech odhaluje lokální prvky, které podstatně ovlivnily působení akčních výborů Národní fronty na regionální úrovni.

The study focuses on the influence of the Action Committees of the National Front System in districts of Trutnov and Náchod at the time of their greatest significance, in 1948. Based on comparisons of the establishment of a totalitarian regime in the two adjacent districts reveals the local elements that have affected the activity of the Action Committees of the National Front on regional level.

Klíčová slova/Key Words

*Akční výbory Národní fronty, KSČ, únor 1948, Trutnov, Náchod
Action Committees of the National Front, the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ), February 1948, Trutnov, Náchod*

Akční výbory Národní fronty (AV NF) významnou měrou přispěly k úspěšnému převzetí moci v Československu komunistickou stranou v únoru 1948. Ta oficiálně prezentovala akční výbory v době jejich vzniku jako revoluční orgány, které vyjadřovaly vůli lidu. Skutečný důvod existence AV NF však byl odlišný. Jednalo se o mocensko-politické orgány KSČ, díky nimž mohla komunistická strana zvýšit již tak silný tlak na nekomunistické strany a na všechny své odpůrce. Rovněž napomohly KSČ nastolit monopol moci a změnit strukturu a charakter Národní fronty. První akční výbory vznikly 21. února 1948, tedy pouhý jeden den po vypuknutí únorové vládní krize. Hlavním impulsem pro jejich zakládání byl projev Klementa Gottwalda na demonstraci na Staroměstském náměstí, kde oznámil komunistickou variantu řešení vládní krize a vyzval k zakládání akčních výborů. Jejich úkolem bylo dbát na politickou „čistotu“ rozhodnutí místních a okresních národních výborů, což vyplývalo z jejich pravomoci od-

¹ Tato studie vychází s podporou finančních prostředků Specifického výzkumu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové (FF UHK) za rok 2013.

volávat členy státní správy a samosprávy a navrhovat nové. Nejvýznamnějším posláním akčních výborů bylo provedení očisty veřejného života od všech odpůrců politiky KSČ. Zpočátku AV NF neměly oporu v právním řádu. Uzákoněny byly zpětně zákonem č. 213/1948 Sb. z 21. července 1948, podle něhož měly veřejné orgány a úřady respektovat rozhodnutí akčních výborů. Rovněž byla uzákoněna dřívější rozhodnutí akčních výborů Národní fronty, a to i ta, která byla v rozporu s tehdejší právním řádem.² V únoru 1948 a bezprostředně po něm AV NF disponovaly téměř neomezenou mocí, rozhodovaly o veškerém dění v oblasti své působnosti (od prvořadých politických otázek až po marginální záležitosti – např. změny názvů ulic). Svě významné postavení si však AV NF neudržely a svůj vliv začaly záhy ztrácet. Tento úpadek akčních výborů vyústil jejich zánikem v roce 1954.³

Problematika akčních výborů Národní fronty není doposud příliš probádané téma. Větší zájem o AV NF lze vysledovat v době minulého režimu. Jedná se především o práci Jaroslava Mlýnského,⁴ která je dodnes považována za základní publikaci pro studium AV NF. Především v současnosti je problematika akčních výborů Národní fronty pouze součástí širšího výkladu o únoru 1948.⁵ Objevily se i některé dílčí studie, které se ale zaměřily pouze na výzkum jednotlivých izolovaných lokalit a regionů, nebo se věnovaly výlučně osamoceným aspektům působení AV NF.⁶ Tyto práce však postrádají hlubší srovnání a zařazení do širších souvislostí.

V otázce regionálních dějin Náchodska a Trutnovska je výběr dostupné literatury značně omezen. Pro poznání minulosti Náchoda je stěžejní především práce kolektivu autorů,⁷ které pojednává o minulosti tohoto města a nejbližšího okolí od nejstarších dob až po současnost. Z pochopitelných důvodů publikace věnuje únoru 1948 pouze omezený prostor. Jako další zdroj prvotních infor-

2 Jedinou podmínkou bylo, že tato rozhodnutí musela směřovat k ochraně lidově-demokratického zřízení, nebo k očistě veřejného života, což de facto byla všechna rozhodnutí přijatá akčními výbory.

3 Akční výbory Národní fronty nezaknily beze zbytku. Částečně se transformovaly do výborů Národní fronty, které však s původními akčními výbory měly jenom pramálo společného.

4 Jaroslav MLÝNSKÝ, *Únor 1948 a akční výbory Národní fronty*, Praha 1978.

5 Např. Karel KAPLAN, *Nekrvavá revoluce*, Praha 1993; Václav VEBER, *Osudové únorové dny*, Praha 2008. Z nejnovějších prací lze připomenout následující publikace: Karel KAPLAN, *Národní fronta 1948–1960*, Praha 2012; František ČAPKA – Jitka LUNEROVÁ, *1948: Vítězný únor. Cesta k převratu*, Brno 2012 atd.

6 Srov. např. Lubomír NOVOTNÝ, *Akční výbory Národní fronty v letech 1948–1949 na příkladu Olomoucka*, in: České, slovenské a československé dějiny. Moderní přístupy k soudobým dějinám, Ústí nad Orlicí 2006; Václav PAVLÍČEK, *Konec akčních výborů Národní fronty*, In: Stránkami soudobých dějin. Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana, Praha 1993; Jiří KVAPÍK, *Akční výbory a kultura na prahu nové doby*, Soudobé dějiny 9, 2002; Jana BAREŠOVÁ, *Místní akční výbor v Příbrami a Sokol*, Soudobé dějiny 1997; Petra MÍČKOVÁ, *Akční výbory Národní fronty v obcích a městech politického okresu Frenštát pod Radhoštěm*, diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2005; Libor ŠMEJDA, *Očista v roce 1948 v České Lípě se zaměřením na školství*, Sborník učitelských prací, 2004; Lubomír KOCOUREK, *Akční výbory Národní fronty v Roudnici nad Labem v roce 1948*, Vlastivědní sborník Podřipsko 8, 1998 atd.

7 Lydia BAŠTECKÁ – Ivana EBELOVÁ (edd.), *Náchod*, Praha 2004.

mací lze rovněž využít závěrečné práce vysokoškolských studentů.⁸ Pro získání základních poznatků o minulém dění na Trutnovsku ve sledovaném období je možné použít značně ideologicky zatíženou publikaci Jaroslava Štraita,⁹ případně některé závěrečné práce vysokoškolských studentů.¹⁰ Pozornost si zaslouží závěrečná práce Martina Dubnického,¹¹ které se věnuje únorovému převratu na Trutnovsku. Nicméně v práci autor pojednává především obecně o vývoji únorových událostí v celorepublikovém měřítku. Trutnovsku je věnována větší pozornost při výkladu problematiky historického vývoje této lokality v letech 1945–1948 a při objasňování otázky tzv. protikomunistického bloku v Trutnově.

Předkládaná studie si klade za cíl porovnat působení akčních výborů Národní fronty na regionální úrovni v době, kdy nabývaly největšího významu, tedy především v roce 1948. Pro komparaci byly vybrány okresy Náchod a Trutnov v územním rozsahu platném k roku 1948. Ačkoliv se jedná o sousední okresy, lze v jejich charakteru vysledovat řadu odlišností. Předmětem této studie je zjistit, do jaké míry se tyto rozdíly projeví na působení AV NF.

Jak již bylo naznačeno, osud okresů Náchod a Trutnov po únoru 1948 byl dán především odlišným charakterem těchto dvou regionů, který byl určen rozdílným politickým, ekonomickým a historickým vývojem v minulosti. Z hlediska počtu obyvatel se jednalo o okresy podobné. V květnu roku 1947 okres Trutnov čítal 54 721 obyvatel a okres Náchod 50 400 obyvatel.¹² Je však důležité si uvědomit, že okres Trutnov dosahoval více než dvojnásobné rozlohy ve srovnání s okresem Náchod, a tedy se vyznačoval daleko řidší hustotou osídlení.¹³

Pro okres Náchod bylo typické vysoké zastoupení kvalitní zemědělské produkce, avšak nejvýznamnější roli hrál především lehký průmysl,¹⁴ a to textilní. Význam zdejšího průmyslu byl umocněn po únoru 1948, kdy se objevila snaha

8 Např. Edita ŠREJBEROVÁ, *Politický, správní a územní vývoj okresu Náchod v letech 1945–1949*, diplomová práce, Univerzita Hradec Králové, Hradec Králové 2001.

9 Jaroslav ŠTRAIT, *Trutnov a jeho kraj, z kronik, dokumentů a vzpomínek*, Trutnov 2009.

10 Např. Alena ŠINDELÁŘOVÁ, *Správní vývoj města Trutnova 1945–1960*, Bakalářská práce, Univerzita Pardubice, Pardubice 2010.

11 Martin DUBNICKÝ, *Únor 1948 na Trutnovsku*, Diplomová práce, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem 2008.

12 Původně byl okres Trutnov daleko lidnatější. V roce 1930 dosahoval počtu 80 439 obyvatel, ale v důsledku 2. světové války a poválečného odsunu německého obyvatelstva klesl rapidně počet obyvatel a postupně se ustálil na již zmiňovaných 54 721 obyvatelích. Naopak okres Náchod si udržoval konstantní počet obyvatel, doprovázený jen zanedbatelným poklesem v důsledku druhé světové války. Srov. *Správní a soudní okresy v Čechách*, Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, Ročník XXVII, 1946, Řada D; *Soupis obyvatelstva ke dni 22. května 1947*, Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, Ročník XXIX, 1948, Řada D.

13 K roku 1946 okres Trutnov dosahoval rozlohy 51 623 ha, okres Náchod zaujímal území o výměře pouze 23 233 ha. Srov. *Správní a soudní okresy v Čechách*, Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, Ročník XXVII, 1946, Řada D.

14 V roce 1947 z celkového počtu 50 400 obyvatel nacházela jeho největší část uplatnění v průmyslu a řemeslech (24 361). Druhým nejpočetnějším odvětvím bylo zemědělství, lesnictví a rybářství (6 082). Do statistiky byli zahrnuti i rodinní příslušníci, kteří neměli vlastní povolání. *Povolání obyvatelstva podle tříd objektivního povolání a jeho sociální rozvrstvení*, Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, Ročník XXIX, 1948, Řada D.

přebudovat Náchodsko na ryze průmyslový okres.¹⁵ Naopak Trutnov byl okresem s podhorským charakterem silně ovlivněným odsunem německého obyvatelstva, který zapříčinil, že doposud kvalitní zemědělská produkce zmizela a celé zemědělství se začalo potýkat s velkými problémy. V roce 1948 se neschopnost plnit zemědělské dodávky projevila v okrese Trutnov naplno. Zatímco v listopadu 1948 splnil okres Náchod zemědělský výkup na 100 % a v dojivosti dosáhl průměrné hodnoty 3,33 l na jeden kus dobytka, trutnovský okres splnil výkup pouze na 71 % a v dojivosti dosáhl průměrné hodnoty pouze 2,76 l.¹⁶ Do velkých problémů se na Trutnovsku dostávala zejména horská pastvinářská družstva,¹⁷ která byla neodborně vedená a ve většině případů neplnila dodávkové povinnosti. Některá družstva nesplnila dodávky chlebového obilí ani na 40 %.¹⁸ Kromě zemědělství hrál v regionu Trutnovsko důležitou roli průmysl a rovněž těžba nerostného bohatství, především uhlí.¹⁹

Dalším z klíčových předpokladů pro budoucí vývoj regionů byla místní politická orientace. Na Trutnovsku, oblasti zasažené poválečným odsunem a příchodem nového obyvatelstva, lze u obyvatel očekávat silnou podporu KSČ v důsledku její zemědělské politiky a přidělování půdy osídlencům, které na přidělových dekretch stvrdil podpis komunistického ministra zemědělství Júlia Ďuriše. Tento předpoklad potvrdily volby v roce 1946. V politickém okrese Trutnov komunisté získali ve volbách 47,9 % všech hlasů. To znamenalo, že v počtu hlasů vhozených pro komunisty byl ve volebním kraji okres Trutnov na třetím místě, vyšší počet hlasů získali pouze v okresech Vrchlabí a Broumov.²⁰ Naopak v okrese Náchod volilo komunisty pouze 33,2 % voličů, což bylo v celém volebním kraji druhé nejnižší procento.²¹ Zajímavou skutečností, která okresy

15 Srov. Státní okresní archiv Náchod (dále jen SOkA Náchod), f. Okresní výbor Národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze předsednictva OAV v Náchodě konané dne 10. 5. 1948.

16 Státní oblastní archiv Zámorsk (dále jen SOA Zámorsk), f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 5 v týdnu od 1. 11. do 7. 11. 1948.

17 V období let 1945–1948 bylo ustaveno v ČSR celkem 178 pastvinářských družstev. Ta vznikla po odsunu německého obyvatelstva jako nouzové řešení pro zachování stád dobytka zemědělských hospodářství v horských oblastech. Většina z nich hospodařila špatně. Výjimku tvořilo několik desítek pastvinářských družstev, založených ve vnitrozemí, jež dosáhla pozoruhodných chovatelských výsledků. Vlastislav LACINA, *Obnova demokratického zemědělského družstevnictví v českých zemích v letech 1945–1948*, in: *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století*, Uherské Hradiště 2002, s. 192.

18 SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 3 v týdnu od 17. 10. do 24. 10. 1948.

19 Obdobně jako v Náchodě nacházela největší část obyvatelstva v okrese Trutnov obživu v průmyslu a řemeslech (24 494), na druhém místě se nacházelo zemědělství, lesnictví a rybařství (7 421) a na třetím místě těžba nerostů (5 287). Do statistiky byli zahrnuti i rodinní příslušníci, kteří neměli vlastní povolání. *Povolání obyvatelstva podle tříd objektivního povolání a jeho sociální rozvrstvení*, Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, Ročník XXIX, 1948, Řada D.

20 Jednalo se rovněž o pohraniční okresy se silným zastoupením nového obyvatelstva.

21 Nejméně procent hlasů získali komunisté ve volebním kraji Hradec Králové v okrese Nové Město nad Metují, konkrétně 27,6%.

Náchod a Trutnov spojuje, je, že národní socialisté zaznamenali v obou okresech obdobné procento hlasů (Náchod 26,2 %, Trutnov 23,5 %).²² Na základě výše uvedeného lze jednoznačně označit Trutnov za okres prokomunistický a Náchod za okres protikomunistický. Je však nutné podotknout, že se nejednalo se o rozdíl markantní. Samozřejmě byly pozice KSČ v Trutnově silnější než v sousedním Náchodě, avšak postavení trutnovských komunistů ve společnosti nebylo absolutní, jak by bylo možné očekávat.

Záhy po vypuknutí vládní krize začalo lavinové zakládání akčních výborů Národní fronty. Nejinak tomu bylo na Trutnovsku a Náchodsku, kde můžeme počátky fungování těchto komunistických represivních orgánů vystopovat shodně 24. února 1948. To se jeví jako průměrná hodnota. Např. Jaroslav Mlýnský klade počátky AV NF v Československu do 21. února 1948 a k nejmarkantnějšímu zakládání AV NF podle něho docházelo 23. února 1948.²³ Taková situace panovala např. v Hradci Králové.²⁴ Naopak např. v Olomouci vznikaly AV NF až od 25. února 1948.²⁵

Dne 24. února 1948 se konala v celém Československu generální stávka trvající od 12 do 13 hodin. Stávkovaly všechny trutnovské závody.²⁶ Týž den vyzvala Okresní odborová rada v Trutnově prostřednictvím místního rozhlasu všechny občany z Trutnova a okolí, aby se zúčastnili na náměstí Edvarda Beneše²⁷ v Trutnově veřejného projevu, který se měl konat od 16 hodin. Promluvit měli zástupci pracujících a všech celonárodních organizací. Rovněž byl avizován projev trutnovského poslance Ústavodárného národního shromáždění Jindřicha Uhra.²⁸ Jeho účast byla vysvětlována vážností situace, nutností zajistit klidný

22 *Volby do ústavodárného Národního shromáždění dne 26. května 1946*, Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, Ročník XXVII, 1946, Řada B.

23 Srov. J. MLÝNSKÝ, *Únor...*, s. 35.

24 Srov. Státní okresní archiv Hradec Králové, f. Komunistická strana Československa – Hradec Králové, Okresní výbor, karton 1, Zápis z okresní konference KSČ ze dne 9. a 10. dubna 1949, *Tamtéž*, Zpráva o činnosti okresního výboru KSČ v Hradci Králové v období od IV. do V. okresní konference; Rok úspěšné práce akčních výborů, in: *Pochodeň*, ročník V., číslo 9, 4. března 1949, s. 8. Provolání okresního akčního výboru NF v Hradci Králové, in: *Pochodeň*, ročník IV., číslo 10, 27. února 1948, s. 1 atd.

25 Lubomír NOVOTNÝ, *Akční výbory Národní fronty v letech 1948–1949 na příkladu Olomoucka*, in: České, slovenské a československé dějiny. Moderní přístupy k soudobým dějinám, Ústí nad Orlicí 2006, s. 128.

26 SOKA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 292.

27 Dnešní Krakonošovo náměstí (pozn. autora).

28 Jindřich Uher (18. června 1911–26. července 1985) mimo jiné byl od 29. listopadu 1945 členem ÚV KSČ, od ledna 1952 do ledna 1953 tajemníkem ÚV KSČ, od 26. května 1946 do 29. května 1948 poslancem Ústavodárného národního shromáždění, v letech 1953–1954 náměstkem předsedy vlády, od 14. září 1953 ministrem zemědělství, 13. prosince 1954 a opětovně 16. června 1956 jmenován ministrem potravinářského průmyslu a výkupu zemědělských výrobků, 23. června 1961 jmenován ministrem ministerstva vnitřního obchodu, z funkce odvolán 8. dubna 1968 atd. Srov. *Jindřich Uher*, Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky, Dostupné online: <http://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?org=286&id=4310>; <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/rejstrik/jmenny/u.htm>; <http://www.psp.cz/eknih/1954ns/rejstrik/jmenny/u.htm>; <http://www.psp.cz/eknih/1960ns/rejstrik/jmenny/u.htm>; <http://www.psp.cz/eknih/1964ns/>

vývoj k socialismu a především přáním pracujících, aby vystoupil. Uhrova účast však nebyla dána pouze „přáním pracujících“, ale nejspíše nutností dodat celému vystoupení potřebnou vážnost a také punc legitimacy, což mělo přispět k hladkému založení Okresního akčního výboru Národní fronty (OAV NF). Navíc se lze oprávněně domnívat, že právě Jindřich Uher byl převodním článkem mezi ústředím v Praze a komunisty v Trutnově, jehož úkolem bylo předávat instrukce a organizovat převzetí moci v regionu, mimo jiné tedy i organizovat vznik AV NF. Projev zahájil předseda Okresní odborové rady v Trutnově Zelinger. Po něm promluvil předseda ONV Jindřich Rozkovec, tajemník Kraus za OOR, za veřejné zaměstnance tajemník Fondu národní obnovy v Trutnově (FNO) Ziegler, za živnostníky J. Škvřna, za Slováky dělník z Českých Inářských textilních závodů v Trutnově (ČLTZ) a za pracující již zmíněný poslanec J. Uher.²⁹ Manifestační shromáždění pracujících, kterého se dle dobových údajů zúčastnilo na 6 000 občanů, vyznělo jako mohutný souhlas se svržením reakčních sil ve vládě a nastolením vlády lidu.³⁰ Na shromáždění bylo rovněž odhlasováno a schváleno složení OAV NF v Trutnově.³¹

V okrese Trutnov byl 24. února 1948 založen taktéž akční výbor NF např. v Úpici, kde byl rovněž uspořádán veřejný projev, na kterém vystoupila komunistická poslankyně Marie Trojanová a další řečníci. Výsledkem celého snažení účastníků bylo založení MAV NF v Úpici.³²

Obdobně jako v Trutnově můžeme počátek AV NF v Náchodě spojovat s generální stávkou z 24. února 1948 a s následující akcí pořádanou lokálními komunistickými elitami na náhodském Masarykově náměstí.³³ Při veřejném projevu,

rejstrik/jmenny/u. htm; *Nejvyšší funkcionáři komunistické strany 1945–1989* dostupné online: http://www.cibulka.net/nnoviny/nn2000/nn10_1100/obsah/02.htm.

29 SOKA Trutnov, f. Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 291–292.

30 *Tamtéž*.

31 OAV NF v Trutnově byl odhlasován v následujícím složení: Předseda JUDr. Karel Puš, přednostka zdejšího oblastní úřadovny FNO, předseda OV KSČ; I. místopředseda Jindřich Rozkovec, předseda ONV a člen předsednictva OV KSČ; II. místopředseda Rudolf Dytrich, člen ONV za sociální demokracii; členové: Jindřich Uher, poslanec KSČ, člen ÚV KSČ; Josef Matějka, člen ONV za národní socialisty, v OAV NF zastupoval Svaz politických vězňů (SOPV); Josef Hladík, člen MNV Trutnov za sociální demokracii, ředitel hospodářské záložny sociální demokracie; Milan Kábrt, úředník, v OAV NF reprezentoval Svaz české mládeže (SČM); Růžena Tomsová, předsedkyně zaměstnanecké rady oblastní úřadovny Fondu národní obnovy za KSČ; Josef Škvřna, obchodník za KSČ, Imrich Benek, dělník ČLTZ za KSČ; Václav Kuťák, ředitel Podkonošského konsumu, do OAV NF delegován za Okresní radu družstev; Karel Kraus, tajemník Okresní odborové rady v Trutnově, v OAV NF zastupoval Revoluční odborové hnutí (ROH); Karel Jonáš, sociálně politický referent Východočeských uhelných dolů Trutnov (VUD), do OAV NF delegován za sociální demokracii; Ing. Josef Podzemský, přednostka zdejší oblastní úřadovny Jednotného svazu českých zemědělců (JSČZ), v OAV NF zastupoval lidovou stranu. SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva užšího výboru Okresního akčního výboru 27. února 1948.

32 Martin DUBNICKÝ, *Únor 1948 na Trutnovsku*, diplomová práce, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem 2008, s. 29.

33 Prakticky byl OAV NF v Náchodě založen již 22. února 1948, kdy byly zahájeny první práce na jeho složení, které trvaly až do 23. února 1948, avšak oficiálně byl OAV NF vyhlášen teprve 24. února 1948 a teprve tehdy začal zastávat veškeré své funkce. Srov. SOKA Náchod, f. Okresní

který se v Náchodě konal v době od půl druhé do půl třetí hodiny odpoledne, byl ustaven a schválen všemi pracujícími OAV NF.³⁴ Tak jako v sousedním okrese se ani zde nejednalo o spontánní založení. Pro utvoření OAV NF v Náchodě hrály důležitou roli instrukce komunistického aparátu, které vznik OAV NF v Náchodě iniciovaly.³⁵ Způsob vzniku a fungování AV NF v obou sledovaných okresech naznačuje existenci určitého vzoru pro jejich „chování“, nicméně v archívech se žádné takové instrukce nedochovaly. Teze, že AV NF vycházely pouze z projevu Klementa Gottwalda z 21. února 1948, se zdá nepravděpodobná, neboť jeho řeč informovala o AV NF jen v obecné rovině a nebylo by možné, aby bez hlubšího zasvěcení členů AV NF vznikl fungující akční výbor. Z výše uvedených informací lze dovodit, že tyto instrukce a nařízení musely být bezprostředně před únorem a v průběhu únorové krize předávány ústně, případně telefonicky. Tezi o iniciaci vzniku a řízení AV NF z vyšších míst potvrzuje především účast špiček komunistické strany na zakládání AV NF na Trutnovsku.

Hladký průběh veřejného zakládání prvních AV NF ve sledovaných okresech poznamenaly výrazné projevy nesouhlasu tamějšího obyvatelstva. Rozhodně nelze tvrdit, že byla v době únorové krize situace na venkově, v okresních a větších městech zásadně odlišná od dění v Praze, kde se část obyvatelstva poměrně výrazně postavila na odpor. V žádném případě není možné se ztotožnit s obecně přijímanou tezí, že mimo Prahu panoval klid, neexistovaly podmínky pro vyjádření veřejného nesouhlasu, nevyskytoval se žádný odpor a všude převládla ochota ke kapitulaci.³⁶ Naopak např. v Trutnově se objevily pokusy narušit konání manifestace.³⁷ Průběh proslovů řečníků na trutnovském náměstí narušovaly skandováním hloučky přihlížejících odpůrců nastávajících

výbor Národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 206, Ustavení okresního akčního výboru obrozené Národní fronty v Náchodě a jeho činnost do 1. 3. 1948.

34 OAV NF v Náchodě byl ustaven v následujícím složení: Jan Ringes, závodní ředitel národního podniku Východočeské bavlnářské závody (VBZ) Náchod, předseda náchodské odbočky SOPV; Karel Brabenec, typograf, člen výkonného výboru sociální demokracie v Náchodě; Ing. Karel Ulrich, předseda ONV v Náchodě; Ladislav Zítka, dělník, předseda závodní odborové skupiny ROH národní podnik Rubena; Josef Pytlík, architekt, člen SOPV – odbočka Náchod; Josef Kejzlar, slévač, člen AV NF závodní odborové skupiny ROH firmy D. Klatovský v Červeném Kostelci; JUDr. Bohumil Smola, okresní soudce, člen ONV v Náchodě; František Martinec, dělník, předseda OV SČM Náchod; Bedřiška Kábrtová, členka ZNV, členka dozorčí rady družstva Osvozená domácnost Náchod; Josef Kábrt, dělník národního podniku Rubena v Náchodě, člen národně socialistické strany; JUDr. František Bohatý, člen akčního výboru národního podniku Rubena v Náchodě, člen SOPV v Náchodě; Ing. Josef Kohl, revizní rada ministerstva financí, člen Svazu národní revoluce Česká Skalice; Jan Hartman, okresní tajemník ROH; Miroslav Drozd, redaktor, předseda OV KSČ v Náchodě; Stanislav Čerovský, okresní politický tajemník KSČ v Náchodě; Josef Prouza, rolník z Dolní Radechové, člen JSČZ; Čeněk Maršík, dělník, předseda závodní odborové skupiny ROH v národním podniku VBZ v Náchodě; Zdeněk Meisner, dělník, předseda místní odborové rady v Hronově. SOKA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Ustavení okresních akčních výborů. Hlášení. 27. února 1948.

35 SOKA Náchod, f. Pamětní kniha města Náchoda 1948–1950, s. 20–21.

36 Srov. Václav VEBER, *Osudové únorové dny*, Praha 2008, s. 326.

37 Blíže k dané problematice svědectví pamětníků zachycené v následující publikaci: Kol. autorů, *Padesát let lesnického školství v Trutnově 1945–1995*, Trutnov 1995.

změn. Především při proslovu poslance Uhra došlo k velkému nesouhlasnému skandování, provolávání slávy prezidentu Benešovi a zpívání státní hymny.³⁸ Hlavním původcem provokací byl semknutý hlouček studentů státní vyšší lesnické školy v lesnických uniformách s odznakem národních socialistů vedený národně socialistickým funkcionářem Janem Pospíšilem, odpůrcem KSČ. Pokus o nesouhlas však byl, tak jako v Praze a jiných městech, záhy udušen. Popudem se stala výzva poslance Uhra, načež část účastníků manifestace zjednala na místě „pořádek“.³⁹ Ve skutečnosti se jednalo o brutální útok spojený s fyzickým násilím proti všem studentům oblečeným v lesnických uniformách, přičemž nerozhodovalo, zda průběh projevu narušovali, či nikoliv. Příslušníci SNB pouze přihlíželi a nezasáhli. Daleko vyšší aktivitu projeвили při následném vyšetřování celé kauzy a při hledání viníků z řad zbitých studentů. Komunistickou stranou byla tato událost částečně překroucena a využita proti jejím odpůrcům.⁴⁰ Výše jmenovaný Jan Pospíšil byl později OAV NF v Trutnově, proti jehož vzniku tak brojil, zbaven pro prokazatelně nepřátelský postoj a provokativní chování při řeči poslance Uhra při volbě OAV NF všech občanských práv.⁴¹

Jak již bylo zmíněno, převzetí moci neproběhlo hladce a bez odporu ani v Náchodě. Za únorové vládní krize došlo na tamějším náměstí ke konfliktu studentů s pořádkovou službou SNB,⁴² někteří pracovníci továren se odmítli zúčastnit manifestační stávky 24. února 1948⁴³ a opomenuta nesmí být ani kauza Martínek. Stala se totiž nejvýznamnějším vyjádřením odporu vůči nově se etablojícímu režimu a jeho represivním orgánům v celém regionu.

Dne 24. února 1948 se konala schůze rady MNV v Náchodě stále ještě ve složení, které vzešlo z voleb v roce 1946. Schůzi zahájil a řídil předseda MNV národní socialista Alois Martínek a přítomni byli všichni členové rady.⁴⁴ Schůze začala jako obvykle v 19 hodin a po zahájení, než došlo k projednávání

38 Jaroslav MENTBERGER, *Únor 1948 v Trutnově*, in: Padesát let lesnického školství v Trutnově 1945–1995, Trutnov 1995, s. 42.

39 Pohraniční zpravodaj Jednota. List akčních výborů Národní fronty krkonošského kraje, Trutnov, 2. března 1948, ročník IV., číslo 10, Ustavení akčního výboru v Trutnově. Byli to nejspíše členové KSČ k tomuto účelu předem vybraní, zřejmě šlo o příslušníky rodících se Lidových milicí v Trutnově.

40 Podle oficiálního stanoviska KSČ byly pokusy o rušení průběhu manifestace vyvolány exponenty národně socialistické a sociálně demokratické strany, kteří „svedli studenty lesnické školy a obchodní akademie“. SOKA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 291–292.

41 SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze Okresního akčního výboru Trutnov, 21. dubna 1948.

42 SOKA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva užšího výboru Okresního akčního výboru 27. února 1948.

43 Např. Václav Řehák, zaměstnanec firmy Rubena, vnášel neklid mezi zaměstnance, rušil pracovní morálku, propagoval stranické zájmy národních socialistů, byl proti manifestační stávce 24. února 1948 a odmítl se jí zúčastnit. Za tyto prohřešky byl závodním akčním výborem propuštěn ze zaměstnání. SOKA Náchod, f. Okresní výbor Národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis z plenární schůze Okresního akčního výboru Náchod konané dne 4. března 1948.

44 Náměstek Josef Pytlík, radní: Vojtěch Kačírek, Ota Kubát, Josef Lukáš (všichni za KSČ), členové rady Marie Hlaváčková, František Novotný, Alois Tašner (všichni za národní socialisty). Druhý náměstek Josef Mánek a člen rady Josef Erlebach (oba za sociální demokracii) a členové rady

programu, se dostavila do zasedací síně rady větší skupina osob, kterou vedl člen místní KSČ Rudolf Šturm. Šturm prohlásil, že příchozí představují nově utvořený místní akční výbor Národní fronty a on je jeho předsedou. Poté vyzval předsedu MNV Martínka, aby z rozhodnutí MAV NF odstoupil ze své funkce předsedy MNV, poněvadž ztratil důvěru občanů, když nepostupoval při vypuknutí vládní krize v jejich zájmu (ve skutečnosti v zájmu KSČ). Načež předseda Martínek kontroval: „... že má pro dnešní schůzi rady připravené vysvětlení celé věci. Pokud jde o odstoupení, že při svém zvolení složil slib a že nikdo nemá právo jej funkce zbavit, pouze ministr vnitra, a že ze svého místa neustoupí, jen násilím“. Po jeho projevu učinili totožné prohlášení ostatní nekomunističtí radní.⁴⁵ Nato prohlásil náměstek MNV Josef Pytlík (za KSČ, budoucí člen OAV NF v Náchodě), že výzva přednesená předsedou MAV NF je vůle lidu a výsledek událostí posledních dnů. Vytvoření akčních výborů nařídil předseda vlády a jeho nařízení nutno respektovat. Druhý náměstek MNV Mánek (za sociální demokracii) se Martínka zastal a uvedl, že všichni občané podléhají zákonům a ty musí být respektovány. Předseda Martínek prohlásil opětovně, že ze svého místa ustoupí jen násilím, načež jeden z přítomných členů MAV NF podotknul: „že nepůjde-li to cestou klidnou, dá se věc rozhodnout lidu“. Mluvčí MAV NF prohlásil, že bude o průběhu jednání vyrozuměn okresní akční výbor a věc bude dána k rozhodnutí jemu, popřípadě pracujícím v závodech. Náměstek Pytlík navrhl odložení konání rady města, dokud nebude jasno, „aby snad dnešní usnášení nebylo zmatečné“. Předseda MNV dal následně hlasovat o návrhu náměstka Pytlíka na odročení schůze do čtvrtka, hlasovali pro něj 4 členové KSČ, 8 ostatních členů rady MNV bylo proti němu, tudíž návrh nebyl přijat. Předseda MAV NF Šturm znovu vyzval radu, aby se podrobila rozhodnutí akčního výboru, nebo věc bude předložena OAV NF v Náchodě.

Následovalo ještě několikrát vystoupení náměstka Pytlíka spojené se snahou vyvolat hlasování, které by odsouhlasilo rozhodnutí ve prospěch místního akčního výboru a vyjadřovalo uznání, že MNV je podřízen MAV NF, avšak bez úspěchu. Pro tyto návrhy vždy hlasovali pouze radní za KSČ, kteří nakonec na výzvu předsedy MAV NF schůzi společně s členy MAV NF s nepořízenou opustili. Ve schůzi zůstalo 8 členů, počítaje i předsedajícího, a bylo pokračováno v jednání. Před vlastním pořadem přečetl náměstek Mánek návrh pozdravného telegramu prezidentu republiky Dr. Edvardu Benešovi: „*Pane presidente! Rada místního národního výboru v Náchodě posílá Vám ze svojí ve dnech pro národ i stát nejpohnutějších pořádané schůze svoje upřímné pozdravy a projev obdivu na Vaš nesmlouvavý postoj demokratického státníka. Přejeme Vám jménem občanstva, které zastupujeme, nejpevnější zdraví, abyste mohl způsobem pro národ nejšťastnějším, vést dále lid československý k svobodě vždy větší a větší. Budeme v tomto vašem zápase stát pevně po Vašem boku, vidouce ve Vás záruku demokratických svobod a výraz*

Karel Kašpar a Rudolf Štok (strana lidová). SOKA Náchod, Pamětní kniha města Náchoda VII. 1948–1950, s. 19.

45 Radní Kašpar za členy strany lidové a po něm radní Tašner za členy strany národně socialistické. K prohlášení se rovněž připojil i náměstek Mánek za skupinu sociálnědemokratických radních.

vůle všeho lidu po naproste nezávislosti. Budte nám, pane presidenta, hodně dlouho zdráv!" Návrh byl přijat potleskem.⁴⁶ Ač se jednalo o nepřímou vyřčenou podporu prezidentu Benešovi, aby nepřijímal Gottwaldovy návrhy, lze ji považovat za poměrně odvážný čin. Tato rezoluce byla totiž jednou z mála, která vyjadřovala zcela opačný obsah oproti většině rezolucí v tento den do prezidentské kanceláře zaslaných.⁴⁷ V pozdější době již ze sledovaných okresů odcházely pouze pozdravené telegramy a dopisy na podporu Klementa Gottwalda.⁴⁸

Po tomto vrcholném vzepětí odporu náchodských radních proti tehdejšímu událostem však následoval strmý pád. Předseda MAV NF v Náchodě skutečně splnil svoje výhrůžky a na schůzi OAV NF 25. února 1948 oznámil, že MAV NF nebyl vůbec předsedou MNV Martínkem přijat, načež již několikrát zmiňovaný I. náměstek MNV a zároveň člen OAV NF Pytlík navrhl, aby jednání s A. Martínkem bylo konáno před OAV NF. V následné debatě bylo rozhodnuto, aby předseda ONV zároveň se členem OAV NF Janem Ringesem ještě jednou s A. Martínkem jednali a vyzvali ho, aby se ve svém rozhodování plně podřídil MAV NF v Náchodě. Stalo se tak ještě v průběhu téže schůze. Po rozmluvě s předsedou MNV Martínkem oznámil Ing. Ulrich, že A. Martínek se doposud nerozhodnul, zda bude spolupracovat, či nikoliv. Dotyčný naopak žádal, aby mu byl dán jeden den na rozmyšlenou. Následně se rozhořela poměrně rozsáhlá diskuze motivovaná částečně osobními zájmy a vztahy jednotlivých aktérů, kdy část přítomných (především Šurm jako předseda MAV NF) požadovala rázné řešení nastalé situace a aby se Martínek plně podřídil MAV NF. Naopak druhá frakce členů, která se uvnitř OAV NF vytvořila a která částečně Martínka hájila, nabádala ostatní, aby bylo v celé záležitosti postupováno obezřetně a aby A. Martínek přednesl své rozhodnutí druhý den. Rozkol uvnitř OAV NF byl nakonec vyřešen hlasováním, při kterém si již žádný člen OAV NF v Náchodě nedovolil odpor proti hlavní politické linii akčních výborů Národní fronty, načež bylo jednomyslně rozhodnuto a schváleno, že jednání členů OAV NF s Martínkem nutno pokládat za rozhodující a konečné. Poté bylo odhlasováno vyslovení nedůvěry A. Martínkovi spojené s jeho odvoláním z funkce předsedy MNV v Náchodě.⁴⁹

Opětovný názorový rozkol členů OAV NF v Náchodě dotýkající se osoby A. Martínka lze vysledovat v souvislosti s obsazením uvolněného místa předsedy národních socialistů v okrese Náchod. Bývalý předseda MNV A. Martínek byl navržen za nového předsedu strany v okrese. To vyvolalo rozsáhlou diskuzi na půdě OAV NF, kdy se opět vytvořily dvě znesvářené skupiny členů a kdy jinak jednotný a „poslušný“ OAV NF v Náchodě vystupoval značně nesourodě. Nakonec zvítězily zájmy KSČ a v OAV NF převládl názor, že pokud byla vyslovena nedůvěra A. Martínkovi jako předsedovi MNV, nemohla mu být vyslovena pod-

46 SOKA Náchod, Pamětní kniha města Náchoda VII. 1948–1950, s. 20.

47 Srov. V VEBER, *Osudové únorové dny...*, s. 313.

48 Srov. SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva užšího výboru Okresního akčního výboru 27. února 1948.

49 SOKA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis o schůzi Okresního akčního výboru v Náchodě dne 25. února 1948.

pora ani jako předsedovi strany národně socialistické. Pro schválení A. Martinka předsedou národních socialistů v Náchodě hlasovalo 5 členů, proti 7 členů. V otázce dalších členů předsednictva národních socialistů v Náchodě byl již OAV NF více méně jednotný a většinu kandidátů téměř jednohlasně zamítnul.⁵⁰

Zajímavou skutečností je, že členy akčních výborů (a to i OAV NF) se v Trutnově i v Náchodě stávali běžně členové národně socialistické a lidové strany,⁵¹ kteří tak ignorovali nařízení mateřských stran o zákazu členství v akčních výborech Národní fronty.⁵² Naopak např. v nedalekém okrese Hradec Králové k takovému jevu docházelo pouze zřídka. Tento fakt však nesvědčí o tom, že by trutnovští a náchodští národní socialisté a lidovci inklinovali více ke KSČ. Naopak ukazuje, že v inkriminovaných okresech byli komunisté úspěšní v budování opozice v nekomunistických stranách. Potvrzuje to především skutečnost, že členové AV NF za národní socialisty a lidovce vesměs nebyli příliš vlivnými a významnými funkcionáři mateřských stran a že se záhy stali bez jakýchkoliv problémů, které bylo namístě očekávat, členy KSČ.⁵³ O tom, že se s působením AV NF neztotožňovala valná část národních socialistů a lidovců, svědčí především to, že ve sledovaných okresech se velká skupina odpůrců AV NF a KSČ rekrutovala z členů těchto politických stran.

Jak již vyplývá z předchozího textu, OAV NF se v obou sledovaných lokalitách záhy po svém vzniku chopily iniciativy a započaly činit řadu opatření k plnému ovládnutí situace v okresech. Jako snahou ještě více posílit politickou autoritu OAV NF v okrese Trutnov lze chápat přijetí návrhu poslance Uhra na rozšíření zdejšího OAV NF.⁵⁴ Jeho činnost byla zaměřena k upevnění statutu quo v okresní Národní frontě a vymýcení všech odpůrců („reakčních živlů“) z míst, odkud by mohli účinně vést odpor proti nově se etabloujícímu lidově demokratickému režimu.⁵⁵ Následoval zákaz opozičních politických stran. Např. 25. února 1948 hlásil trutnovský rozhlas: „*Občanstvu se oznamuje, že veřejná schůze Československé strany národně socialistické, která se měla konat dnes večer na Nivách, se nekoná, jelikož byla zakázána*“.⁵⁶ Mezi první a nejdůležitější úkoly OAV NF v Trutnově patřila očista ONV.⁵⁷

50 *Tamtéž*, Zápis ze schůze Okresního akčního výboru dne 1. března 1948.

51 Např. OAV NF v Trutnově byl složen z 6 komunistů, 2 národních socialistů, 3 sociálních demokratů, 1 lidovce a 2 členů za celostátní organizace. Srov. pozn. 31.

52 Srov. K. KAPLAN, *Národní fronta...*, s. 36.

53 Např. 8. 4. 1948 podal bývalý místní důvěrník národních socialistů v Trutnově Otakar Renč, vozmistr ČSD, přihlášku do KSČ, jež byla kladně vyřízena. SOKA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 298.

54 Bylo zvoleno 7 nových členů reprezentujících KSČ, sociální demokracii nebo jiné prokomunistické organizace. SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 75, Výroční zpráva OAV NF v Trutnově za uplynulý rok 1948.

55 *Tamtéž*.

56 SOKA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 293.

57 OAV NF odvolal 2. náměstka předsedy ONV Jana Nováka (sociální demokrat) a nahradil ho takéž sociálním demokratem, školním inspektorem Jansou, z rady ONV byl odvolán náměstek Janíček (lidovec) a referent Šroll (národní socialista). Z pléna ONV byli odvoláni národní socialisté František Prokeš, Jaroslav Nývlt a sociální demokrat Josef Cobl. SOKA Trutnov, f. Okresní výbor

Také v Náchodě bylo prvním důležitým úkolem OAV NF podřídit si plně ONV. Stalo se tak 25. února 1948, kdy předseda ONV komunista Ing. Ulrich složil slib do rukou předsedy OAV Dr. Smoly, ve kterém proklamoval svoji věrnost obrozené Národní frontě a odhodlanost hájit zájmy „pracujícího lidu“.⁵⁸ Následně na základě rozhodnutí OAV NF byli z Okresního národního výboru v Náchodě odstraněni všichni nekomunisté a nahrazeni členy KSČ.⁵⁹

Po očištění okresních národních výborů přistoupily akční výbory ve sledovaných okresech k vypořádání se s nepohodlnými předsedy MNV, případně s celými MNV.⁶⁰ Jako první přišly na řadu MNV v okresních městech. Oba OAV NF této otázce věnovaly značnou pozornost. Byl to další logický krok, protože opanování centra veškerého života v okrese bylo strategickou výhodou pro zlomení odporu v celém regionu. Po zbavení A. Martínka funkce předsedy MNV v Náchodě (srovnej výše) byl na jeho místo zvolen Antonín Mojžíš, dělník z Rubeny.⁶¹ MNV v Náchodě se po výměně dalších pěti členů⁶² sešel v novém složení poprvé 27. února 1948. Mimo jiné bylo na této schůzi jednomyslně přijato vzájemné oslovování „soudruhu a soudružko“ a vzájemné tykání.⁶³ Tím byla splněna další „povinnost“ AV NF na Náchodsku – plně si podřídit MNV v okresním městě.

V Trutnově byl rozhodnutím OAV NF odstraněn z funkce předsedy MNV sociální demokrat Josef Jíša, který byl ve své funkci nahrazen ředitelem okresní hospodářské záložny sociálním demokratem Josefem Hladíkem.⁶⁴ Nový před-

národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 75, Výroční zpráva OAV NF v Trutnově za uplynulý rok 1948.

58 SOKA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis o schůzi Okresního akčního výboru v Náchodě dne 25. února 1948.

59 Odstranění byli: Jaroslav Hodač, Václav Misoň, Gustav Habr, Jindřich Kašpar, Josef Čížek. Na jejich místa byli povoláni: na školský referát odborný učitel Oldřich Tašner, na referát sociální a zdravotní Jindřich Kopáček, finanční referát přidělen Josefu Novákovi (ředitel záložny z Červeného Kostelce), zemědělský Bohuslavu Prudičovi (rolník z Rokytníka), zásobovací a vyživovací Augustinu Hodovalovi z Bělovsi a průmyslový a živnostenský Františku Semerákovi z Bělovse. SOKA Náchod, f. Okresní národní výbor Náchod, kniha 5, Zápis sepsaný dne 2. března 1948 v zasedání rady Okresního národního výboru v Náchodě.

60 Tato skutečnost pramenila z rozpoložení sil daného květnovými volbami z roku 1946. Tehdy KSČ získala v místních národních výborech v českých zemích 45,2 % všech mandátů, strana lidová 22,9 % a strana národně socialistická 17,7 %. KSČ rovněž obsadila 55 % křesel předsedů národních výborů. Ačkoli tedy KSČ ve volbách de facto zvítězila, neměla často v obcích nadpoloviční většinu hlasů, a musela se tak smířit s poměrně značným prostorem pro působení oponentů KSČ. Srov. Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005, s. 446.

61 Nového předsedu vybral a na jeho místo dosadil MAV NF v Náchodě. SOKA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze Okresního akčního výboru v Náchodě dne 26. února 1948.

62 Prvním náměstkem předsedy MNV byl jmenován Josef Pytlík, druhým Bohumil Rataj. Radu tvořili tito členové: Antonín Mojžíš, Alois Hejzlar, Marie Hlaváčková, Jiří Chmelař, Vojtěch Kačírek, Ota Kubát, Josef Lukáš, Josef Pytlík, Bohumil Rataj, Miroslav Sedláček, Rudolf Štok, Rudolf Šturm. O složení MNV opět rozhodl MAV.

63 SOKA Náchod, Pamětní kniha města Náchoda VII. 1948–1950, s. 504.

64 SOKA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 292–293.

seda slíbil věrnost vládě Klementa Gottwalda a následně odvolal z pověření OAV NF dva dosavadní místopředsedy a dva členy rady.⁶⁵ Následovalo přijetí slibu nových členů rady a zaslání pozdravného telegramu prezidentu Edvardu Benešovi a předsedovi vlády Klementu Gottwaldovi, který vyjadřoval plnou podporu novému režimu.⁶⁶

Pro pochopení důvodů k odvolání J. Jíši z funkce předsedy MNV v Trutnově, ale i pro porozumění událostem, které se odehrály v Trutnově v únoru 1948, a pro správnou interpretaci motivace zainteresovaných osob je nutné osvětlit kauzu tzv. protikomunistického bloku v Trutnově.⁶⁷ V okrese a zejména v okresním městě byly v době před únorem 1948 politické poměry mezi stranami Národní fronty napjaté. Napětí souviselo především se sloučením obcí v tzv. Velký Trutnov v roce 1947. Uvedená správní změna vedla ke vzniku tajné koalice tří nekomunistických stran proti KSČ. V únoru 1948 komunistická strana existenci této dohody veřejně odhalila a náležitě ji politicky využila.⁶⁸ Avšak kauza měla neblahé následky pro samotný OAV NF v Trutnově. Veřejnost byla pobouřena tím, že jeden z ručitelů této tzv. ligy proti bolševismu Rudolf Dytrich byl členem OAV NF. Především MAV NF v Trutnově požadoval, aby ti, kdo byli v této věci zúčastněni, byli potrestáni. Dytrich sice hájil své další setrvání ve funkci především následujícím způsobem: „... *nechci být na překážku, od sjezdu*

65 Stalo se tak před zahájením schůze MNV 26. února 1948. SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 75, Výroční zpráva OAV NF v Trutnově za uplynulý rok 1948.

66 Toto však nebyly poslední personální změny, které MNV postihly. V dubnu fungoval dosavadní místopředseda Antonín Danda již jako předseda, místopředsedy byli Josef Hladík a Václav Lacina. V květnu byl do rady jmenován Petr Hejral, který převzal bytový referát. SOKA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 277.

67 Někdy též nazývána jako komplot tří politických stran proti KSČ. Blíže k dané problematice M. DUBNICKÝ, *Únor...*, s. 21–27.

68 Dne 5. května 1947 se sešli v krajském sekretariátu sociální demokracie v Hradci Králové zástupci výše jmenovaných tří politických stran a učinili písemnou dohodu o politickém ovládnutí MNV právě se tvořícího Velkého Trutnova a o prosazení Josefa Jíši (sociálního demokrata) za předsedu MNV. Jejich dohoda byla namířena především proti vlivu KSČ. O všech otázkách projednávaných na MNV v Trutnově mělo být vždy společně jednáno v tajné předporadě a tím dosaženo jednotného postupu, který umožnil přehlasovat a zmařit návrhy KSČ. Po únorovém převratu však proběhla v bývalém krajském sekretariátě sociální demokracie v Hradci Králové prohlídka, při které byl kromě jiného nalezen též písemný protokol o vytvoření protikomunistického bloku a ovládnutí MNV v Trutnově (ve skutečnosti představitelé KSČ o existenci tohoto bloku věděli již dříve – cca od ledna 1948, ale oficiálně jeho existenci připustili až v únoru 1948, kdy ji mohli patřičně zužitkovat). KSČ vydala dokument tiskem a celou záležitost prezentovala v tom smyslu, že: „... *tím činem se sledoval zmar budovatelského nadšení a cesty k socialismu...*“ a že tři dotčené strany: „... *porušily v první řadě vládní košický program jednající o Národní frontě čtyř politických stran historických zemích a ostatních politických stran na Slovensku. Tím jasně nastoupily cestu politiky buržoazně demokratické, porušily zásady lidové demokracie a sami se tak vyřadily z veřejného apolitického života.*“ Kauza pak na Trutnovsku vyvolala u místního obyvatelstva velké pobouření a napomohla zdiskreditování nekomunistických stran v okrese. Srov. SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 75, Výroční zpráva OAV NF v Trutnově za uplynulý rok 1948; SOKA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 296, 299; SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 18. 3. 1948.

strany jsem bojoval a žádal, aby bylo přikročeno k navázání styku s KSČ a k smíru“. Někteří členové OAV NF (především Matějka a Rozkovec) ovšem kontrovali: „Je nám stále vytýkáno a náš sbor je kritizován proto, že jsi tu členem“. Nakonec již jmenovaný člen OAV NF v Trutnově Matějka (národní socialista (sic!)) prosadil s podporou ostatních členů odvolání Rudolfa Dytricha. Výsledkem bylo usnesení, ve kterém předsednictvo OAV NF v Trutnově navrhlo plénu OAV NF, aby R. Dytrich byl z členství v OAV NF odvolán. Tak se i stalo,⁶⁹ ale Rudolf Dytrich již dále trestán nebyl ani MAV NF v Trutnově, neboť OAV NF dospěl k názoru, že Rudolf Dytrich prokázal svými skutky, zejména činností v ONV, že: „... nesohlasil s oficiální politikou strany, která byla obsahem paktu“.⁷⁰ Naproti tomu všichni ostatní účastníci kauzy byli rozhodnutím OAV NF zbaveni občanských práv a byly jim odňaty odpovědné funkce.⁷¹

Po vyřešení nejpálčivějších otázek se OAV NF v Trutnově věnoval schvalování složení ostatních nově vzniklých AV NF. Nejvýznamnější z místních akčních výborů (MAV Trutnov) byl ustaven dle směrnic ÚAV NF 2. března 1948. Jeho působnost se vztahovala na území politické obce Trutnov včetně místních obcí Poříčí, Horní Staré Město, Voletiny, Volanov a Bojiště, kde již vesměs existovaly MAV NF, které přetrvaly i v pozdější době.⁷² Nejrozsáhlejší schvalování AV NF (místních, závodních a spolkových) proběhlo 15. března 1948. Dotčené AV NF vznikly a fungovaly nejspíše dříve, ale oficiálního potvrzení se dočkaly až nyní. Jejich opožděné schválení bylo zapříčiněno především tím, že OAV NF v Trutnově se věnoval důležitějším otázkám a na odsouhlasení složení ostatních AV NF neměl dostatek času.⁷³ Poslední AV NF byly schváleny teprve v červenci 1948. Jednalo se sice de facto o nevýznamné AV NF (např. AV Československé myslivecké jednoty v Maršově IV.), avšak tak pozdní vznik, respektive schválení, bylo mimořádné a dosti neobvyklé.⁷⁴

Obdobně i OAV NF v Náchodě se záhy pustil do schvalování nově vzniklých podřízených AV NF. Samozřejmě nejvýznamnějším akčním výborem nižší in-

69 Toto však nebylo poslední vynucené odvolání člena, které OAV NF v Trutnově v roce 1948 postihlo. V prosinci 1948 byl odvolán z členství v OAV NF Karel Česenek, bývalý předseda závodní rady ČLTZ Horní Staré Město z důvodu, že byl propuštěn ze svého zaměstnání pro neoprávněné machinace. Tato dvě odvolání pak přispěla k nepřilíhli serióznímu obrazu AV NF na Trutnovsku. SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 9. prosince 1948.

70 *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 18. 3. 1948.

71 Byli to bývalí členové národně socialistické strany J. Plašil, V. Samek, B. Kučera; lidovci Dr. Jan-kovič, A. Řežáb, A. Kopecký a ing. E. Port; sociální demokraté J. Novák, J. Jiša, R. Dytrich (omilostněn) a J. Morávek. SOKA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 296, 299.

72 Místní akční výbor v Trutnově fungoval ve složení: předseda Alois Vačka, strojvedoucí (KSČ), I. místopředseda: Antonín Danda, přednosta celního úřadu (KSČ), II. místopředseda Václav Lacina, učitel (sociální demokracie). *Pohraniční zpravodaj Jednota. List akčních výborů Národní fronty krkonošského kraje*, Trutnov, 12. března 1948, ročník IV., číslo 11, Provolání k občanstvu města Trutnova.

73 SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 15. 3. 1948.

74 *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 2. července 1948.

stance byl MAV NF v Náchodě, který se dočkal schválení 25. února 1948 den po svém založení.⁷⁵ Následovalo schvalování dalších městských MAV NF, jako byly ty v České Skalici, Červeném Kostelci⁷⁶ a Hronově.⁷⁷ OAV NF v Náchodě schválil největší počet AV NF 2. března 1948.⁷⁸ Na jeho příštích schůzích byly rovněž schvalovány nové AV NF, ale již se nejednalo o tak velké množství.⁷⁹ Z výše uvedeného vyplývá, že MAV NF v okrese Náchod začaly vznikat dříve než v okrese Trutnov, respektive zcela jistě byly náchodské MAV NF oficiálně schváleny dříve než ty trutnovské. Paradoxně některé AV NF na Náchodsku vznikaly rovněž se zpožděním, v době, kdy první AV NF zanikaly. Především závodní AV měly v okrese Náchod ukončit svou činnost k 30. březnu 1948, po tomto datu měly potřebnou očistu provádět odborové skupiny.⁸⁰ Nakonec se tak nestalo a některé závodní akční výbory fungovaly ještě v dubnu 1948, protože byly potřebné k čistě.⁸¹

Základním aspektem působení AV NF se bezprostředně po únoru stala očista veřejného života, která byla prováděna důsledně ve všech obcích sledovaných okresů. K podpoře tohoto úsilí vydal 27. února 1948 OAV NF v Trutnově výzvu, aby se všude na důležitých místech a pracovištích tvořily akční výbory, které měly ručit za pořádek a plynulou výrobu.⁸² Zároveň byli na Trutnovsku odvoláni z funkcí nepohodlní vedoucí státních úřadů, škol, funkcionáři celo-

75 Jeho členy byli jmenováni: Rudolf Šturm (strojník VČE, jmenován předsedou MAV NF), Jan Hanuš (předseda závodní rady n. p. Rubena Náchod), Zdeněk Kapucían (redaktor, člen SOPV), Alena Dvořáčková (učitelka, členka OV KSČ), Bohumil Rataj (truhlář, člen okresního výkonného výboru sociální demokracie), Antonín Mojžíš (dělník závodu Rubena Náchod), Jiří Chmelař (mistr závodu Rubena Náchod), Miroslav Čejp (zaměstnanec n. p. Rubena, člen ORO), Jindřich Hanuš (tovární dělník VBZ, jednatel Svazu přátel SSSR). SOkA Náchod, Pamětní kniha města Náchoda VII., 1948–1950, s. 21.

76 MAV NF v Červeném Kostelci ihned po svém vzniku navrhl odvolání stávajícího předsedy a několika členů rady zdejšího MNV, zároveň navrhl dosazení nových členů místo nich. SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze Okresního akčního výboru v Náchodě ze dne 27. února 1948.

77 Srov. *Tamtéž*, Zápis ze schůze Okresního akčního výboru v Náchodě ze dne 27. února 1948; *Tamtéž*, Zápis ze schůze Okresního akčního výboru dne 1. března 1948.

78 Zde stojí za zmínku připomenout vznik MAV NF: Miskolezy, Hoříčky, Řešetova Lhota, Lhotky, Dobrošov, Starkoč a Červený Kostelec. Schváleny byly rovněž závodní akční výbory ve firmách: Kareš, Atas v Náchodě, Rotter Náchod, A. Kraus Velké Poříčí, E. Pick Velké Poříčí, Löwenbach Hronov, Zítka V. Poříčí, Hrudík Náchod. Taktéž byl odsouhlasen AV NF Svazu brannosti Náchod, zaměstnanců ONV Náchod atd. SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Náchod dne 2. března 1948.

79 Další MAV NF byly schváleny např. 4. března 1948 (MAV NF Stolín, Volovka, Velký Třebešov, Zbečnick atd. Srov. SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis z plenární schůze Okresního akčního výboru Náchod konané dne 4. března 1948; *Tamtéž*, Zápis z mimořádné schůze předsednictva Okresního akčního výboru Náchod ze dne 5. března 1948.

80 *Tamtéž*, Zápis z plenární schůze Okresního akčního výboru Náchod konané dne 26. března 1948.

81 *Tamtéž*, Zápis ze schůze aktivy funkcionářů místních akčních výborů, která se konala 3. 4. 1948 v zasedací síni Okresního domu v Náchodě.

82 SOkA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 294.

státních organizací apod. Mezi postiženými figurovali např. zemský poslanec prof. Jankovič,⁸³ ale i vedoucí Okresní kriminální úřadovny Dr. Vojtěch Karel atd.⁸⁴ Další osoby byly zbaveny funkcí v trutnovském JSČZ, v družstevní mlékárně v Trutnově bylo odvoláno dosavadní předsednictvo a navrženo nové, rovněž se změny dotkly Okresního úřadu ochrany práce atd.⁸⁵ V průběhu roku 1948 vznikla v okrese Trutnov celá řada AV NF v závodech, úřadech a spolcích. Ty po skončení očisty zanikly a v roce 1949 pracovaly AV NF pouze tam, kde ještě nebyla očista dokončena a dále se v ní pokračovalo.⁸⁶

Při očištění veřejného života na Náchodsku měli MAV NF ve všech směrech vycházet vstříc členové SNB a informovat je o veškerých důležitých událostech.⁸⁷ V nejbližší době se měly náchodské akční výbory zaměřit na obecně kritizované nešvary, především šmelinu a korupci. Mezi opatření s populistickým nádechem patřilo nařízení OAV NF, aby Okresní úřad ochrany práce v Náchodě přiměl osoby vyhýbající se práci k nástupu do zaměstnání. Rovněž měli být OAV NF hlášeni provokatéři, kteří se stavěli proti ustavení MAV NF, a hlášení a trestání šířitelé šeptandy.⁸⁸

Prosazování svrchovanosti AV NF v okrese Náchod se však neobešlo bez obtíží. Významným střetem mezi odpůrci a přívrženci nového režimu na Náchodsku byla tzv. kauza Vik, která však nebyla motivována pouze politickými důvody, ale taktéž ekonomickými záměry některých zúčastněných aktérů celého případu. Aféru odstartovala poměrně nenápadně žádost jistého Círnfuse z České Skalice o jmenování národním správcem ve firmě Ing. Vik, továrny na zpracování kůže v České Skalici.⁸⁹ Círnfus národní správu nezískal, jelikož byla počátkem března 1948 Firma Ing. Vik v České Skalici pojata do znárodněného průmyslu – Národním správcem byl jmenován OP Prostějov.⁹⁰ To negativně ovlivnilo další vývoj kauzy v budoucnu. Navíc se bývalý majitel Ing. Vik odmítal s nastalou situací smířit a národní správu neuznával. Ačkoliv mu bylo důrazně „naznačeno“, aby zanechal osobních sporů a započal spolupracovat, odmítal se zapojit jako zaměstnanec, ignoroval a urážel členy odborové rady a nebral

83 Prof. Dr. Jankovič z Trutnova, bývalý zemský poslanec ZNV v Praze za Československou stranu lidovou, byl zbaven svého místa pro údajnou rozvratnou a nepřátelskou činnost proti republice. K výkonu profesorského povolání nebyl již připuštěn. Pohraniční zpravodaj Jednota. List akčních výborů Národní fronty krkonošského kraje, Trutnov, 12. března 1948, ročník IV., číslo 11.

84 SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 75, Výroční zpráva OAV NF v Trutnově za uplynulý rok 1948.

85 SOKA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 293.

86 SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 75, Výroční zpráva OAV NF v Trutnově za uplynulý rok 1948.

87 SOKA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze aktivu funkcionářů místních akčních výborů, která se konala 3. 4. 1948 v zasedací síni Okresního domu v Náchodě.

88 *Tamtéž.*

89 *Tamtéž*, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze Okresního akčního výboru v Náchodě dne 27. února 1948.

90 *Tamtéž*, Zápis ze schůze Okresního akčního výboru v Náchodě dne 4. března 1948.

v potaz pokyny zmocněnce Ing. Vrbíka.⁹¹ OAV NF se pokusil celou situaci vyřešit tím, že předvolal Ing. Vika na 19. března 1948 před předsednictvo OAV NF v Náchodě, kde mu mělo být nejspíše důrazně „domluveno“.⁹² Avšak Ing. Vik se k jednání nedostavil, načež OAV NF nařídil jeho zatčení a následné předvedení před OAV NF.⁹³ Je zřejmé, že OAV NF v Náchodě chtěl ukázat tímto rozhodnutím svou svrchovanost nad děním v okrese a dát na srozuměnou všem obyvatelům, že rozhodnutí OAV NF musí být vždy respektováno, jinak mohou následovat tvrdé tresty. Rozhodnutí se však záhy ukázalo jako kontraproduktivní. Ing. Jaroslav Vik byl sice skutečně zatčen a dán do vazby, ale 26. března 1948 se na ONV v Náchodě dostavila delegace z Vikova závodu a oznámila předsedovi OAV NF v Náchodě Dr. Smolovi, že zaměstnanci zůstanou v závodě tak dlouho, dokud se jejich bývalý šéf nevrátí. Dr. Smola se však samozřejmě nechtěl „vůli lidu“ podvolit a oponoval: „... že intervence jsou zbytečné a že bude Vik ve vazbě tak dlouho, pokud nebude případ vyšetřen“. Do celé věci se rovněž vložil neúspěšný žadatel o národní správu Círnufus, který společně se svými dvěma pomocníky Kahanem a Grigorkou prováděl intervence na ÚRO v Praze proti Ing. Kohlovi, členu OAV NF a reviznímu radovi ministerstva financí. Snažili se tak ovlivnit situaci ve svůj prospěch a od ZNV získat kýženou národní správu.⁹⁴ Poměry v závodě Vik se postupně vyhrcovaly.⁹⁵ Jako zásadní se ukázala otázka platů zaměstnanců. Bylo zjištěno, že v závodě byly vypláceny nadprůměrné platy, které se zdály zmocněnci Ing. Vrbíkovi, potažmo OAV NF nepřijatelné, a proto měly být platové podmínky sjednoceny s OP Prostějov.⁹⁶ Rozhodnutí vyvolalo v závodě pobouření, zejména u zaměstnanců, kteří se zastávali Ing. Vika. Konflikt vyústil zatčením členů závodní rady a odborové skupiny. Následovala výzva OAV NF v Náchodě k dělnictvu tohoto závodu a revizní kontrola.⁹⁷ Továrník Vik z České Skalice byl obviněn z finančních machinací a „vedení černých mezd“, čímž se měl dopustit okrádání státu.⁹⁸ Dále byli zajištěni příslušníky SNB Jindřich Vik a skladník Adam. Všichni tři zatčení se měli dopustit nelegálních obchodů v

91 Ing. Vrbík ve skalickém závodě zastupoval OP Prostějov.

92 SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze Okresního akčního výboru Náchod dne 18. března 1948.

93 *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Náchod konané dne 22. března 1948.

94 *Tamtéž*, karton 1, inv. č. 2, Zápis z plenární schůze Okresního akčního výboru Náchod konané dne 26. března 1948.

95 Např. Předseda závodní rady a předseda odborové skupiny si bez svolení národního správce vypůjčili firemní automobil a odjeli na neznámou cestu.

96 Prozatím byly zaměstnancům vypláceny mzdy do výše průměrné mzdy v ČSR, vyšší platy byly vydány zálohově (čili částka do výše průměrné mzdy byla vyplacena v hotovosti). Vyšší mzdy byly předány k přezkoumání ministerstvu sociální péče a po schválení měly být dodatečně vyplaceny.

97 SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Náchod konané dne 31. března 1948.

98 *Tamtéž*, Zápis ze schůze aktivu funkcionářů místních akčních výborů, která se konala 3. 4. 1948 v zasedací síni Okresního domu v Náchodě.

zjištěné výši 1 400 000 Kčs.⁹⁹ Do jaké míry se tato obvinění zakládala na pravdě a do jaké míry se jednalo o uměle vytvořené obvinění, které mělo sloužit k zlomení odporu zaměstnanců a majitele, není zcela jasné. Zároveň bylo rozhodnuto o výměně národní správy. Z tohoto důvodu byla zahájena potřebná jednání s továrnou na výrobu kožešin v Hlinsku.¹⁰⁰ Příčinou byl problematický vztah závodní rady a odborové skupiny k tehdejšímu vedení firmy.¹⁰¹ Dosavadní opatření OAV NF v Náchodě totiž situaci v závodě výrazně nezlepšila. Závodní rada a odborová skupina se snažily všemi prostředky ze závodu odstranit zmocněnce Vrbíka. Jejich členové mu ztěžovali a mařili výkon národní správy a taktéž se stavěli proti novému předsedovi závodní rady Václavu Mičkovi. Vše navíc stále rozdmýchával Círnfus společně s Kahanem a Grigorkou. Navíc se ukázalo, že zmocněnec Vrbík měl problémy již ve svém předchozím zaměstnání v Písku. Celá věc byla řešena změnami na obou stranách. Závodní rada a odborová skupina byly očištěny od nespolehlivých osob, které údajně šířily neklid v závodě, a Ing. Vrbík byl nahrazen novým zmocněncem.¹⁰² Po těchto opatřeních zavládl v závodě klid a OAV NF v Náchodě prosadil definitivně svou svrchovanost.

Důležitou roli sehrály AV NF v obou okresech při květnových volbách v roce 1948. Nešlo ani tak o jejich aktivitu při samotném konání voleb, ale především v období, které jim předcházelo. Akční výbory navrhovaly volební komise, jež rozhodovaly o tom, komu bude odebráno volební právo. Toho byly většinou zbaveny všechny osoby vyřazené z veřejného života rozhodnutím MAV NF.¹⁰³ Často ve sledovaných okresech přímo AV NF udělovaly jako jeden z trestů ztrátu volebního práva.¹⁰⁴ Činnost AV NF byla tedy jedním z důvodů, proč jednotná kandidátka Národní fronty získala ve volbách v inkriminovaných okresech vysoké procento hlasů. Největší odpůrci nového režimu nevolili, protože je již potrestaly AV NF. I přes zásah akčních výborů, atmosféru strachu, která před volbami panovala, a přes silný politický a morální tlak volili někteří obyvatelé okresu Náchod a Trutnov bílý lístek. Volební výsledky z roku 1948 korespondovaly s výsledky z voleb v roce 1946. V okrese Trutnov měli komunisté znovu větší podporu než v sousedním náchodském okrese. V okrese Náchod bylo 73,2 % hlasů pro jednotnou kandidátku Národní fronty, 17 % tvořily bílé lístky a 9,8 % hlasů bylo neplatných. V okrese Trutnov bylo 86,8 % hlasů pro jednotnou kandidátku, 8,7 % bílých lístků a 4,5 % hlasů neplatných.¹⁰⁵ Nesmíme

99 *Tamtéž*, Zápis ze schůze pléna OAV v Náchodě ze dne 16. 4. 1948.

100 *Tamtéž*, Zápis ze schůze předsednictva OAV v Náchodě konané dne 14. 4. 1948.

101 Vedení firmy představovali zmocněnec Vrbík a nový předseda závodní rady Václav Mička.

102 SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze pléna OAV v Náchodě ze dne 16. dubna 1948.

103 SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 3, inv. č. 43, Záznam vysílání – koncept.

104 Např. 13 května 1948 byl udělen skupině občanů trest ztráty volebního práva pro hromadné poslušání cizího rozhlasu. SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 13. května 1948.

105 *Volby do Národního shromáždění v květnu 1948*, Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, Ročník XXIX, 1948, Rada B.

však opomenout přímé zásahy KSČ do volebních výsledků a statistik ve svůj prospěch, které je možné předpokládat. S přihlédnutím k tomu, že v rámci „volební strategie“ KSČ se nikde neuváděl celkový počet oprávněných voličů, ani počet osob, u kterých bylo volební právo omezené zásahem akčních výborů, lze konstatovat, že skutečná podpora jednotné kandidátky byla daleko nižší. Pozice nového režimu v okresech Náchod a Trutnov tedy nebyla bezprostředně po únoru 1948 až tak neochvějná, jak by se na první pohled mohlo zdát.¹⁰⁶

V okrese Trutnov se objevil největší počet bílých lístků ve třech obcích: Libňatově, Havlovicích a Suchovršicích, tedy v obcích, jež se nacházejí blízko sebe v okolí města Úpice.¹⁰⁷ Původ vysokého počtu bílých lístku v těchto obcích lze vysledovat ve skutečnosti, že v dané době se Úpicko vyznačovalo silným zastoupením katolické církve, potažmo lidové strany, která vystupovala v okrese Trutnov jako nejvýznamnější kritik nastupujících změn.

V okrese Náchod v počtu bílých lístku dominovaly obce Červená Hora, Česká Čermná, Horní Rybníky, Chlístov, Kramolna, Litoboř, Trubějov a Žďárky. Tyto obce si svůj „protikomunistický charakter“ zachovávaly i v následujících letech. Především obec Litoboř neblaze proslula v době kolektivizace československého zemědělství na Náchodsku komunistickou provokační akcí a následným zinscenovaným soudním procesem se skupinou Teror Náchod. Lze předpokládat, že volební výsledky z roku 1948 byly jedním z významných motivačních faktorů celé kauzy.¹⁰⁸

Pozornost AV NF se bezprostředně po únoru 1948 zaměřila rovněž na spolkový život. Ze všech spolků ve sledovaných okresech měla nejvýznamnější postavení tělovýchova, která si ho vydobyla především díky oblíbě a masovosti sportovních organizací v tehdejší Československu. V popředí zájmů komunistické strany se tak ocitl především Sokol. Hlavním důvodem jejich enormního zájmu o Sokol byl fakt, že se jednalo o nejpočetnější a nejvlivnější tělovýchovnou organizaci v zemi. Sokol se měl stát jedinou povolenou sportovní organizací,¹⁰⁹ jež by byla plně podřízena novému režimu a šířila mezi obyvatelstvem novou ideologii. Avšak těmto cílům odporoval charakter samotného Sokola, jenž byl spolkem určeným především středním vrstvám, úřednictvu, ale i továrníkům a inteligenci, tedy společenským vrstvám, které v poúnorovém období pasovala nová ideologie na hlavního třídního nepřítele etabloující se komunistické diktatury. Potřebné proměny Sokola měly dosáhnout akční výbory Národní fronty prostřednictvím rychlého odstranění nepohodlných osob a podřízením zbylých členů novému režimu. Současně mělo dojít ke sloučení Sokola s ostatními

106 Podrobněji k dané problematice: Srov. K. KAPLAN, *Národní fronta...*, s. 97–98.

107 SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 9. června 1948.

108 Podrobněji k dané problematice: Pavel SVĚTLÍK, *Rodina sedláka Víta v represích režimu jedné strany*, rigorózní práce, Univerzita Karlova, Praha 2009.

109 Ta měla vzniknout sloučením veškeré tělovýchovy v Sokol, o čemž rozhodl ÚAV NF již 28. února 1948. J. MLÝNSKÝ, *Únor ...*, s. 77.

tělovýchovnými, respektive sportovními spolky a kluby, což se stalo hlavním úkolem všech sokolských AV NF v období od března do května 1948.¹¹⁰

Hlavní vlnu zakládání AV NF v trutnovské tělovýchově můžeme rozpoznat především v březnu a dubnu 1948, kdy vznikaly akční výbory Národní fronty jak v jednotlivých tělocvičných jednotách Sokola,¹¹¹ tak i v ostatních sportovních organizacích,¹¹² které se později se Sokolem sloučily. Očista Sokola od nepřátel nového lidově demokratického režimu měla být provedena svědomitě, avšak AV NF se měly vyvarovat takových zásahů, které by brzdily činnost sokolských jednot zejména ve sletových přípravách.¹¹³

Rovněž v okrese Náchod započaly záhy po únorovém převratu vznikat v tělovýchově akční výbory Národní fronty. Avšak opět se objevil stejný trend jako u všech ostatních AV NF, kdy doba vzniku u akčních výborů v náchodské tělovýchově byla v kratší než v okrese Trutnov. Největší množství „sportovních“ AV NF vzniklo na Náchodsku v březnu 1948, a to jak v Sokole,¹¹⁴ tak v ostatních spolecích, které byly později se Sokolem sloučeny.¹¹⁵

V období, kdy působily sokolské akční výbory, byla obecně rozšířena snaha funkcionářů Sokola o zbrzdění očisty, případně alespoň o zmírnění již platných rozhodnutí či trestů. Ani okresy Náchod a Trutnov nebyly výjimkou.¹¹⁶ První vlna očisty Sokola z pohledu KSČ nepřinesla kýžený výsledek. Přestože

110 V květnu 1948 AV NF v Sokole zanikají.

111 Např. na schůzi MAV NF 28. 4. 1948 bylo rozhodnuto schválit ustavení AV TJS v Horním Starém Městě. SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 39, inv. č. 292, Schválení AV, 29. dubna 1948.

112 Např. 1. března 1948 byl ustaven AV Sportovního klubu SK Trutnov, 25. března 1948 ustavila AV Dělnická tělovýchovná jednota v Trutnově. Dále byl ustaven AV Sportovního klubu SK Trutnov, AV Těžkoatletického klubu A. K. v Poříčí atd. SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 39, inv. č. 292, Zřízení akčního výboru, 22. dubna 1948; Ustavení akčního výboru DTJ, 25. března 1948 atd.

113 SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 87, Ústřední akční výbor NF, Oběžník č. 11, 19. března 1948.

114 Např. 8. března 1948 byl schválen AV Tělocvičné jednoty Sokol Staré Město, Červený Kostelec a Náchod. AV TJS Olešnice a Zbečnick byly schváleny 12. března 1948 atd. Srov. SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Náchod ze dne 12. března 1948; *tamtéž*, Zápis ze schůze pléna Okresního akčního výboru Náchod ze dne 8. března 1948.

115 Dne 8. března 1948 byl např. schválen AV DTJ Náchod atd. SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze pléna Okresního akčního výboru Náchod ze dne 8. března 1948.

116 Např. na popud MAV NF ve Svobodě nad Úpou bylo zjištěno, že členka Sokola Eliška Pokorná, dříve bytem ve Svobodě nad Úpou, nově bytem v Benešově nad Ploučnicí, byla ve svém původním bydlišti vyloučena ze Sokola. Avšak bylo shledáno, že vyloučení nebylo řádně provedeno, neboť jmenovaná se stala po přestěhování I. místonáčelnicí v Malé Veleni. Především bylo akčním výborem vytýkáno, že dotyčná vlastnila doposud legitimaci Sokola. MAV NF ve Svobodě nad Úpou na základě šetření nabyl přesvědčení, že někteří funkcionáři záměrně vyloučení neprovedli. Obdobná situace panovala i v sousedním okrese Náchod. Z těchto důvodů později přistoupily AV NF k odebrání legitimací a odznaků Sokola vyloučeným členům. SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 39, inv. č. 292, Pokorná Eliška, vyloučení ze Sokola, 14. 6. 1949; SOkA Náchod, f. Okresní výbor Národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 205, Přehledná zpráva o činnosti AV FN od února–8. 12. 1948.

náchodský Sokol prošel první vlnou očisty, která ho měla podřídit novému režimu, převládala v něm pasivní rezistence. To bylo především patrné na oslavách 1. máje, do kterých se Sokol výrazně nezapojil,¹¹⁷ i když k účasti na nich vyzval jeho náchodský okresní výbor. Nízkou účast Sokolů již dopředu předpokládalo komunistické vedení okresu.¹¹⁸ V tomto ohledu se tedy jeví poúnorová aktivita akčních výborů Národní fronty na Náchodsku jako nepříliš efektivní. Neúspěch byl dán především tím, že v době první čistky v Sokole prováděly očistu sokolské AV NF, které byly složené pouze z členů Sokola, a jak již bylo řečeno, v řadách Sokola se v únoru 1948 nacházelo jen velmi málo loajálních přívrženců KSČ.

Poúnorová očista Sokola byla s rozporuplným výsledkem skončena v květnu 1948, kdy byly zrušeny sokolské akční výbory. Obnovení očisty přinesl až všesokolský slet z června 1948 a pohřeb prezidenta Beneše. Při krajských, okresních a místních AV NF bylo urychleně dokončeno ustavení tzv. sokolských komisí, které měly očistu Sokola nově na starost.¹¹⁹ Nejinak tomu bylo v okrese Náchod a Trutnov, kde byly u obou OAV NF v první polovině srpna 1948 ustaveny sokolské komise a vyšetřovací subkomise.¹²⁰ V následujících týdnech a měsících vznikaly očištné komise u MAV NF.¹²¹ V okrese Náchod se sokolské komise ihned po svém vzniku chopily iniciativy a započaly s očištnou,¹²² naopak v okrese Trutnov se vylučování znovu rozběhlo až po pohřbu Edvarda Beneše (8. září 1948).¹²³ Za dané situace se mělo stát dokončení očisty Sokola prvořadým úkolem AV NF, které ji měly bezpodmínečně dokončit „rychle a se vši rozhodností“. Vyloučení členové a funkcionáři Sokola měli být navíc v obou okresech okamžitě zbaveni členských legitimací a odznaků.¹²⁴ V rámci zostření postupu proti opozici v Sokole na Trutnovsku bylo rozhodnuto, aby do sokolských informačních skříněk byla dána výzva všemu trutnovskému občanstvu, aby do 20. září 1948 hlásili na MAV NF ty osoby, které se o sletu „chovaly provokativně a sletu tak zneužily pro

117 SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 2, inv. č. 32, Situační zpráva 17.–23. dubna 1949.

118 *Tamtéž*, Situační zpráva 24. 4.–1. 5. 1949.

119 O vzniku sokolských komisí bylo rozhodnuto již v květnu 1948 současně s rozhodnutím o zrušení AV NF v Sokole. Jan UHLÍŘ – Marek WAIC, *Sokol proti totalitě 1938–1952*, Praha 2001, s. 132–133, 141.

120 Srov. SOkA Náchod, Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 205, Situační zpráva v týdnu od 1.–7. srpna 1948; SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 13. srpna 1948.

121 Např. v září 1948 bylo OAV NF v Trutnově odsouhlaseno utvoření subkomise pro očistu TJS Sokol v Poříčí při zdejší MAV NF. Při MAV NF v Náchodě vznikla sokolská komise 2. září 1948 atd. SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 39, inv. č. 292, Očista v Sokole, 25. září 1948. SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 205, Situační zpráva tajemníka OAV NF v Náchodě od 29. srpna do 4. září 1948.

122 Srov. SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 205, Očista sokola, 7. srpna 1948; *Tamtéž*, Situační zpráva tajemníka OAV NF v Náchodě v týdnu od 8. do 14. srpna 1948.

123 SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 23. září 1948.

124 *Tamtéž*, karton 14, inv. č. 87, Ústřední akční výbor NF, Dokončete rychle očistu Sokola!, 18. září 1948.

své záměry“. Výzva byla rovněž hlášena denně místním rozhlasem.¹²⁵ Těžištěm nové vlny očisty Sokola se v okrese Trutnov staly především TJS ve Rtyni v Podkrkonoší, Úpici a Trutnovu, zde je možné v druhé vlně vyakčnění zaznamenat nejvíce vyloučených členů.¹²⁶

Řada členů Sokola se však se svým vyloučením nehodlala smířit, respektive se pokusila vyhnout potupnému vyloučení. Příkladem jsou tři sokolové ze Rтынě v Podkrkonoší, kteří byli po únorových událostech potrestáni místním akčním výborem. Z tohoto důvodu měli být vyloučeni i ze Sokola, ale k jejich potrestání sokolskou jednotou nedošlo. Všichni tři totiž ještě před zahájením schůze 6. září 1948 odevzdali členské legitimace a ze Sokola demonstrativně vystoupili. MAV NF se domníval, že toto vystoupení se stalo z cizího popudu na základě vyrozumění těchto členů, že mají být vyloučeni, čemuž vystoupením předešli.¹²⁷ Tímto neúspěchem ale očista v TJS ve Rтынi v Podkrkonoší neustalo a pokračovalo ještě v listopadu 1948.¹²⁸ „Dobrovolný odchod“ sokolů ze spolku, nesli členové akčních výborů s nelibostí a považovali tuto otázku za závažný problém. Potupa z vyloučení měla především působit na ostatní členy a odradit je od jakéhokoliv odporu proti novému režimu. Takto však zůstal účinný prostředek k ovládnutí „neposlušných sokolů“ nevyužit.

Jak již bylo naznačeno výše, důvody k vyloučení ze Sokola byly poměrně široké. Od již zmiňovaného potrestání jiným AV NF až po opilství. Nejčastějším důvodem k potrestání byla obecná formulace „*pro nepřátelský postoj k lidově demokratickému režimu*“, která často zahrnovala širokou škálu domnělých i skutečných provinění aktérů. Zbavení volebního práva rovněž automaticky znamenalo vyloučení ze Sokola. Objevovala se i vyloučení z důvodu vedení trestního řízení proti členovi Sokola, údajnou kolaboraci s Němci atd. Především v září 1948 byli sokolové hojně vylučováni pro nepřístojné chování při sletu či pohřbu prezidenta Beneše.¹²⁹

Třebaže měla být očista Sokola v okrese Trutnov ukončena již 17. září 1948,¹³⁰ nebyla očištná akce ještě 22. října 1948 uzavřena. K tomuto datu se pak uvádí stav postiženého členstva v celém okrese cca 110 členů.¹³¹ I když většina ostat-

125 *Tamtéž*, karton 39, inv. č. 292, Zápis ze schůze sokolské komise v Trutnově, 10. září 1948.

126 Např. v Trutnově bylo k 13. září 1948 vyloučeno 74 členů. Naopak MAV v Bernarticích nikoho ze Sokola nevyloučil, ani nebyl důvod k ustavení sokolské komise, protože nikdo z jejich Sokolů v Praze údajně nic neprovedl. Srov. SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 39, inv. č. 292, Očista v Sokole, 4. září 1948; *tamtéž*, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 13. září 1948.

127 Srov. SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 39, inv. č. 292, Sokolská otázka, 15. září 1948; *Tamtéž*, Sokolská otázka, 16. září 1948.

128 *Tamtéž*, Opis zápisu ze schůze MAV ve Rтынi v Podkrkonoší konané 26. listopadu 1948.

129 Srov. Např. SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 39, inv. č. 292, Zápis ze schůze sokolské komise v Trutnově, 29. září 1948; SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 205, Očista sokola, 7. srpen 1948.

130 SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 3, inv. č. 43, Dopis KAV NF Hradec Králové pro ÚAV NF Praha, 23. září 1948.

131 SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 78, Situační týdenní hlášení, 22. října 1948.

ních měst a okresů v republice také nestihla očistu včas, např. ve městě Hradec Králové byla celá akce ukončena 16. října 1948,¹³² bylo možné vnímat stav v Trutnově jako výrazné zpoždění. Nakonec byla ukončena očista trutnovského Sokola teprve na konci října 1948.¹³³

Ještě větší zpoždění dosáhla očista Sokola v okrese Náchod. Tamní sokolská komise si předsevzala předložit OAV NF v Náchodě kompletní seznam vyloučených Sokolů do 2. září 1948.¹³⁴ Tento termín však nebyl dodržen a doba, po kterou se Náchodští věcí zabývali, se neúměrně protahovala. Hlavním důvodem byly neshody, které panovaly v názoru zainteresovaných osob na jednotlivé členy spolku.¹³⁵ Očista zde byla ukončena teprve na konci roku 1948.¹³⁶ Nutné je však dodat, že v Sokole na Trutnovsku lze po ukončení druhé vlny čistek v roce 1948 zaznamenat především v prosinci 1948 i třetí vlnu. Tehdy došlo k opětovnému vylučování v TJS Trutnov, když byl zbaven funkce i starosta jednoty a řada dalších členů.¹³⁷ Vylučování probíhalo ještě v lednu roku 1949, kdy se vesměs jednalo o nově příchodzí členy do Sokola. V některých případech nebyl do Sokola přijat celý sportovní klub.¹³⁸ Třetí vlna očisty Sokola na Trutnovsku byla ukončena 31. ledna 1949.¹³⁹

Nepříznivou situaci v Sokole měl v průběhu roku 1948 změnit nábor nových členů. Na Trutnovsku byl proveden především v menších závodech s cílem posílit místní jednoty Sokola o nové, režimu oddané členy. Při náboru se jako problematická ukázala spolupráce s odborovými funkcionáři v závodech, kteří ve věci neprojevovali dostatek ochoty, rovněž i funkcionáři KSČ byli z velké části pasivní. Tak celé výbory místních organizací KSČ odhlasovaly formálně vstup do Sokola, ale v Sokole aktivně pracovat a cvičit nezačaly.¹⁴⁰ Přes uvedené obtíže zaznamenala náborová akce v okrese Trutnov ve srovnání s okresem Náchod,

132 Srov. Pavel HORÁK, *Sokol v Hradci Králové v letech 1948–1950, aneb likvidace demokratického rázu spolku prostřednictvím akčních výborů Národní fronty*, Pavel HORÁK – Tomáš HRADECKÝ a kol., České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII., s. 327–342.

133 Srov. SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 4 v týdnu od 24. 10. do 31. 10. 1948.

134 SOKA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 205, Zápis Situační zpráva tajemníka OAV NF v Náchodě od 22.–28. srpna 1948.

135 SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 4 v týdnu od 24. 10. do 31. 10. 1948.

136 SOKA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 205, Situační zpráva v okrese náchodském od 8. 12.–17. 12. 1948.

137 SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 39, inv. č. 292, Dodatečné oznámení, 22. prosince 1948.

138 Např. z bývalého kuželkářského spolku Trutnov – Poříčí nebyl do Sokola přijat žádný člen. Důvodem pro nepřijetí byl méně kladný postoj členů k novému lidově demokratickému zřízení. SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 39, inv. č. 292, Očista, 30. ledna 1949.

139 SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 2, inv. č. 32, Situační zpráva 31. 1. 1949.

140 SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 78, Situační týdenní hlášení, 22. října 1948.

kde byl nábor nedostatečný,¹⁴¹ poměrně velký ohlas. Prostřednictvím odborové organizace ROH založili železniční zaměstnanci v Trutnově závodní jednotu Sokol.¹⁴² Dále vznikla závodní jednotka ve firmě Texlen atd.¹⁴³ V Náchodě byly ustaveny nové sokolské jednoty např. ve VBZ na Plhově a v Rubeně Náchod.¹⁴⁴

Výrazným problémem „nové“ tělovýchovy se stala klesající docházka členů do cvičení. Docházka mužů v roce 1948 poklesla v obou okresech za měsíc říjen oproti červnu o 62 % a oproti lednu dokonce o 68 %. U dorostenců oproti červnu 1948 o 57 % a oproti únoru o 64 %.¹⁴⁵ Úbytek cvičenců souvisel především s tím, že řada členů ztratila chuť angažovat se ve spolku, ve kterém se členové nemohli vyjadřovat svobodně. Kromě toho o funkcích rozhodovala politická orientace a nikoliv schopnosti.

Ze závěrečné rekapitulace působení AV NF v obou okresech vyplývá, že první AV NF vznikly shodně 24. února 1948, což lze na základě srovnání s dalšími okresy v Československu považovat za střední hodnotu. I přes vyšší procento komunistů v Trutnově nelze říci, že převzetí moci KSČ zde probíhalo hladce, naopak se vyskytla řada odpůrců. V obou okresech se objevily poměrně výrazné projevy nesouhlasu s tehdejšími děním. Odpor však nedosáhl takového měřítka, aby mohl vzniklou situaci zvrátit. V obou případech se podařilo komunistické straně s nastalými problémy rychle a přesvědčivým způsobem vypořádat. Svou úlohu rovněž sehrály rodící se Lidové milice. Přesto lze na základě volebních výsledků konstatovat, že Trutnov byl okres prokomunistický a Náchod naopak protikomunistický, což ovlivnilo další průběh očisty. V náchodském okrese se oproti Trutnovu očista vyznačovala poměrně tvrdým postupem proti odpůrcům akčních výborů a rodící se komunistické diktatury. Taktéž průběh očisty v Sokole v obou politických okresech, ačkoli byly v případě sokolské spojeny a tvořily součást župy Podkrkonošské – Jiráskovy, se výrazně odlišoval. Očista náchodského Sokola probíhala daleko důrazněji, přesto se potýkala s řadou obtíží a termín jejího dokončení se výrazně prodlužoval. Vyšší tlak AV NF na Náchodsku byl vyvolán jednak snahou rychle upevnit pozice KSČ, ale často i osobními antipatiemi zúčastněných aktérů. I když lokální komunistické elity kladly důraz, aby se v rozhodování AV NF neprojevovaly osobní zájmy, četnost těchto „zákazů“ svědčí o opaku. Na Náchodsku sehrály důležitou roli majetkové zájmy zúčastněných osob. Na Trutnovsku byla situace poněkud odlišná, v důsledku odsunu německého obyvatelstva bylo v okrese větší množství „uvolněného majetku“, a tudíž se zde ekonomické zájmy neprojevovaly v takovém rozsahu. Kromě toho

141 SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 2, inv. č. 31, Situační zpráva č. 5 v týdnu od 1. 11. do 7. 11. 1948.

142 SOkA Trutnov, f. Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 308.

143 SOkA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 78, Situační týdenní hlášení, 22. října 1948.

144 SOkA Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 205, Situační zpráva v týdnu od 17–23. Října 1948.

145 SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 3, inv. č. 43, Zpráva o činnosti Sokola.

Trutnovsko postrádalo vlivem odsunu německého obyvatelstva ve větší míře střední třídu a továrníky, tedy hlavní nepřátele nově se etablojícího režimu.

Významnými odpůrci AV NF a nového režimu se v okresech Náchod a Trutnova stali členové strany národně socialistické a lidové a taktéž studenti. Největší vzednutí studentského vzdoru lze vysledovat 24. února 1948 na trutnovském náměstí, které bylo násilně potlačeno. Právě tak v Náchodě 24. února 1948 protestovali studenti, ale nejvýznamnější pokus náchodských studentů o protest spadá do doby pozdější.¹⁴⁶ Řada občanů řešila tíživou politickou realitu v zemi odchodem do zahraničí.¹⁴⁷ Emigrace se však stala pro AV NF další záminkou k perzekuci.

AV NF ve sledovaných okresech začaly poměrně brzy po svém vzniku ztrácet výsadní postavení ve společnosti. Svědčí o tom především výrazná fluktuace jejich členů. Mnozí opouštěli v roce 1948 AV NF především pro „přetíženost funkcemi“.¹⁴⁸ Bývalí členové AV NF vesměs odešli za významnějšími pozicemi ve správním a politickém aparátu nového režimu. Řada osob zřejmě využila AV NF pouze jako prostředek k dosažení vyšších funkcí, případně poté, co členství v AV NF již nenabízelo žádné výhody, se jim jejich členové přestali věnovat. Je nutné zdůraznit, že někteří jednotlivci opustili AV NF především v začátcích jejich existence pro nesouhlas s rozhodnutími učiněnými AV NF. Tomu nasvědčují především časté odchody ze zdravotních důvodů.

Jako problematické se na Trutnovsku ukázalo fungování MAV NF. Jejich práce byla velmi nedostatečná, navíc musel OAV NF věnovat MAV NF značnou pozornost, neboť v některých obcích zneužívaly AV NF své kompetence k řešení malicherných a někdy i osobních sporů. MAV NF nebyly dobře spravovány a nedařilo se do nich dosadit schopné členy.¹⁴⁹ Obdobné nešvary se objevovaly i v okrese Náchod, avšak ne v takovém rozsahu.¹⁵⁰ Mnohé MAV NF na Trutnovsku neodpovídaly písemně na dotazy a urgency ONV NF a vymlouvaly se na

146 Při oslavách 1. května 1948 docházelo především ze strany studentů zdejšího reálného gymnázia a obchodní akademie k různým provokacím. Na základě těchto událostí se OAV NF v Náchodě začal více zajímat o výchovu studentstva na středních školách a přistoupil ke školení učitelů a profesorů. Studenti zapojivší se do májových provokací byli zjištěni a vedeni k plné zodpovědnosti – byly jim uděleny důtky. V křiklavých případech byli viníci vyloučeni ze škol a předáni k dispozici pracovnímu úřadu. SOKa Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 1, inv. č. 2, Zápis ze schůze předsednictva OAV v Náchodě konané dne 3. 5. 1948.

147 Zřejmě nejodvážnější úspěšný pokus o emigraci se odehrál nedaleko Náchoda na vysokovském letišti 22. ledna 1949. Odtud se podařilo čtyřem západním pilotům odletět společně s jejich rodinami do emigrace. Srov. Kol. autorů, *Náchod*, Praha 2004, s. 254; SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 2, inv. č. 32, Situační zpráva 17.–23. dubna 1949.

148 Srov. SOKa Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 14, inv. č. 75, Výroční zpráva OAV NF v Trutnově za uplynulý rok 1948; SOKa Náchod, Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 205, Přehledná zpráva o činnosti AV NF od února–8. 12. 1948.

149 SOKa Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 78, Týdenní situační hlášení, 29. října 1948.

150 Např. SOKa Náchod, f. Okresní výbor národní fronty Náchod, karton 9, inv. č. 205, Přehledná zpráva o činnosti AV NF od února–8. 12. 1948; *Tamtéž*, Situační zpráva v okrese náchodském od 8. 12.–17. 12. 1948.

nedostatek peněz k nákupu známek a podobně. Leckteří členové MAV NF byli natolik pasivní a nezodpovědní, že OAV NF zvažoval jejich výměnu.¹⁵¹ Tento stav nápadně připomínal situaci v okrese Hradec Králové, kde se zpěchovali mnozí funkcionáři MAV NF vyplnit evidenční kartotéky, udávající nejrůznější výmluvy. Podstatou problému bylo, že členové AV NF měli po vyslání londýnského rozhlasu strach z převratu, který rozhlas předpovídal,¹⁵² a z trestu, který byl pro členy AV NF avizován. Tato „hysterie“ zasáhla i členy AV NF z řad KSČ, kteří by rádi oželeli členství v akčním výboru. Krajský akční výbor v Hradci Králové doporučil nadřazeným složkám, aby bylo na tyto zprávy reagováno pomocí tisku, rozhlasu i jiným způsobem, nejlépe zesměšňováním těchto zpráv. Vycházeli z přesvědčení, které nabyli v souvislosti se všesokolským sletem, kdy mlčení věci nepřispívalo a později oficiálně potvrzená šuška situaci jen zhoršila.¹⁵³ Problematičnost práce MAV NF tedy pramenila jednak z jejich obsazení nekompetentními lidmi (čili osobami politicky ne na takové výši, jak si KSČ představovala), z častého zneužívání AV NF k řešení osobních sporů, což se hojně projevovalo na venkově, z nechuti v AV NF pracovat, která vyplývala jak z osobních vztahů a vazeb, tak i z averze činit nepopulární opatření. Svoji úlohu rovněž sehrál strach, že při změně režimu budou členové AV NF potrestáni. Nemůžeme rovněž opomenout osobní selhání členů AV NF v obou okresech, které na AV NF vrhalo nedobry stín. Je pravdou, že v okrese Náchod docházelo k těmto excesům v menší míře než v okrese Trutnov, kde se nejednalo pouze o selhání členů OAV NF v Trutnově (srov. výše), osobní selhání prostupovala celou strukturou AV NF na Trutnovsku.¹⁵⁴

Co výrazně odlišovalo činnost AV NF na Trutnovsku od Náchodska, bylo angažování se trutnovských AV NF v otázce zbavování přidělců národních správ a jejich následné vystěhovávání.¹⁵⁵ Tento fakt samozřejmě pramení z toho, že se nové obyvatelstvo ve větší míře na Náchodsku neobjevovalo. Na Trutnovsku však nebylo zabavování přidělců motivováno ekonomickými zájmy, jak by se mohlo na první pohled zdát, ale především snahou zbavit s nepohodlných osob. Ztráta majetku se v tomto ohledu osvědčila jako účinný prostředek. Nicméně v hlavní linii působení AV NF neexistují ve zkoumaných okresech zásadní odlišnosti. Tato homogenita byla dána především tím, že AV NF dodržovaly pevně danou

151 SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 14, inv. č. 78, Týdenní situační hlášení, 11. listopadu 1948.

152 Podle londýnského rozhlasu mělo dojít k převratu v nejrůznějších termínech (nejčastěji 28. října 1948).

153 SOA Zámorsk, f. Národní fronta – Krajský akční výbor Hradec Králové, karton 3, inv. č. 43, Dopis pro Předsednictvo ÚAV NF, 15. července 1948.

154 Např. předseda MAV NF v Dolní Malé Úpě Josef Brádl byl odvolán ze své funkce z důvodu, že bylo proti němu učiněno trestní oznámení ve věci porušení klidu a veřejného pořádku a opilství. SOKA Trutnov, f. Okresní výbor národní fronty Trutnov, karton 1, inv. č. 1, Zápis ze schůze předsednictva Okresního akčního výboru Trutnov, 9. prosince 1948.

155 Vesměs se jednalo o osoby, které neměly kladný postoj k novému režimu, nebo se skutečně projevíly jako špatní hospodáři, avšak v takových případech bývala provinivším národním správcům udělena nejprve výstraha, než bylo přikročeno k tvrdším opatřením. Srov. SOKA Trutnov, Pamětní kniha města Trutnova 1945–1952, s. 303–304.

politickou linii, a nebylo možné se od ní odchýlit. Přesto na úrovni okresů lze vysledovat ve vývoji akčních výborů nuance, dané regionálním charakterem jednotlivých oblastí, které sice příliš neovlivnily fungování AV NF jako takových, ale udávaly především dobu vzniku AV NF, složení jejich členstva, tvrdost opatření, které AV NF přijaly. Regionální odlišnosti byly rovněž předpokladem pro míru odporu proti vzniku a fungování AV NF, či úspěšnost nebo neúspěšnost očisty v Sokole.

Autor/Author

Pavel Horák

Historický ústav
Filozofická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
500 03 Hradec Králové
pavel.horak@uhk.cz

Mgr. Pavel Horák (* 1984) je interním doktorandem HÚ FF UHK. Ve své vědecké činnosti se zaměřuje na české dějiny 20. století s důrazem na období po roce 1945 (především vznik a etablování komunistického režimu v Československu, kolektivizace československého zemědělství, vývoj a užití zemědělské techniky v Československu po roce 1945). Je autorem několika odborných studií a příspěvků k moderním čs. dějinám. Dlouhodobě působí jako spolupořadatel a organizátor mezinárodní vědecké konference *České, slovenské a československé dějiny 20. století*, která se každoročně koná v Hradci Králové.

Summary

Regional elements determining the activity of the Action Committees of the National Front in 1948 on the example of districts of Náchod and Trutnov

The aim of this study is to contribute to a deeper understanding of issues of Action Committees of the National Front, through comparison of their operations in the districts of Trutnov and Náchod during the establishment of the communist dictatorship in 1948 and immediately afterwards. Based on the research, it was found that the specific effects and activity of AC NF in both districts is possible to trace the number of differences, but from a general viewpoint they did not acquire such importance to be able to change the structure of the AC NF functioning as such. Differences can be seen mainly in the scope and vigor measures acted by the AV NF, but also in relation to public social clubs and societies (especially the Sokol). Determination of this fact as an essential factor seems to be the character of the districts, who was given by the previous development of those regions (particularly political, economic,

social and national). Another important aspect of the determination were personal interests, relationships and antipathies of acting persons, which were widely applied in both of the districts, although these practices were (especially by the Central Action Committee of NF) strictly prohibited. Especially in district of Náchod stood out significantly in the forefront the property interests.

The study also managed to disprove the thesis that at the regional level takeover of power by the Communist Party during the February 1948 government crisis was not matched by greater resistance. In contrast, in the two districts were recorded the significant dissent activities against the upcoming regime. Especially in connection with the Trutnov district, where there was a relatively high percentage of Communists (according to the results of the May 1946 elections, that have won the Communists in the district of Trutnov with the third highest percentage of votes in the electoral region of Hradec Králové), it is crucial findings.

Neznámé alternativy územních reorganizací z let 1949 a 1960 K otázce variantních návrhů územně správních reforem v poválečném Československu

MARTIN ŠIKULA

Abstrakt/Abstract

Příspěvek k územně správním reorganizacím v poválečném Československu rozkrývá alternativy členění státu, jež v úvahách předcházely konečným podobám obou reforem. Zatímco reorganizace z roku 1949 nakonec přispěla k upevnění mocenského nástupu KSČ, proměna o 11 let později byla zdůvodňována jako završení socialistické přestavby státu. Variantní návrhy z let 1947–1948 navazovaly ještě na meziválečné koncepce předních českých geografů Václava Dědiny a Jaromíra Korčáka, ale realizovaný kompromis (kraje střední velikosti) prolomil i nedotknutelnost česko-moravské hranice. Konečnému uspořádání z roku 1960 zase předcházely variace velkých celků, alternativy pouze dílčích úprav stavu z roku 1949 i návrh dvojstupňového systému správy. Na pozadí příprav obou reorganizací se rovněž řešila otázka pojmenování celků (župa, kraj, oblast). Územní reformy z let 1949 a 1960 s sebou nesou trvalý odkaz střetu politických cílů v centrálním plánování a přirozených celků s tradicí etnografického i hospodářského vývoje.

This Study is a contribution to territorially administrative reorganizations in postwar Czechoslovakia. Uncovers an alternative state structure, which preceded the final deliberations in the forms of both reforms. While the reorganization of 1949 finally led to the consolidation of power of the Communist Party, the transformation 11 years later was justified as the culmination of socialist reconstruction of the state. Alternative proposals from the years 1947–1948 still followed the interwar concept of leading Czech Geographers Václav Dědina and Jaromír Korčák, but realized compromise (regions of the medium size) broke the inviolability of the Czech-Moravian border. The final layout of the 1960 was preceded by many variation, but these alternatives were only partial adjustments of the 1949 draft and a two-tier management system. On the background of preparations for both reorganizations this Study also address the issue of naming of the units (county, region, area). Territorial reforms of 1949 and 1960 imply a lasting legacy of conflict of policy objectives in the central planning and natural units with the tradition of ethnographic and economic development.

Klíčová slova/Key Words

územní správa, Komunistická strana Československa (KSČ), okres, kraj, oblast, plánování

territorial administration, the Communist Party of Czechoslovakia (CPC), district, county, area, planning

Územně správní uspořádání českých zemí vystřídalo od roku 1948 do současnosti tři koncepce, což je ve srovnání s předcházející stoletou a víceméně kontinuální tradicí frekvence častá a ve svém obsahu nejednou zpolitizovaná a nesytemová. Zatímco územní reorganizace z roku 1949 měla přispět k upevnění nástupu mocenského monopolu KSČ a v ideové rovině se tak vyrovnávala s tzv. buržoazním uspořádáním republiky, její zásadní proměna ve velké celky o 11 let později byla naopak zdůvodňována jako završení tzv. socialistické přestavby státu. V obnoveném demokratickém vývoji po roce 1989 pak územně správní členění již samostatné České republiky vyústilo do podoby, jejíž úspěšnost však byla od samého začátku limitována (z hlediska územního principu) vytvořením nových krajů, ale s ponecháním hranic okresů z roku 1960 (s výjimkou vzniku nového okresu Jeseník a drobných územních změn mezi některými okresy). Ve výsledku tudíž současné krajské uspořádání ve svých hranicích paradoxně zachovává největší územní deformace z roku 1960 a rámcovým vymezením a ztotožněním s někdejšími krajskými městy velmi připomíná kraje z let 1949–1960. Vraťme se ale k vlastním reorganizacím z let 1949 a 1960, které navzdory svému konstituování na pozadí totalitního systému nezvešly z jediné varianty, a před přijetím definitivní podoby bylo posuzováno hned několik alternativ vycházejících z odborné diskuze. Zatímco ekonomické úvahy byly přirozeně podmíněny budováním centrálního plánovaného hospodářství, hlediska geografická a demografická nelze rozhodně podceňovat.

Cílem tohoto příspěvku je tedy představení alternativ (omezené na půdorys současné České republiky), které předcházely schválení finální verze územní reorganizace z roku 1949 a následně i z roku 1960. Jejich analýza nám totiž poodhaluje mnohem širší diskurs v hledání modelů územní správy a významně doplňuje dosud neznámé stránky natolik zásadního rozhodnutí, kterým územní organizace státu byla. Nerealizované varianty rovněž v některých případech poukazují na ekonomická hlediska, regionální tradice či přirozenost územních celků a ukazují možnosti křížovatek českých moderních správních dějin nejen k přijetí konečné podoby územního členění státu, ale také k pojmenování těchto celků.

Základní komplexní práce Dějiny správy v českých zemích, která je časově dovedena až do změn v roce 2005,¹ přináší legislativní i mapový přehled realizovaných uspořádání, ale alternativní návrhy nezmiňuje. Hlavní cíl, pojetí a mapové přílohy této stati proto vycházejí z původního pramenného výzkumu,

1 Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost, Praha 2007.

při kterém došlo k analýze materiálů uvažovaných a posuzovaných variant reorganizace v roce 1949 a zejména pak v roce 1960.²

Počátky utváření novodobé samosprávy a územního členění spadají do období Habsburské monarchie jako jeden z výsledků revolučních let 1848–1849. Tehdy byla zavedena základní samosprávní jednotkou obec a nad ní politický okres. Územně byly vymezeny tzv. politické okresy, jež se skládaly zpravidla ze dvou až tří okresů soudních, s výjimkou let 1855–1868, kdy byly soudní okresy sídly smíšených okresních úřadů. V letech 1850–1868 existovalo také – postupně ve dvou podobách – krajské uspořádání. První Československá republika přežala systém politických a soudních okresů bez zásadních změn³ a pozornost byla věnována organizaci vyšších územně správních celků. Prvním pokusem se stal zákon č. 126/1920 Sb. o župních a okresních úřadech schválený společně s ústavou 29. února 1920, který měl sjednotit územně správní organizaci nového státu, ale v praxi byl aktivován od roku 1923 pouze na Slovensku. Roztříštěnost správy řešil až organizační zákon č. 125/1927 Sb., jenž zaváděl v první instanci stávající okresní úřady a ve druhé zemské úřady s rozdělením republiky na zemi Českou, Moravskoslezskou, Slovensko a Podkarpatskou Rus.

Poválečná obnova v roce 1945 sice s drobnými změnami (srov. dále) navázala na předmnichovské členění státu, ale z pohledu orgánů veřejné správy na kvalitativně pozměněných principech. Nešlo jen o přejmenování okresních a zemských úřadů na okresní a zemské národní výbory a jejich politizaci v systému Národní fronty, či polovičaté vyřešení státoprávního vztahu Čechů a Slováků v rámci asymetrické koncepce (vedle centrálních orgánů existencí slovenských orgánů s omezenou působností – Sboru pověřenců a Slovenské národní rady – avšak bez českého protějšku), ale stranou nezůstaly ani úvahy o celkové územní reorganizaci od oživení myšlenky župního zřízení až po varianty krajů.

1945–1949: Od poválečných úvah k urychlenému ustavení krajů

Proklamovaná teze o poválečné obnově Československa v předmnichovských hranicích byla narušena odstoupením Podkarpatské Rusi Sovětskému svazu⁴

2 V otázce územní reorganizace 1960 se stal klíčovým pramenem materiál rekapitulující přípravu této reformy během roku 1959, jenž je spolu s nákresem map jednotlivých variant pod názvem (územní) organizace ČSSR uložen ve fondu A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl) v Archivu bezpečnostních složek. Ve stejných materiálech je též částečně přibližována variace návrhů z roku 1948 k reorganizaci platné od roku 1949. Její přípravu podrobněji zase poodhalují neuspořádané písemnosti z fondu Ministerstvo vnitra II 1945–1968 v Národním archivu, jejichž část byla součástí výběru chystané edice „Krajské zřízení 1949“ připravované PhDr. Josefem Žabkou (Státní ústřední archiv, 1989).

3 K úpravám došlo ve středních Čechách, kdy v důsledku vzniku Velké Prahy zanikly např. politické okresy Smíchov a Karlín, na základě vládního nařízení č. 104/1935Sb. byly zase nově zřízeny politické okresy Hořice a na Moravě Zlín.

4 Smlouvu mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik o Zakarpatské Ukrajině ze dne 29. června 1945 schválilo Prozatímní národní shromáždění 22. 11. 1945 jako ústavní zákon. Sbírnka zákonů a nařízení republiky Československé (dále jen Sbírnka zákonů RČS), ročník 1946, částka 2, č. 2, Ústavní zákon ze dne 22. 11. 1945 o Zakarpatské Ukrajině a úpravě státních hranic se Svazem sovětských socialistických republik.

a mimo vnitropolitickou diskuzi nezůstala ani otázka reorganizace vnitřního územně správního členění.

Vlastní prvorepublikové uspořádání obvodů zemí a okresů bylo formálně obnoveno dekretem prezidenta republiky č. 121/1945Sb.,⁵ který sice vracel stav z roku 1938, ale současně stanovil úpravy. Vedle změn správních okresů se sídlem ve statutárních městech (zřízen správní okres Praha-venkov-jih, Praha-venkov-sever, Liberec-venkov, Plzeň-venkov a Opava-venkov) byl zřízen okres Jaroměř (vyločením soudního okresu Jaroměř ze správního okresu Dvůr Králové), stávající správní okres Frýdek byl sloučen se správním okresem místeckým v jediný správní okres Místek a došlo ke zrušení správního okresu moravskoostravského, o jehož obce se podělily statutární město Moravská Ostrava a správní okres Místek.⁶ Z viditelných změn stojí za zmínku rovněž změny sídel správních okresů – z Nového Města nad Metují do Dobrušky, z Lanškrouna do Ústí nad Orlicí a z Přisečnice do Vejprť⁷ (poválečné uspořádání s volebními kraji pro volby 1946 srov. mapovou přílohu).

Poněkud opomíjenou epizodou ihned po osvobození je hlasité otevření otázky zemského uspořádání ze strany českého Slezska. Ještě v ilegalitě ke konci druhé světové války byla ustavena **Slezská národní rada** hlásící se k požadavku obnovy země Slezské. Slezská národní rada byla v květnu 1945 československou vládou pověřena výkonem správy ve Slezsku a na Ostravsku jako expositura moravskoslezského ZNV v Brně a sídlem expositury byla stanovena Moravská Ostrava, kde rovněž 31. 5. 1945 proběhla její ustavující schůze.⁸ Jak ale vyplývá např. z memoranda českého obyvatelstva okresů severovýchodní Moravy ministru vnitra, Slezská národní rada se navzdory přechodnému pověření výkonem zemské správy netajila skutečnými autonomními ambicemi: „*vystupuje jako Zemský národní výbor nehledíc k provisornímu a omezenému výměru o exposituře, jako by již hotovo bylo trvalé a neměnitelné připojení zmíněných částí Moravy ke Slezsku a protože proklamovala ve svém Úředním věstníku velké České Slezsko s připojenými moravskými oblastmi jako České Slezsko, máme za to, že překročila svou kompetenci a jako zástupci moravského mínění a citění předkládáme vládě ... i ZNV v Brně k bedlivé úvaze tyto námítky:...*“⁹ Podobně adresovali ministru vnitra memorandum z 29. 5. 1945 zase zástupci ONV a MNV v Opavě,

5 Sbírnka zákonů RČS, ročník 1945, částka 52, č. 121, Dekret presidenta republiky ze dne 27. 10. 1945 o územní organisaci správy, vykonávané národními výbory.

6 Sbírnka zákonů RČS, ročník 1945, částka 52, č. 121, Dekret presidenta republiky ze dne 27. 10. 1945 o územní organisaci správy, vykonávané národními výbory, §5–7.

7 *Tamtéž*, §8. Dekret č. 121/1945Sb. dále upravoval správní expositury, obnovu a novou úpravu územní organizace obcí a zmocnění k novým opatřením v případě budoucích změn zemí, správních okresů, jejich expositur, statutárních měst a územní změny obcí.

8 Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Slezská národní rada (datováno 4. 6. 1945) a ZNV moravskoslezský-expositura (datováno 2. 6. 1945).

9 NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Memorandum českého obyvatelstva na Moravě o přivtělení severovýchodní Moravy k Slezsku (datováno 4. 6. 1945).

v němž se dožadují restituce slezské země s hlavním městem Opavou, zatímco zřízení sídla expositury brněnského ZNV v Moravské Ostravě považují za zcela provizorní řešení, jež „... není ovšem samo o sobě splněním touhy slezského lidu po samostatnosti zemské ...“.¹⁰

Dekret prezidenta republiky č. 121/1945Sb nakonec potvrdil obnovení jednotné země Moravskoslezské s tím, že k sídlům obnovených zemí České a Moravskoslezské, tj. k zemským národním výborům v Praze a v Brně byla v Moravské Ostravě zřízena expositura moravskoslezského ZNV.¹¹ V následujícím období byla pak řešena zejména otázka **uspořádání vztahu Čechů a Slováků** na principu rovný s rovným, ale vládní program nepočítal s formou federace, a tak se výsledkem stalo asymetrické řešení (tj. centrum a Slovensko, ale nikoliv české úřady). Výsledkem jednání se stala První pražská dohoda z 2. 6. 1945, jež vymezila kompetence mezi centrem a slovenskými orgány, které představovala Slovenská národní rada a Sbor pověřenců. Jejich kompetence posléze byly ve prospěch centrálních orgánů ještě omezeny druhou a třetí pražskou dohodou z následujícího roku a v připravované ústavě patřila část dotýkající se česko-slovenského vztahu k nejspornějším. Demokratická strana (DS) prosazovala rozšíření asymetrického modelu o federativní prvky a české nekomunistické strany zase navrhovaly zemské zřízení se třemi politicko-správními jednotkami, ale vliv na situaci měl také výsledek květnových voleb 1946 a vítězství DS na Slovensku. Přes potlačování vlivu Demokratické strany i rekonstrukci Sboru pověřenců považovala KSČ Slovensko i v roce 1948 za slabé místo republiky, kde Komunistická strana Slovenska situaci ještě nezvládla, a proto je nutná centrální kontrola.¹²

S nástupem roku 1946 se ovšem rozběhla i veřejná diskuze o reorganizaci územní správy. Hovoří se mj. o decentralizaci a ožívají se myšlenky župního uspořádání či vzniku krajů. Ministerstvo vnitra (odbor II) začalo tyto podněty sledovat a vyhodnocovat a požádalo o spolupráci státní plánovací úřad, jež se zabýval vhodným územním rozdělením státu na hospodářské oblasti.¹³ V dubnu 1946 byla rovněž zpracována souhrnnější informace pod názvem „*Úvaha o župním zřízení*“, jež shrnuje historický vývoj a naznačuje možné varianty současného řešení. Varianta „A“ představuje pětistupňový systém správy na úrovních ministerstva – země – župy – okresy – obce, varianta „B“ z těchto vynechává úroveň zemskou, varianta „C“ naopak ruší okresy jejich sloučením ve větší celky (župy) a konečně varianta „D“ jako nejúspornější řešení ponechává župy jako jedinou

10 NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Výpis ze spisu B-2111-1/6-45-II/3 „Opava“ (datováno 23. 7. 1945).

11 Sběrka zákonů RČS, ročník 1945, částka 52, č. 121, Dekret presidenta republiky ze dne 27. 10. 1945 o územní organizaci správy, vykonávané národními výbory, §9.

12 K otázce česko-slovenského vztahu v letech 1945–1948 srov. Karel KAPLAN, *Pravda o Československu 1945–1948*, Praha 1990, s. 159–192.

13 NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Ministerstvo vnitra, spis odboru II/3, reforma vnitřní správy, otázka župního zřízení (datováno 9. 4. 1946).

instanci mezi ministerstvy a obcemi.¹⁴ Ministerský referent oddělení II/3, pověřený zpracováním informace, předložil ve stručnosti též klady a zápory jednotlivých variant a závěrem předkládá nástin úkolů v případě, že se tato úvaha stane předmětem dalšího úředního řízení včetně možnosti uspořádání ankety v kruzích zainteresovaných činitelů. Ačkoliv z referentské zprávy z 15. 3. 1947 vyplývá, že spis z 9. 4. 1946 obsahující úvahu o župním zřízení zůstal ve věci žádosti o další postup bez výslovného pokynu, bylo mezitím oddělení II/2 ministerstva vnitra (jemuž příslušely otázky legislativně organizační) pověřeno úkolem připravit nástin osnovy o zavedení krajského zřízení, na němž bude po přizvání spolupracovat i oddělení II/3, pod které spadaly otázky územní reorganizace.¹⁵ Posunem k dalšímu řešení se totiž stal po volbách 1946 Dvouletý plán výstavby republiky, ze kterého vyplynuly pro ministerstvo vnitra úkoly v oblasti územní reorganizace a při jejich realizaci se počítalo i s využitím odborných institucí – Státním úřadem plánovacím a Hospodářskou radou.¹⁶ Na poradě zaměstnanců II. odboru ministerstva vnitra svolané 17. 8. 1946 v souvislosti s budovatelským programem vlády mj. zaznělo: „*Týká se nás program decentralisace, zjednodušení a zhospodárnění. Musí být vyřešena i otázka územní organizace. V Národní frontě je již dohoda o župním či krajském zřízení, jen ještě není jasné, zda zůstanou země či nikoli...*“.¹⁷ Také v roce 1947 pokračovala politicko veřejná diskuze nad zavedením župního (krajského) zřízení, která se vedle článků publikovaných v tisku projevila zasláním rezolucí na ministerstvo vnitra.

V říjnu 1947 referent oddělení II/3 ministerstva vnitra na základě pokynu přednosta odboru II předložil zprávu o možnostech a problémech teritoriálního členění státu na kraje, kterou vypracoval pod názvem „*Náměty k územnímu členění republiky Československé na kraje*“.¹⁸ Zpráva obsahuje stručnou analýzu dosavadního vývoje i představ a zejména pak konkretizuje stávající čtyři

14 NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Ministerstvo vnitra, Úvaha o župním zřízení, datováno 9. 4. 1946.

15 NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Ministerstvo vnitra – spis odboru II/3, Reforma vnitřní zprávy, otázka zavedení krajského (župního) zřízení, datováno 15. 3. 1947.

16 Hospodářská rada byla zřízena dekretem prezidenta republiky č. 63/1945Sb. jako pomocný orgán vlády ve věcech hospodářských a za účelem vypracování hospodářského plánu. K vypracování návrhu hospodářského plánu pro Hospodářskou radu na podkladě soustavného studia stavu a vývoje hospodářství byl posláze zřízen vládním nařízením č. 145/1945 Sb. Státní úřad plánovací. K reorganizaci obou institucí došlo zákonem č. 60/1949 Sb. o hospodářském plánování, jež zřídil k zajištění řízení veškeré hospodářské činnosti státem na základě jednotného hospodářského plánu jako ústřední orgán státní úřad plánovací, čímž byl zrušen stávající Státní úřad plánovací a Hospodářská rada. Sbírká zákonů RČS, ročník 1945, částka 29, č. 63, Dekret prezidenta republiky ze dne 25. 8. 1945 o Hospodářské radě, částka 59, č. 145, Vládní nařízení ze dne 23. 11. 1945 o složení, organizaci a působnosti Státního úřadu plánovacího a ročník 1949, částka 21, č. 60, Zákon ze dne 22. 2. 1949 o hospodářském plánování (plánovací zákon).

17 NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Ministerstvo vnitra – Budovatelský program Gottwaldovy vlády, porada v sekci II min. vnitra 17. 8. 1946.

18 NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Ministerstvo vnitra – spis Kraje, územní organizace, zpráva pro pana ministra vnitra (datováno 21. 10. 1947), příloha Náměty k územnímu členění republiky Československé na kraje (datováno 13. 10. 1947).

pokusy o přirozené územní členění státu – „**Dědinovy regiony**“, „**Dědinovy župy**“, „**Korčákovy provincie**“ a **Plánovací oblasti**.

Univerzitní profesor Václav Dědina rozpracoval již za První republiky myšlenku přirozeného územního členění, kterým se zabývala ve 20. letech zřízená Vlastivědná komise spolupracující s Československou společností regionalistickou. Výsledkem mnohaletých studií byl návrh rozdělení republiky na přirozené kraje (tzv. regiony), z nichž se každý dělí na několik krajin (subregionů). Tzv. Dědinových regionů bylo vymezeno na území poválečné ČSR celkem 20, z toho v Čechách sedm, na Moravě a ve Slezsku pět a na Slovensku osm. V rámci ankety o národních výborech, kterou ministerstvo vnitra uspořádalo v roce 1946, předložil profesor Dědina návrh hraničních úprav (pro české země) tak, aby bylo možné přizpůsobit volební kraje přirozeným regionům a přetvořit je v župy, kterých by bylo v Čechách devět a na Moravě a ve Slezsku šest.

Na myšlenku Dědinových regionů navázal již ve 30. letech Dr. Korčák, který byl ale přesvědčen, že jsou příliš malé a dospěl k rozčlenění republiky na 10 přirozených provincií (v Čechách čtyři, na Moravě a ve Slezsku tři, na Slovensku tři) – tzv. Korčákovy provincie. Korčákovy provincie přijal po úpravách za výchozí návrh Státní úřad plánovací a rozdělil je na větší počet tzv. plánovacích oblastí. Na sklonku roku 1947 nicméně otázka krajského zřízení stále zůstávala ve stadiu úvah a politických či odborných diskuzí.

Po únoru 1948 komunisté uspíšili představy o novém správním rozdělení země. Ve vyjádření oddělení II/3 ministerstva vnitra z dubna 1948 ve věci přípravných prací pro pětiletý plán – novostaveb budov pro krajské národní výbory se v otázce organizace krajů oddělení II/3 odvolává na zprávu pro ministra vnitra z 21. 10. 1947, kde byly nastíněny možné varianty, ale „*Rozhodnutí o tom, která varianta bude přijata, je ovšem otázkou po výtce politickou a nelze ji v tomto stadiu řízení rozřešit*“.¹⁹ Vytvoření krajů stanovila nová ústava z 9. 5. 1948²⁰ a již 12. 5. 1948 vyšel výnos ministerstva vnitra ve věci krajského zřízení – předběžného šetření o nákladech, ke kterému se měly vyjádřit plánovací odbory ZNV, Zemský studijní a plánovací ústav v Brně a Zemský ústav pro plánování v Praze, který pro české země pracoval s variantami šest a 11 krajů.²¹ Počátkem září 1948 byla vypracována na ministerstvu vnitra první osnova počítající se zřízením 23 krajů.²² Návrh však našel řadu odpůrců, a tak byl vedle kritických připomínek vytvořen návrh na zřízení celkem 13 větších krajů a dále bylo jednáno tedy o dvou variantách – varianta A – 23 krajů a varianta B – 13 krajů. V těchto materiálech

19 NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Ministerstvo vnitra, odd. II/3, kart. 5909-2/4-48, věc Přípravné práce pro pětiletý plán. (datováno 27. 4. 1948)

20 Sběrka zákonů RČS, ročník 1948, částka 52, č. 150, Ústava Československé republiky ze dne 9. 5. 1948.

21 NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Ministerstvo vnitra – zpráva Zemského ústavu pro plánování k výnosu MV z 12. 5. 1948 ve věci krajské zřízení, předběžné šetření o nákladech (zpráva datována 21. 7. 1948).

22 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, materiály pro komisi, stručný historický přehled [organizace politické správy], s. 7.

se autoři odvolávali na již zmíněné autority – profesory Dědinu (navrhoval 20 regionů) a Korčáka (10 provincií). Obě varianty nepočítaly s narušením historické moravsko-české zemské hranice, ačkoliv i tato možnost již nebyla novinkou (srov.: „*Myšlenka jihlavského kraje se objevila v článku Ing. Okrouhlého v r. 1947, který narozdíl od Dědiny a Korčáka upouští zásadu nedotknutelnosti zemských hranic a vytváří z oblasti Českomoravské vysočiny kraj jihlavský*“).²³

Zastavme se u Ing. Jaroslava Okrouhlého, který po roce 1945 pracoval ve Státním úřadu plánovacím a zabýval se matematickými rozbory sociální, populační a hospodářské struktury státu. V roce 1947 publikoval v měsíčníku *Nové hospodářství* studii „*Oblastní rozdělení českých zemí a jeho charakter*“,²⁴ jež ukazuje rozdělení českých zemí na 12 oblastí (a samostatnou oblastní jednotku tvoří Praha) na základě charakteristik populačních, sociálních a hospodářských s cílem vytvořit oblasti, které by byly v rámci možností homogenními hospodářskými i sociálními celky „s vlastním výrazným charakterem“.²⁵ Vymezením jihlavské oblasti by byla sice narušena tradiční zemská hranice, ale na základě populačně hospodářských analýz J. Okrouhlý shledává tuto oblast jako celek téměř úplně sourodý a svým charakterem výrazný (srov.: „*Má průměrné katastrální výměry všech čtyř kultur [rozumí se: pole, louky, lesy, pastviny] a podprůměrné výnosy. Sociálním rozdělením má nadprůměrný počet příslušníků k zemědělství a podprůměrný počet příslušníků k průmyslu. Je to tudíž oblast málo úrodná a zároveň i málo průmyslová. ... Nejvhodnější průmysl bude takový, který zhodnotí zemědělskou a živočišnou produkci poměrně chudého zemědělského kraje. ...*“.²⁶ U vymezení některých oblastí Ing. Okrouhlý navrhoval současně i dílčí korekce oblastí vyčleněním či připojením okresů, jež by zmírnily nesourodost některých heterogenních oblastí (zejména středočeské, karlovarské či ústecké), zatímco na Moravě se jevílo výhodnější spíše dělení oblastí na dva homogennější podcelky (v oblasti olomoucké, zlínské, ostravské). Ať již ve zmírnění rozdílů průmysl – zemědělství nebo vzájemného podílů kultur v zemědělství tak bylo možno hovořit např. o vyčlenění okresu Jičín z Liberecké do Středočeské oblasti, přeřazení Moravské Třebové z Brněnské do Olomoucké oblasti apod. Posuzována byla také vhodnost oblastních center a v této souvislosti studie přinesla návrh na rozdělení nesourodé ostravské oblasti na dvě části s oblastními centry Ostravou a Opavou. Naopak u v zásadě homogenní oblasti Královéhradecké se jevila otázka oblastního centra za poněkud spornou, „*protože má tato oblast*

23 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, materiály pro komisi, stručný historický přehled [organizace politické správy], s. 8.

24 Jaroslav OKROUHLÝ, *Oblastní rozdělení českých zemí a jeho charakter*, *Nové hospodářství* 3, 1947, č. 6, s. 107–112, č. 8., s. 154–158 a č. 12, s. 226–230. (uložení časopisu – Národní knihovna)

25 Jaroslav OKROUHLÝ, *Oblastní rozdělení českých zemí a jeho charakter*, *Nové hospodářství* 3, 1947, č. 12, s. 226.

26 Jaroslav OKROUHLÝ, *Oblastní rozdělení českých zemí a jeho charakter*, *Nové hospodářství* 3, 1947, č. 12, s. 229.

řadu měst s bohatým hospodářským i kulturním životem“,²⁷ ale za nejvhodnější byl pro polohu i výstavnost považován Hradec Králové.

Okrouhlého studie sice narozdíl od politické argumentace konečného návrhu krajů vychází z odborných analýz, ale podobnost s krajským uspořádáním platným od roku 1949 je velká a zásadní rozdíl spočívá jen v postavení Prahy (Okrouhlý ji vyčleňuje ze středočeské oblasti jako samostatný celek) a Východních Čech (Okrouhlý navrhuje oblast královehradeckou, zatímco ve skutečnosti byly vytvořeny kraje dva – Hradecký a Pardubický).

Klíčovým okamžikem pro další postup se stalo zasedání širšího předsednictva ÚV KSČ 27. 9. 1948, které se ve věci krajského zřízení usneslo schválit alternativu na zřízení krajů střední velikosti „s velkým krajem středočeským, větším jihočeským a krajem Českomoravské vysočiny“.²⁸ V dalších bodech usnesení např. uložilo ústřednímu sekretariátu strany vypracování podrobností ke korekturám okresů, ale v dalším z bodů ukládá ponechání okresů v dnešních hranicích až na nutné výjimky, ústřední sekretariát měl rovněž po poradě se slovenskými soudruhy vypracovat návrh na rozdělení krajů na Slovensku, byla stanovena likvidace ZNV do tří měsíců od zavedení krajského zřízení (zde se počítá s datem od 1. 1. 1949) a vedle dalších úkolů spojených s technickou a legislativní přípravou krajského zřízení měl ústřední sekretariát určit stranickou komisi, která rozhodne o všech otázkách. Na poradě o krajském zřízení 30. 9. 1948 u generálního tajemníka strany R. Slánského bylo mj. dohodnuto svolat poradu krajských tajemníků strany za účelem projednání otázek souvisejících se vznikem krajů a byla zřízena stranická komise pro otázky krajského zřízení.²⁹ Do schválení zákona o krajském zřízení 21. 12. 1948 se konalo celkem 15 zasedání komise, na kterých byly mj. dojednávány úpravy hranic krajů a okresů. Činnost komise pak pokračovala i v roce 1949 v souvislosti s praktickou realizací nové podoby územní správy.

Ministr vnitra Václav Nosek po projednání návrhů na ÚV KSČ informoval pracovníky ministerstva vnitra o přijetí koncepce tzv. středních krajů, do které byla sice zapracována část připomínek proti variantě A počítající původně s 23 kraji, ale současně bylo zřejmé, že je upuštěno od koncepce velkých krajů. Příprava krajského zřízení navíc probíhala v časové tísní, jež ani neumožnila podrobnější analýzy. Příkaz ministra vnitra k přípravě osnovy zákona o krajském zřízení byl totiž vydán 3. září 1948 a již 13. listopadu 1948 byla hotova konečná koncepce rozdělení státu na 19 krajů.³⁰

²⁷ *Tamtéž.*

²⁸ NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Ministerstvo vnitra – nečíslovaná složka „Komise pro krajské zřízení-zápisy“, usnesení ze schůze širšího předs. ÚV KSČ z 27. 9. 1948.

²⁹ NA Praha, f. Ministerstvo vnitra II 1945–1968, nezpracováno, nezařazený karton, Ministerstvo vnitra – nečíslovaná složka „Komise pro krajské zřízení-zápisy“, porada o krajském zřízení ze dne 30. 9. 1948.

³⁰ Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, složka materiály pro komisi, stručný historický přehled [organizace politické správy], s. 9.

K zavedení krajského zřízení došlo zákonem č. 280/1948 Sb. z 21. 12. 1948 platným od 1. 1. 1949. Stávající systém byl totiž z ideologického hlediska nastupujícího monopolu vládnoucí KSČ považován za pozůstatky buržoazního státního aparátu usilujícího o udržení reakční byrokratické správy. Po zrušení zemských národních výborů v Praze a v Brně zákon v českých zemích zaváděl 13 krajů, jejichž vymezení poprvé zásadně narušilo českomoravskou zemskou hranici krajem Jihlavským, který zahrnoval šest českých a sedm moravských okresů. Zpravodaj zákona poslanec František Tymeš (KSČ, před sloučením s KSČ člen ČSD, volební kraj Brno) k tomu prohlásil: *„Je zvlášť významné, že kraje tvoříme bez ohledu na historické hranice mezi zemí Českou a Moravskoslezskou, jediné s hlediska potřeb přítomnosti a budoucnosti. Dobře si uvědomujeme, co nové zřízení znamená pro náš další postup na cestě k socialismu.“*³¹ Při projednávání zákona o krajském zřízení 21. 12. 1948 se k otázce nového Jihlavského kraje vyjádřil poslanec Josef Šafařík (ČSS, volební kraj Havlíčkův Brod) mj. slovy: *„I my s české strany zemských hranic, tak jako s moravské strany těžce společně zemské hranice patřili dávno k sobě. Avšak pro tuto zemskou hranici, víc a více prohlubovanou bývalými buržoazními koaličními vládami i reakčními živly některých politických stran bývalé Národní fronty, častokrát jsme stáli nepřátelsky proti sobě. Dnes však tvoříme jeden společný celek.“*³² Nemalých změn – jednak v různé míře úpravou jejich hranic a také úplným zrušením několika z nich – doznala i stávající síť politických okresů většinou se stoletou tradicí. V návaznosti na zákon č. 280/1948 Sb. o krajském zřízení byla vládním nařízením č. 3/1949 Sb. z 18. ledna 1949 provedena i nová územní organizace okresů v českých zemích, s platností od 1. února 1949.

Rok 1959: Mnoho alternativ územní reorganizace velkých okresů a krajů z roku 1960

Na sklonku 50. let režim deklaroval dosažení vybudování socialismu a plánům nové organizace průmyslu a zemědělství ve větší celky přizpůsobil také správní členění státu. Územní reorganizace začala být řešena během roku 1959 v souvislosti s přípravou voleb v roce 1960, pro jejichž organizaci byl počet i vymezení jednotlivých úrovní politické správy (obce – okresy – kraje – Národní shromáždění a Slovenská národní rada) zásadní.

Počátkem dubna 1959 byla ve spolupráci ministerstva vnitra a Státního úřadu plánovacího (dále též SÚP) navržena pracovní skupina, která do konce měsíce shromáždila a zpracovala koncepční materiál pro vyhodnocení administrativního členění ČSR (srov. dále). Zasedání politického byra ÚV KSČ 28. 4. 1959 se pak záležitostí zabývalo v bodu *„Některé otázky spojené s přípravou voleb do národních*

31 <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/020schuz/s020003.htm>. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, NS RČS 1948–1954, stenoprotokoly, 20. schůze, úterý 21. 12. 1948.

32 <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/020schuz/s020007.htm>. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Národní shromáždění ČSR, stenoprotokoly, 20. schůze, 21. 12. 1948.

výborů a Národního shromáždění“ a schválilo složení komise politického byra ÚV KSČ, jež měla v souvislosti s přípravou voleb posoudit některé organizační otázky a připravit příslušné návrhy. Následně byla komise svolána na první poradu 16. 6. 1959, aby posoudila výchozí dvě varianty úvah o nové územní organizaci – první obsahovala úvahy o nové územní organizaci v ČSR od pracovní skupiny ustavené v dubnu a druhá možnosti řešení těchto otázek na Slovensku.³³

Skupina, která v dubnu 1959 vypracovala základní výchozí informativní materiál pod názvem „*Úvahy o nové územní organizaci v ČSR*“,³⁴ byla složena z pracovníků ministerstva vnitra, Státního úřadu plánovacího³⁵ a ze zástupce Úřadu předsednictva vlády. Vedle historického vývoje a popisu současného stavu (včetně příkladů ze zemí sovětského bloku) obsahoval nástin zásad nové územní organizace státu (dále jen „nástin“) i možnosti realizace.

Ve všeobecných zásadách nástinu je zdůrazněn zejména soulad územně administrativního členění státu s územní organizací stranických orgánů, aby byla zabezpečena vedoucí úloha KSČ na všech úrovních. Za zmínku stojí i konstatování myšlenky stability územní organizace s doprovodným komentářem: „nelze dělat územní změny příliš často“. ³⁶ Nástin se dále zabývá uplatněním územního principu v řízení národního hospodářství v návaznosti na otázku, která odvětví mají být řízena centrálně a u kterých je účelné řízení národními výbory. Rozlišuje přitom tři skupiny odvětví: A. odvětví významná zejména pro určitou oblast, B. odvětví s významem celostátním a již méně vhodná pro řízení územními orgány, C. odvětví vzájemně provázaná a s nutností centrální koordinace. Z analýzy těchto úrovní organizace hospodářství pak vyznívá preference podpory větších územních celků. Třetím aspektem, jenž řeší nástin, je vytvoření jednotné soustavy hospodářství spravovaného národními výbory, tedy odstraněním jistého dualismu a sjednocení plánování hospodářství spravovaného národními výbory, jehož část byla spravována ministerstvy (srov. „... nutno trvat na tom, že hospodářské a rozpočtové organizace v hospodářství spravovaném národním výborem jsou podřízeny pouze jedinému orgánu, a to národnímu výboru a nikoliv současně nadřízenému ministerstvu nebo nadřízenému národnímu výboru“.³⁷). Zajímavou pasáží nástinu je úvaha o variantě dvojstupňové soustavy

33 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, složka Organizace-I. svazek, Informace pro soudruha ministra-úvahy o nové územní organizaci (datováno 11. 6. 1959).

34 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, složka označená výtisk č. 3, Úvahy o nové územní organizaci v ČSR (datováno 29. 4. 1959)

35 Na základě zákona č. 41/1959Sb. o Státní plánovací komisi byl SÚP právně zrušen, ale fakticky na jeho činnost navázala nově zřízená Státní plánovací komise. Sběrka zákonů RČS, ročník 1959, částka 19, č. 41, Zákon ze dne 8. 7. 1959 o Státní plánovací komisi.

36 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, složka označená výtisk č. 3, Úvahy o nové územní organizaci v ČSR (dat. 29. 4. 1959), s. 20.

37 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, složka označená výtisk č. 3, Úvahy o nové územní organizaci v ČSR (dat. 29. 4. 1959), s. 24.

národních výborů, kdy by na místo úrovní KNV – ONV – MNV zůstaly pouze dva stupně – MNV a menší KNV. Taková redukce je ovšem současně v podmínkách Československa považována za nereálnou. Při absenci ONV by totiž KNV řídil ve svém obvodu při velikosti krajů z roku 1949 téměř 800 MNV a i při propočtech na větší počet KNV by kraj musel řídit neúměrný počet místních samospráv a problematickým by se stal i větší počet krajů pro řízení centrálními orgány. Nezanedbatelným důvodem nereálnosti dvojstupňové správy pak bylo samozřejmě řízení ekonomiky. Z úvah o dvojstupňovém řízení nakonec vyplynul závěr, že je třeba ponechat třístupňovou soustavu národních výborů při výrazném snížení jejich počtů.³⁸ Pátou a poslední podkapitolou nástinu je úvaha o nové územní organizaci podstatným snížením počtu MNV, ONV a KNV, „aby nově utvářené celky měly určitou míru komplexnosti a aby byly dostatečně velké a přitom přehledné a zvládnutelné“.³⁹ U zvětšení územních obvodů MNV je mj. argumentováno rentabilitou vlastního politického a hospodářského života (např. nevyužitelnost kulturních zařízení v příliš malých obcích apod.). Otázka snížení počtu ONV se odvíjela hned od vlastního problému okresních měst a nepoměrností v jejich velikosti. Při počtu 269 sídel ONV v celém Československu (nezapočítány městské obvody v Praze, Bratislavě a obvody MěstNV v sídlech krajů) bylo současně konstatováno pouze 210 měst s počtem obyvatel nad 5000 považovaných za skutečná města a podle této definice vyplynulo, že okresních měst je asi o čtvrtinu více než skutečných měst a řada z nich se blížila nejen počtem obyvatel více obcím poloměstského typu. Do značné míry se jednalo stále o pozůstatek předválečného členění Československa, neboť reorganizace z roku 1949 přes všechny změny zachovala principiálně síť menších okresů. Za předpokladu snížení počtu MNV se navíc ukázalo, že při zvětšení okresů se nezvýší počet MNV řízených okresem. A konečně v případě krajských celků byl v prvotním materiálu z dubna 1959 vysloven závěr snížit stávající počet krajů a mimo obvodů Prahy a Bratislavy rozdělit státní území na osm nebo devět větších krajů.⁴⁰ Řešení časového harmonogramu vycházelo z návaznosti na plánované akce první poloviny roku 1960 (příprava třetího pětiletého plánu, volby, 15. výročí osvobození, Spartakiáda) organizované převážně na územním principu, a proto se nabízely dva termíny reorganizace – preferovaný přelom let 1959 a 1960 nebo až druhé pololetí roku 1960.

K zásadním rozhodnutím v otázce nové územní organizace státu došlo s nástupem podzimu 1959. Komise politického byra ÚV KSČ v čele s ministrem vnitra Rudolfem Barákem, ustavená 28. 4. 1959 za účelem posouzení některých

38 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, složka označená výtisk č. 3, Úvahy o nové územní organizaci v ČSR (dat. 29. 4. 1959), s. 24–26.

39 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, složka označená výtisk č. 3, Úvahy o nové územní organizaci v ČSR (dat. 29. 4. 1959), s. 26.

40 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, složka označená výtisk č. 3, Úvahy o nové územní organizaci v ČSR (datováno 29. 4. 1959), mapová příloha č. 3 a 4.

otázek spojených s přípravou voleb, předložila počátkem září 1959 rozsáhlý materiál pod názvem „Rozbor některých otázek výstavby NV a řízení hospodářství NV spojených s přípravou a provedením voleb do NV v r. 1960“.⁴¹ Hlavní textová příloha materiálu obsahovala rozbor problematiky, alternativy řešení otázek výstavby NV a řízení hospodářství v jejich správě a přehled hlavních úkolů spojených s uskutečněním III. alternativy.

Komise v rozboru dosavadního stavu specifikovala základní problémy v organizaci a řízení národních výborů: nesoulad mezi stávající územní organizací a organizační strukturou hospodářských organizací spravovaných národními výbory, v návaznosti na to velký počet malých obcí a malých okresů nevytvářející dostatečný prostor pro efektivní hospodaření, dvojkolejnost řízení hospodářství podřízeného národním výborům ale zůstávajícího v pravomoci KNV, či potřeba vytvořit podmínky pro oblastní plánování znemožňované odlišností stávajících okresů a krajů od území ekonomických oblastí.⁴² V otázce možností řešení současného stavu pak byly shledány v podstatě jen dva způsoby řešení – provedení dílčích úprav územně správního členění a zásadní řešení odložit na pozdější dobu (srov. dále alternativy I. a II.), anebo provést zásadní řešení problému v kontextu s přípravou voleb v roce 1960 (srov. dále alternativa III. a IV.). Komise posuzovala také studii Československé akademie věd, podle níž existovalo v Československu 58 tzv. základních ekonomických oblastí, jejichž kopírování pro vytvoření okresních národních výborů „by nevytvořilo předpoklady pro ekonomicky účinnou práci nových národních výborů. Nicméně všude tam, kde to bude reálné, územní působnosti nových okresních národních výborů stanovit tak, aby co nejvíce odpovídalo existujícím ekonomickým oblastem“.⁴³

Na základě předloženého rozboru komise předložila politickému byru ÚV KSČ **čtyři alternativní návrhy na řešení územní reorganizace**. První dvě alternativy představovaly dílčí řešení nejnaléhavějších nesrovnalostí na půdoryse stávajícího krajského i okresního uspořádání, zatímco třetí a čtvrtá varianta přinášela zásadní řešení.

První alternativa vycházela z předpokladu zachování stávajících krajů a změny by se omezily na obce a okresy. Zejména některé malé okresy by tak byly sloučeny, čímž by se snížil jejich počet a současně zvětšil územní obvod.

41 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, neoznačená složka, materiál „Rozbor některých otázek výstavby NV a řízení hospodářství NV spojených s přípravou a provedením voleb do NV v r. 1960.“ předkládaný R. Barákem (materiál datován 9. 9. 1959 a projednán na schůzi politického byra ÚV KSČ dne 20. 10. 1959).

42 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, neoznačená složka, materiál „Rozbor některých otázek výstavby NV a řízení hospodářství NV spojených s přípravou a provedením voleb do NV v r. 1960.“ předkládá R. Barákem (datováno 9. 9. 1959), s. 2–16.

43 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, neoznačená složka, materiál „Rozbor některých otázek výstavby NV a řízení hospodářství NV spojených s přípravou a provedením voleb do NV v r. 1960.“ předkládaný R. Barákem (datováno 9. 9. 1959), s. 29.

Druhá alternativa naopak počítala s ponecháním obcí v dosavadním stavu a k dílčím úpravám by došlo v případě okresů a krajů.

Nejpodrobněji byla rozpracována **třetí alternativa**, která byla posléze rozvedena do pěti variantních návrhů spočívajících na výrazném zvětšení územních obvodů ve třístupňové organizaci státu a s částečnou změnou terminologie. Ve třístupňové soustavě totiž počítá s ponecháním stávajících úrovní obec a okres (ale zejména u okresů se zvětšením jejich územních obvodů) a na místo krajů zavádí úroveň tzv. oblastních národních výborů. Alternativa III byla dále rozpracována do pěti variant – III-A a III-B počítaly (pro české země) s pěti oblastmi, III-C a III-D s šesti oblastmi a definitivní podobě se nejvíce blížila varianta III-E se sedmi velkými oblastmi, jež společně s variantou III-C téměř respektovaly zemskou hranici a počítaly s přiřazením okresu Dačice ke kraji Brněnskému.

Nejméně reálná byla **čtvrtá alternativa** představující v danou chvíli spíše teoretické zavedení dvoustupňové soustavy s absencí krajů.

Komise politbyra ÚV KSČ nakonec doporučila ponechání třístupňové organizační soustavy a na místo dosavadních 19 krajů zavedení 10 oblastí, což vycházelo z tzv. třetí alternativy. Časově se počítalo s provedením územní reorganizace tak, aby se mohla uskutečnit od 1. ledna 1961.

Na zasedání ÚV KSČ 23.–24. září 1959 přednesl první tajemník ÚV KSČ a prezident republiky Antonín Novotný projev „*K závažným otázkám dovršování socialistické výstavby*“, v němž věnoval pozornost třetí pětiletce a zejména novému územnímu členění národních výborů (srov.: „*Všichni znáte historický vývoj našeho územně politického uspořádání. ... Zrušení zemských úřadů a vytvoření krajů bylo správné a přineslo mnoho dobrého. Dnes máme devatenáct krajů, dva ústřední národní výbory – v Praze a Bratislavě – tři sta šest okresních a obvodních národních výborů a 14 807 obcí, kde jsou voleny místní národní výbory, nemluvě ještě o několika stech osadách. Máme však také okresy, kde je celkem kolem dvaceti tisíc obyvatel i méně, a máme i okresy, kde je přes 100 tisíc obyvatel. Jsem toho názoru, že dnešní naše územní organizace je již celým společenským vývojem překonána, a když ne dnes, tak – řečeno obrazně – již zítra nám bude brzdou na cestě vpřed*“).⁴⁴ V závěru projevu k územnímu členění státu A. Novotný shrnul problematiku nového uspořádání do principů, z nichž vyplynulo v zásadě zachování centrálního plánování a ústředního řízení hospodářství, ponechání třístupňové organizace na úrovni KNV – ONV – MNV a v podstatě zachování stávajících obcí (s možností slučování v novou obec). ÚV KSČ přijal k příspěvku A. Novotného souhlasné usnesení a uložil politickému byru rozpracování a konkretizování přednesených námětů a úvah.⁴⁵

Zásadní rozhodnutí o předběžné podobě nové územní organizace bylo přijato na schůzi politického byra ÚV KSČ dne 20. října 1959, kdy bylo

44 *Usnesení a dokumenty ÚV KSČ od XI. sjezdu do celostátní konference 1960*, Praha 1960, K závažným otázkám dovršování socialistické výstavby, Z projevů soudruha Antonína Novotného na zasedání ÚV KSČ dne 23. září a na poradě vedoucích stranických pracovníků dne 29. října 1959, s. 483.

45 *Usnesení a dokumenty ÚV KSČ od XI. sjezdu do celostátní konference 1960*, Praha 1960, Usnesení ÚV KSČ k diskusnímu vystoupení soudruha Antonína Novotného, s. 499.

v usnesení uloženo A. Novotnému, V. Širokému a R. Barákovi rozpracovat a připravit pro plenární zasedání ÚV KSČ návrhy podle třetí alternativy.⁴⁶

Dále měl Antonín Novotný svolat poradou vedoucích tajemníků KV KSČ za účelem seznámení s návrhem na novou organizaci a politickému byru ÚV KSČ předložit návrh na ustavení komisí k rozpracování otázek naznačených v jeho příspěvku na zasedání ÚV KSČ. Na zasedání politického byra 17. 11. 1959 byl již v usnesení vysloven souhlas s předloženými hranicemi oblastí s tím, že politické byro ÚV KSČ vyslovilo předběžný souhlas s vytvořením 10 oblastí a ústředního národního výboru hlavního města Prahy a doporučilo krajským výborům a oblastním komisím zvážit ještě některé úpravy hranic okresů a oblastí s předložením jejich konečné podoby do 15. 12. 1959.⁴⁷

Finálním návrhem se politbyro ÚV KSČ zabývalo na zasedání 15. 12. 1959 a v usnesení vyslovilo s návrhem nové územní organizace souhlas.⁴⁸ Současné bylo usneseno, že o tom, zda se příští územní celky budou jmenovat **oblasti nebo kraje**, rozhodne plenární zasedání ÚV KSČ. Otázka pojmenování územních celků však byla nakonec dodatečně zařazena jako poslední bod jednání hned na příštím zasedání politického byra ÚV KSČ 22. 12. 1959, jež schválilo předložit plénu ÚV KSČ návrh na pojmenování „kraje a okresy“,⁴⁹ čímž byla definitivně opuštěna ve stávajících návrzích preferovaná terminologie oblastních národních výborů.

Plenární zasedání ÚV KSČ na svém zasedání 13.–14. ledna 1960 přijalo usnesení o přestavbě územní organizace státu a dalším prohloubení socialistické demokracie v činnosti a výstavbě národních výborů s tím, že bylo schváleno rozdělení republiky na 10 krajů a 108 okresů a na území hlavního města Prahy rozdělené na 10 obvodů.⁵⁰ Počátkem roku 1960 byla územně správní reforma popularizována také na stránkách okresního tisku a před schválením zákona probíhaly ještě dílčí diskuze v otázkách přiřčení některých obcí. Nově vzniklé okresy se skládaly zpravidla ze tří až čtyř okresů stávajících, z nichž převzaly většinu obcí, ale jednotlivé skupiny obcí byly při konečném stanovení hranic přejímány i z okresů dalších.

46 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, složka Organizace – II. svazek, usnesení politického byra ÚV KSČ z 20. 10. 1959.

47 Archiv bezpečnostních složek, f. A 6/2 (Organizační a vnitřní správa FMV – II. díl), inv. č. 50, Územní organizace ČSSR, složka Organizace – svazek III, usnesení politického byra ÚV KSČ ze 17. 11. 1959.

48 V usnesení politického byra ÚV KSČ z 15. 12. 1959 se dále uvádí, že schválený návrh územní organizace bude předložen na plénum ÚV KSČ a v případě sporů obcí z hranic okresů bude ponecháno na stranických a správních orgánech těchto obcí, aby se rozhodly pro příslušnost k danému okresu. Národní archiv, f. KSČ-ÚV 1945–1989, Praha – politické byro 1954–1962, svazek 242, arch. j. 323/4a., usnesení byra z 15. 12. 1959 k bodu Návrh nové územní organizace státu.

49 NA Praha, f. KSČ-ÚV 1945–1989, Praha-politické byro 1954–1962, svazek 243, arch. j. 324/zápis, usnesení byra z 15. 12. 1959 k bodu Pojmenování nových územních celků.

50 Usnesení a dokumenty ÚV KSČ od XI. sjezdu do celostátní konference 1960, Praha 1960, usnesení plenárního zasedání ÚV KSČ ze dne 13.–14. 1. 1960 o přestavbě územní organizace státu a dalším prohloubení socialistické demokracie v činnosti a výstavbě národních výborů, s. 625–630.

Formálně byl proces územně správní reorganizace završen **zákonem č. 36/1960Sb. z 9. dubna 1960 o územním členění státu**, které vstoupilo v platnost od 1. července 1960⁵¹ a nově vzniklé velké okresy a velké kraje, i když v menší míře než kraj Jihlavský z let 1949–1960, znovu nereflektovaly historické hranice mezi Čechami a Moravou.

Nová Ústava Československé socialistické republiky z 11. 7. 1960 potvrdila vymezením národních výborů (hlava sedmá ústavy) trojstuňový systém státní moci a správy na úrovních krajské, okresní a obecní, ale nevyřešila otázku národnostního vztahu Čechů a Slováků. Stávající asymetrické řešení zavedené po osvobození v roce 1945 bylo ještě více formalizováno tím, že byl zrušen Sbor pověřenců jako kolektivní výkonný orgán Slovenské národní rady (SNR). Slovenská národní rada tak vykonávala i moc výkonnou a z členů svého předsednictva volila pověřence SNR, ale současně byly její pravomoci významně omezeny. SNR sice v rámci své působnosti mohla za stanovených podmínek schvalovat zákony Slovenské národní rady (článek 74 ústavy), ale současně Národní shromáždění jako jediný celostátní zákonodárný sbor a nejvyšší orgán státní moci ČSSR mohlo zákon SNR zrušit.⁵²

Neúspěšný pokus o řešení nedostatků územně správního uspořádání z roku 1960 představovala krátká kapitola v reformním roce 1968. Osmiletá existence velkých krajů a okresů, které často nerespektovaly přirozená místní centra a vžitou spádovost, vedla na jaře 1968 k volání mnoha obcí po změně příslušnosti nebo dokonce k obnovení těch okresů, které rokem 1960 definitivně zanikly. Aktivizace veřejnosti a politicko-správních orgánů z bývalých okresních měst se prolínaly též s nastolením otázky státoprávního uspořádání Československa, v rámci níž byl vznesen návrh trojfederace. Odkládání plánovaných voleb a zejména vývoj událostí po srpnu 1968 však znamenal konec snahy otevřít otázku revize územně správního uspořádání a státoprávní vztah byl vyřešen zákonem o federaci, která vstoupila v platnost od 1. 1. 1969.

Hodnotíme-li variantní návrhy předcházející schválení obou poválečných územně správních reforem, závěrem je třeba primárně doplnit poznámku vracející se k pramennému výzkumu. Vzhledem k neuspořádanosti některých centrálních písemností si tato stať (a omezený rozsah by to ani neumožnil) nečiní nárok na vyčerpávající analýzu celého procesu a všech souvislostí, ke kterým nepochybně náleží např. kompetence orgánů jednotlivých úrovní národních výborů či stranické diskuze nad reorganizací v okresech a krajích, nýbrž je pokusem představit základní linii vývoje územně správních reorganizací 1949 a 1960 od prvotních příprav, jejich průběhu až ke schválení. Výzkum

51 Po dokončení úprav ve věci příslušnosti obcí k okresům vydalo ministerstvo vnitra podle §17 zákona č. 36/1960Sb. seznam obcí podle nového uspořádání okresů a krajů. Seznam obcí Československé socialistické republiky 1960 podle stavu ke dni 1. července 1960, Ministerstvo vnitra 1960.

52 Sbírnka zákonů Československé socialistické republiky, ročník 1960, částka 40, č. 100, Ústava Československé socialistické republiky ze dne 11. 7. 1960, čl. 41, odst. 2.

se při tom zaměřil zejména na průběžné uvažované alternativní návrhy, čímž tuto problematiku otevírá.

Obě územně správní reorganizace posloužily k politickým a hospodářským záměrům poúnorové monopolně vládnoucí KSČ, ačkoliv prvotní úvahy a přípravy k prvnímu poválečnému krajskému zřízení se odehrávaly ještě v prostředí svobodné odborné i politické diskuze před únorem 1948. Názory odborníků z akademické sféry byly nicméně diskutovány jak v roce 1948, tak o 11 let později, i když konečná rozhodnutí vzešla z politického vedení KSČ. Variantní návrhy z roku 1948 navazovaly na meziválečné koncepce předních českých geografů (Dědina, Korčák), kteří důsledně respektovali česko-moravskou zemskou hranici. Ta je poprvé zásadně narušena koncepcí Ing. Okrouhlého, jehož oblastní rozdělení z roku 1947 přesto vyznívá z pohledu demografických a hospodářských aspektů jako logické. Výsledek, v praxi realizovaný od roku 1949, je pak kompromisem s koncepty Dědiny a Korčáka (kraje ani malé, ani velké), avšak odmítajícím respektovat zemskou hranici.

Druhá územně správní reorganizace vznikala v odlišných podmínkách. Zatímco v roce 1948 se nacházela vládnoucí moc na samém začátku dalekosáhlých politicko-hospodářských změn, o 11 let později stála naopak před konkrétní otázkou, jak znárodněnému hospodářství a kolektivizované vesnici výkon správy přizpůsobit. V tomto ohledu se jeví zajímavá varianta dvojstupňové správy, která ačkoliv nepreferovaná ukazuje možnost jejího zeštíhlení, i když v systému totalitního řízení státu můžeme diskutovat nad skutečnou efektivností. Schválený výsledek velkých okresů a velkých krajů však nakonec přinesl nové územní deformace. Zrušením Jihlavského kraje se sice částečně narovnal přibližně vymezení tradičních Čech a Moravy, ale zcela osudově zasáhlo do přiřazení moravských oblastí Dačicka a Svitavska s Moravskotřebovskem k českým okresům a krajům, což nedokázal odstranit ani demokratický vývoj po roce 1989. V případě Moravy bylo navíc potlačeno správní postavení Olomouce a tradiční oblast Hané byla rozdělena mezi Severomoravský a Jihomoravský kraj.

Na pozadí přípravy obou reorganizací se také řešila otázka označení vyšších územních celků – po druhé světové válce „župa“ nebo „kraj“ a v závěru 50. let „oblast“ nebo „kraj“.

Územní reorganizace z let 1949 a 1960 s sebou nesou trvalý odkaz představující střet politických cílů, tím spíše v době plánované ekonomiky, a tradičních přirozených celků, které se po generace utvářely na bázi etnografického i hospodářského vývoje.

Volební kraje v českých zemích pro volby do ÚNS 26. května 1946

Kreslil: PhDr. Martin Šíkula

VOLEBNÍ KRAJE VYMEZIL
ZÁKON Č. 67/1946 Sb.

ÚNS - ÚSTAVODÁRNÉ NÁRODNÍ SHROMÁŽDĚNÍ

— HRANICE SOUDNÍHO OKRESU
~ HRANICE SPRÁVNÍHO OKRESU
= HRANICE VOLEBNÍHO KRAJE

1 - PRAHA - HL. MĚSTO

2 - KLADNO

3 - ML. BOLESLAV

4 - PRAHA - VENKOV-JIH

5 - PLZEŇ

6 - KARLOVY VARY

7 - ÚSTÍ NAD LABEM

8 - LIBEREC

9 - HRADEC KRÁLOVÉ

10 - PARDUBICE

11 - HAVLÍČKŮV BROD

12 - TÁBOR

13 - Č. BUDĚJOVICE

14 - JIHLAVA

15 - BRNO

16 - OLMOUC

17 - ZLÍN

18 - MORAVSKÁ OSTRAVA

19 - OPAVA

„Dědinovy župy“ - podle návrhu Prof. Dr. Václava Dědiny z roku 1946 (1947)

Kreslil: PhDr. Martin Šíkula

HRANICE SOUDNÍCH A SPRÁVNÍCH OKRESŮ
PODLE STAVU PO ÚPRAVÁCH
DEKRETEM Č. 121/1945

— NÁVRH HRANIC ŽUP
V SOULADU S PŘÍROZENÝMI REGIONY

..... HRANICE SOUDNÍHO OKRESU
~ HRANICE SPRÁVNÍHO OKRESU

ČECHY :

ÚSTÍ NAD LABEM

KARLOVY VARY

PLZEŇ

LIBEREC

PRAHA

ČESKÉ BUDĚJOVICE

HAVLÍČKŮV BROD

PARDUBICE

HRADEC KRÁLOVÉ

MORÁVA A SLEZSKO :

JIHLAVA

BRNO

OLMOUC

OPAVA

OSTRAVA

UNERSKÉ HRADIŠTĚ

„Dědinovy regiony“ - podle námětu Prof. Dr. Václava Dědiny z roku 1947

Kreslil: PhDr. Martin Šikula

HRANICE SOUDNÍCH A SPRÁVNÍCH OKESESŮ
PODLE STAVU PO ÚPRAVÁCH
DEKRETEM č. 421/1945

— PŘIROZENÉ KRAJE (REGIONY) a
— KRAJINY (SUBREGIONY)
..... HRANICE SOUDNÍHO OKESESŮ
~ HRANICE SPRÁVNÍHO OKESESŮ

KRAJE
4
SUBREGIONY

I. PRAŽSKÝ KRAJ

(1-VELÁŘ PRAHA A OKOLÍ,
2-PODOLSKO, 3-KOUŘIMSKO A
STŘ. POULABÍ, 4-PODĚJŠKO, 5-PÁNY
KLADNO-RÁDOVSKÝ, 6-PODBŘESKO)

II. JIHOČESKÝ KRAJ

(1-TÁBORSKO, 2-TRŠEBOŇSKO,
3-BUDĚJOVSKO, 4-PRÁCHEŇ-PLZEŇSKO)
III. PLZEŇSKO (4-KLATOVSKO
A DOMAŽLICKO, 2-PLZEŇSKO A
MILČSKO, 3-TEPICKÁ PLEŠŤA)

IV. PODRUŽO- NORÍ A ČES. STŘEDNORÍ

(1-ČERNSKO A BŘEZOVSKÉ PÁNY,
2-CHOMUTOVSKO, 3-ZÁTECKÁ
PÁNY, 4-ČESKÉ STŘEDNORÍ)

V. ČESKÝ SEVER

(1-BUMBOURSKO A ČESKOLÍP PÁNY,
2-LIBERECKO, 3-HORNÍ POLZEŇSKÍ,
4-STŘEDNÍ POLZEŇSKÍ A JEČÍNSKO)

VI. VÝCHODNÍ ČECHY (4-KRÁ
HRABČICKO, 2-NÁRODNÍ ARIZHOŇÍ A
TRUTNÁ, 3-PODOLSKÝ, 4-CHODOVSKO)

VII. ČM. VYSOČINA

ČESKÁ: 1-ČÁSLAVSKO, 2-STŘEDNÍ
POLÁVSKÝ, 3-BALAT. HOR. ŽÁVNY
A NAŽÁNKY, MORAVSKÁ: 4-JIHL.
PLANINA, 5-ŽEMSKÁ PLAN., 6-MOR.
PODOLSKÝ, 7-BOSKOVICKÁ BRÁZDA)

IX. HORNOMORAVSKÝ ÚVAL

(4-PODOLSKÝ VÝZOVŇSKÝ ÚSEK,
2-MALÁ HANÁ A MOR. TRŠEBOVÍ,
3-OLČANSKO, 4-KROUŠKÝ ŽEŇSKO)
VIII. DYLSKOSVATECKÝ ÚVAL
(4-DOLSKÝ DOL SVRATKY, 2-PODOLSKÝ)

X. M. BRÁNA A OR. SIEZSKO
(1-MOR. BRÁNA, 2-ZAPADNÍ
PLOŠINA JESENICKÁ,
3-VÝKONĚ
JESENICKÝ,
4-OPAVSKO
A HLUČINSKO)

„Korčákovy provincie“ - podle námětu Prof. Dr. Jaromíra Korčáka z roku 1947

Kreslil: PhDr. Martin Šikula

HRANICE SOUDNÍCH A SPRÁVNÍCH OKESESŮ
PODLE STAVU PO ÚPRAVÁCH
DEKRETEM č. 421/1945

— HRANICE NAVRŽENÝCH PROVINCIÍ

..... HRANICE SOUDNÍHO OKESESŮ
~ HRANICE SPRÁVNÍHO OKESESŮ

ČECHY :

PRAHA
PLZEŇ
ČESKÉ BUDĚJOVICE
HRADEC KRÁLOVÉ

MORAVA
A **SIEZSKO** :
BRNO
OLOMOUČ
OPAVA

Oblasti podle návrhu Ing. Jaroslava Okrouhlého z roku 1947

Kreslil: PhDr. Martin Šíkula

HRANICE SOUDNÍCH A SPRÁVNÍCH OKRESŮ
PODLE STAVU PO ÚPRAVÁCH
DEKRETEM č. 121/1945

— HRANICE NAVRŽENÝCH OBLASTÍ

----- HRANICE SOUDNÍHO OKRESU
~ HRANICE SPRÁVNÍHO OKRESU

**OBLASTI
V ČECHÁCH :**

- 1- PRAHA
- 2- STŘEDOČESKÁ
- 3- ČESKOBUDĚJOVICKÁ
- 4- PLZEŇSKÁ
- 5- KARLOVARSKÁ
- 6- ÚSTECKÁ
- 7- LIBERECKÁ
- 8- KRÁLOVÉHRADECKÁ

9 - JIHlavská

**OBLASTI
NA MORAVĚ
A SLEZSKU :**

- 10 - BRNĚNSKÁ
- 11 - OLOMOUCKÁ
- 12 - ZLÍNSKÁ
- 13 - OSTRAVSKÁ

„Plánovací oblasti“ podle návrhu z roku 1947

Kreslil: PhDr. Martin Šíkula

HRANICE SOUDNÍCH A SPRÁVNÍCH OKRESŮ
PODLE STAVU PO ÚPRAVÁCH
DEKRETEM č. 121/1945

— HRANICE HLAVNÍCH PLÁNOVACÍCH OBLASTÍ
~ HRANICE VEDLEJŠÍHO OBLASTNÍHO STŘEDISKA

----- HRANICE SOUDNÍHO OKRESU
~ HRANICE SPRÁVNÍHO OKRESU

**HLAVNÍ
A VEDLEJŠÍ
STŘEDISKA**

ČECHY:

- PRAHA (STŘEDNÍ ČECHY)
LIBEREC (TEPLICE-ŠANOV)
PLZEŇ (KARLOVY VARY)
ČESKÉ BUDĚJOVICE (TÁBOR)
HRADEC KRÁLOVÉ (PARDUBICE)

**MORAVA
A SLEZSKO:**

- BRNO (UHERSKÉ HRADIŠTĚ)
OLOMOUC (-)
OSTRAVA (OPAVA)

Návrh koncepce tzv. středních krajů z roku 1948

Kreslil: PhDr. Martin Šikula

HRANICE SOUDNÍCH A SPRÁVNÍCH OKRESŮ
PODLE STAVU PO ÚPRAVÁCH
DEKRETEM č. 124/1945

(NAVRŽENÉ KRAJE
ŘAZENY ABECDNĚ)

HRANICE NAVRŽENÝCH KRAJŮ

HRANICE SOUDNÍHO OKRESU
HRANICE SPRÁVNÍHO OKRESU

ČECHY:

- 4 - KARLOVY VARY
- 10 - PLZEŇ
- 12 - STRAKONICE
- 2 - ČESKÉ BUDĚJOVICE
- 3 - HRADEC KRÁLOVÉ
- 6 - LIBEREC
- 15 - ÚSTÍ NAD LABEM
- 5 - KOLÍN
- 9 - PARDUBICE

- 13 - TÁBOR
- 11 - PRAHA

MORAVA A SLEZSKO:

- 1 - BRNO
- 7 - OLMOUC
- 14 - TŘEBÍČ
- 8 - OSTRAVA
- 16 - ZLÍN

Návrh koncepce tzv. větších krajů z roku 1948

Kreslil: PhDr. Martin Šikula

HRANICE SOUDNÍCH A SPRÁVNÍCH OKRESŮ
PODLE STAVU PO ÚPRAVÁCH
DEKRETEM č. 124/1945

(NAVRŽENÉ KRAJE
ŘAZENY ABECDNĚ)

HRANICE NAVRŽENÝCH KRAJŮ

HRANICE SOUDNÍHO OKRESU
HRANICE SPRÁVNÍHO OKRESU

ČECHY:

- 4 - LIBEREC
- 9 - ÚSTÍ NAD LABEM
- 7 - PLZEŇ
- 3 - HRADEC KRÁLOVÉ
- 8 - PRAHA
- 2 - ČESKÉ BUDĚJOVICE

MORAVA A SLEZSKO:

- 6 - OSTRAVA
- 5 - OLMOUC
- 1 - BRNO

Krajské uspořádání v letech 1949–1960

Kreslil: PhDr. Martin Šikula

KRAJE VYMEZENÉ ZÁKONEM
č. 280/1948 Sb.

— HRANICE KRAJŮ
- - - HRANICE OKRESŮ

OKRESY VYMEZENÉ VLÁDNÍM NARIZENÍM
č. 3/1949 Sb. VĚSTNĚ ÚŘADŮ Z 50. LET

(VLÁDNÍM ROZK. č. 51/1961 Sb.
ZRUŠEN OKRES JÁCHYMOVŮV A
JEHO OBCI PŘIŘAZENY
K OKRESUM K. VÁRY
& KADANĚ)

KRAJE :

- 1- PRAŽSKÝ
- 2- ČESKOBUDĚJOVICKÝ
- 3- PLZEŇSKÝ
- 4- KARLOVARSKÝ
- 5- ÚSTECKÝ
- 6- LIBERECKÝ
- 7- HRADECKÝ
- 8- PARDUBICKÝ

9- JIHLAVSKÝ

- 10- BRNĚNSKÝ
- 11- OLOMOUCKÝ
- 12- GOTTWALDOVSKÝ
- 13- OSTRAVSKÝ

Návrh územně správní reformy z roku 1959 podle alternativy I

Kreslil: PhDr. Martin Šikula

NÁVRH PONECHÁVAL KRAJE VYMEZENÉ
ZÁKONEM č. 280/1948 Sb.

— NÁVRH HRANIC KRAJŮ
(TOŽNÉ S KRAJI PLATNÝMI OD ROKU 1949)

- - - NÁVRH HRANIC OKRESŮ (NÁVRŽENÝCH
PONECHÁNÍM NEBO SPOJENÍM OKRESŮ
PLATNÝCH OD ROKU 1949)

KRAJE :

- 1- PRAŽSKÝ
- 2- ČESKOBUDĚJOVICKÝ
- 3- PLZEŇSKÝ
- 4- KARLOVARSKÝ
- 5- ÚSTECKÝ
- 6- LIBERECKÝ
- 7- HRADECKÝ
- 8- PARDUBICKÝ

9- JIHLAVSKÝ

- 10- BRNĚNSKÝ
- 11- OLOMOUCKÝ
- 12- GOTTWALDOVSKÝ
- 13- OSTRAVSKÝ

Návrh územně správní reformy z roku 1959 podle alternativy II

Kreslil: PhDr. Martin Šíkula

Z DOSAVADNÍCH KRAJŮ VYMEZENÝCH ZÁKONEM č. 280/1948 Sb. SE V ALTERNATIVĚ II. NAVRHOVALO ZRUŠIT KRAJE KARLOVY VARY A GOTTWALDOV A SLOUČIT KRAJE HRADEC KRÁLOVÉ A PARDUBICE.

NÁVRH HRANIC KRAJŮ (NAVRŽENÝCH PONECHÁNÍM NEBO SPOJENÍM KRAJŮ Z R. 1949)

NÁVRH HRANIC OKRESŮ (NAVRŽENÝCH PONECHÁNÍM NEBO SPOJENÍM OKRESŮ PLATNÝCH OD ROKU 1949)

NÁVRH KRAJŮ:

PRAŽSKÝ
ČESKOBUDĚJOVICKÝ
PLZEŇSKÝ
ÚSTECKÝ
LIBERECKÝ
HRADEC KRÁLOVÉ + PARDUBICKÝ
JIHLAVSKÝ
BRNĚNSKÝ
OLOMOUCKÝ
OSTRAVSKÝ

Návrh územně správní reformy z roku 1959 podle alternativy III-E

Kreslil: PhDr. Martin Šíkula

(PODOBNOST S FINÁLNÍ PODOBOU KRAJŮ Z R. 1960)

KRAJE BYLY NAVRŽENY POD NÁZVEM "OBLASTI"

NÁVRH HRANIC KRAJŮ

NÁVRH HRANIC OKRESŮ

HRANICE OKRESŮ Z LET 1949-1960

NAVRŽENÉ OBLASTI:

PLZEŇ (8+1 OKRESŮ)
Č. BUDĚJOVICE (7 OKRESŮ)
PRAHA (13 OKRESŮ)
ÚSTÍ NAD LABEM (8 OKRESŮ)
HRADEC KRÁLOVÉ (12 OKRESŮ)
BRNO (18+1 OKRESŮ)
OSTRAVA (13+1 OKRESŮ)

Návrh územně správní reformy z roku 1959 podle alternativy IV

Kreslil: Martin Šíkula

(NÁVRH DVOJSTUPNĚHO SYSTÉMU S OKRESY)

NAVRŽENÉ OKRESY:

— NAVRŽENÉ HRANICE OKRESŮ
 ~~~~~ HRANICE OKRESŮ Z LET 1949-1960

Krajské uspořádání v letech 1960-1990

Kreslil: PhDr. Martin Šíkula

KRAJE A OKRESY VYMEZENY
 ZÁKONEM č. 36/1960 Sb.

— HRANICE KRAJŮ
 ~~~~~ HRANICE OKRESŮ

..... PŘÍBLIŽNÝ PRŮNIK HISTORICKÉ
 HRANICE MEZI ČECHAMI A MORAVOU

Autor/Author

Martin Šikula

Bohuňov 63
593 01 Bystřice nad Pernštejnem
mbskmmmp@e-mail. cz

PhDr. Martin Šikula (* 1979) vystudoval učitelství pro střední školy v oboru dějepis – výtvarná výchova na PdF UHK (2002), v roce 2005 složil státní rigorózní zkoušky na ÚHV PdF UHK. Je zaměstnán jako učitel na základní škole. Jeho vědeckobadatelská činnost se zaměřuje na české a československé dějiny 20. století se zřetelem na politicko-společenský a územně-správní vývoj. Specificky se zabývá obecním kronikářstvím. V roce 2015 byl společně s dalšími pěti kronikáři z České republiky oceněn titulem „Kronikář roku 2014“ (udělilo Sdružení kronikářů Čech, Moravy a Slezska). Publikuje v regionálních i dalších odborných periodikách.

Summary

Unknown alternatives of the territorial reorganization from 1949 to 1960

On the issue of alternative proposals of the territorial administrative reforms in postwar Czechoslovakia

The Study is a contribution to territorially administrative reorganizations in postwar Czechoslovakia. Deals with the alternatives that were considered in the state structure, which in professional and political considerations prevent the final forms of the two reforms (1949 and 1960). While the territorial reorganization of 1949 finally led to the consolidation of power of the Communist Party and the ideological balance in the so-called „Bourgeois republic“ arrangement, the transformation of large units 11 years later was, however, justified by a so-called completion of the Socialist reconstruction of the state. The analysis considered the proposals and uncovers a wider discourse in search of models of territorial administration and supplements not yet fully known. These events ment a fundamental decision of the territorial organization of the state.

Alternative proposals from the years 1947–1948 still followed the interwar concept of leading Czech geographers, university professors Václav Dědina and Jaromír Korčák, who have also consistently respected the Czech-Moravian border. Result that was introduced in practice since 1949, however, was a compromise (the region of medium size), in addition to breaking the integrity of the Czech-Moravian border. The second territorial administrative reorganization during 1959 originated in different conditions and the ruling power faced the other important question of state-ruled economy and the collectivized of the. Final arrangements since July 1960 was preceded by regional variations not only in the forms of large districts and large counties, but also alternatives of only partial adjustments to 1949 Stage and

an alternative of two-tier management system with the absence of the regional level. Approved outcome of 1960 finally brought a new spatial distortions, which unlike some proposals imply the affiliation of the traditional Moravian regions of the Czech districts and counties. On the background of preparations both these reorganizations also addressed the issue of the name – after 1945 „county“ or „region“ and at the end of 50s „district“ or „region“.

Territorial reorganization of 1949 and 1960 carry a permanent link representing a clash of policy goals at the time of the planned economy and the natural components with a tradition of ethnographic and economic development.

Od pražského jara k helsinskému procesu. Vývoj politické spolupráce v organizaci Varšavské smlouvy na přelomu 60. a 70. let¹

MATEJ BÍLÝ

Abstrakt/Abstract

Studie zevrubně analyzuje vnitřní dění v politických strukturách organizace Varšavské smlouvy v letech 1969–1973. Zasazuje jej do kontextu vývoje studené války, především pak tzv. helsinského procesu, stejně jako událostí ve východním bloku. Text je založen na rozsáhlém výzkumu v českých, polských a německých archivech, dokumentech publikovaných v edicích a příslušné sekundární literatuře. Studie především objasňuje, z jakých důvodů došlo na počátku zkoumaného období k bezprecedentní aktivizaci alianční politické spolupráce a nastiňuje, proč po roce 1972 Moskva danou praxi opětovně utlumila.

The study comprehensively analyzes the internal affairs of the political structures of the Warsaw Treaty Organization in the years 1969–1973. Puts it in the context of the development of the Cold War, especially the so-called Helsinki process, as well as events in the Eastern Bloc. The text is based on extensive research in the Czech, Polish and German archives, documents published in editions and relevant secondary literature. The study mainly explains the reasons why there was at the beginning of the reviewed period an unprecedented mobilization of political alliance cooperation and outlines why was after 1972 the Moscow practice suppressed again.

Klíčová slova/Key Words

Varšavská smlouva (organizace), východní blok, studená válka, Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě

Warsaw Treaty Organization, Eastern Bloc, Cold War, Conference on Security and Co-operation in Europe

Varšavská smlouva představovala z politického hlediska dlouhá léta po svém založení pouze formální organizaci. Během Chruščovy éry aktivizoval SSSR politické struktury paktu velmi zřídka, především za účelem manifestace podpory svému aktuálnímu zahraničněpolitickému kurzu zeměmi východního bloku. Teprve v souvislosti s úpravou fungování sovětské zájmové sféry v Evropě po

1 Výstup projektu Vnitřních grantů Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze 2013.

Chruščovově mocenském pádu začalo nové sovětské vedení za podpory většiny členských států uvažovat i o jisté modifikaci Varšavské smlouvy. Jednání o případných reformách však v druhé polovině 60. let dlouho blokovalo Rumunsko, které ve snaze o větší nezávislost na Moskvě naopak usilovalo o desintegraci paktu. Po zkušenosti s vojenským zásahem proti pražskému jaru nehodlal režim Nicolae Ceaușesca Moskvu příliš provokovat a v roce 1969 částečně ustoupil. Přestože souhlasil pouze se změnami ve vojenských strukturách aliance, tehdejší nové mezinárodní výzvy, především tendence k uvolňování napětí mezi Západem a Východem, nakonec vedly na přelomu 60. a 70. let i k výraznému nárůstu politické spolupráce v organizaci Varšavské smlouvy.²

Právě analýza posledně jmenovaného procesu je předmětem následujícího textu. Historiografie se doposud zabývala zejména přístupem jednotlivých členských států Varšavské smlouvy k přípravě Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE).³ Podrobnější analýza vývoje tehdejší spolupráce v politických strukturách paktu chybí.⁴ Předkládaná studie je založena především na výzkumu českých, polských a německých archivních dokumentů. Zaměřuje se výhradně na politické otázky. Neklade si za cíl analyzovat tehdejší vojenskou spolupráci v paktu. Předběžný výzkum i vzpomínky přímých aktérů totiž naznačují, že po reformě z roku 1969 politický a vojenský rámec Varšavské smlouvy fungovaly do značné míry odděleně a nezávisle na sobě.⁵ Práce přináší odpověď na otázky,

- 2 K vývoji politických struktur Varšavské smlouvy do roku 1969 srov. Vojtech MASTNY – Malcolm BYRNE, *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact*, New York 2005, s. 2–39; Wanda JARZĄBEK, *PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980*, Warszawa 2008, s. 15–34; Petr LUŇÁK, *Plánování nemyslitelného*, Praha 2007, s. 39–50. K pokusu o reformu paktu v 60. letech srov. Vojtech MASTNY, *We are in a Bind*, Cold War International History Project (CWIHP) Bulletin 11, 1998, s. 230–235; Mihail E. IONESCU, *Rumunsko a vojenská reforma Varšavské smlouvy*, *Historie a vojenství* 2003/3–4, s. 699–705; Carmen RINOVEANU, *Rumänien und die Militärreform des Warschauer Paktes*, in: *Der Warschauer Pakt: von der Gründung bis zum Zusammenbruch: 1955 bis 1991. Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes*, edd. T. DIETRICH – W. HEINEMANN – C. F. OSTERMANN, Berlin 2009, s. 209–224; Matěj BÍLÝ, *Počátek pokusů o reformu Varšavské smlouvy v 60. letech 20. století*, *The Twentieth Century – Dvacáté století* 2011/1, s. 165–172.
- 3 Srov. Andreas WENGER – Vojtech MASTNY – Christian NUELIST, CH. (edd.), *Origins of the European security system: the Helsinki process revisited, 1965–75*, Abingdon 2008; Wanda JARZĄBEK, *Poland in the Warsaw Pact 1955–1991: An Appraisal of the Role of Poland in the Political Structures of the Warsaw Pact*, 2010, http://www.php.isn.ethz.ch/documents/Jarzabek_Essay_Final.pdf [2013-02-14]; Douglas SELVAGE, *The Warsaw Pact and the European security conference, 1964–69*, in: *Origins of the European security system...*, s. 85–102; TÝŽ, *The Warsaw Pact and the German Question 1955–1970: Conflict and Consensus*, in: *NATO and the Warsaw Pact. Intra-bloc Conflicts*, edd. M. N. HEISS – S. V. PAPACOSMA, Kent 2008, s. 185–188; TÝŽ, *The Treaty of Warsaw (1970): The Warsaw Pact Context*, in: *Bulletin of the German Historical Institute, Supplement 1*, edd. D. C. GEYER – B. SCHAFFER, s. 67–79; Csaba BÉKÉS, *Hungary in the Warsaw Pact, 1954–1989: Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc*, 2003, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_hun/intro.cfm?navinfo=15711 [2013-02-14].
- 4 Základní přehled k problematice srov. V. MASTNY, *A Cardboard Castle?...*, s. 40–44; W. JARZĄBEK, *PRL w politycznych strukturach...*, s. 37–41.
- 5 Dle vzpomínek polského diplomata Jerzyho Nowaka informacemi o aktuálních záměrech a strategii vznikajících na uzavřených jednáních vojenských orgánů Varšavské smlouvy diplomatické sbory jednotlivých členských států ani nedisponovaly, natož aby je nějakým způsobem

co za tehdejší aktivizaci politických jednání ve Varšavské smlouvě stálo, jakým způsobem ve zkoumaném období fungovaly její reálné mechanismy a jaký měla multilaterální spolupráce skutečný charakter. Zabývá se rovněž důvody, které vedly po roce 1972 k opětovnému utlumení této praxe.

Východní blok čelil na konci 60. let četným vnitřním i vnějším výzvám. V atmosféře doznívajících událostí spojených s vojenským zásahem v ČSSR bylo nutné udržet v sovětské zájmové sféře v Evropě co největší klid ke stabilizaci situace. V té souvislosti vyvstávala především otázka přístupu k rebelujícímu, avšak nadále na leninsko-stalinských principech stojícímu rumunskému režimu. SSSR se po hraničních ozbrojených střetech na řece Ussuri ocitl na pokraji války s Čínou, což z jeho pohledu nadále zvyšovalo potřebu vnitřní stability východního bloku.⁶ Zároveň se vytvářely příhodné mezinárodní podmínky pro řešení dvou dlouhodobých klíčových problémů: německé otázky a uspořádání celoevropské bezpečnostní konference. Organizace Varšavské smlouvy se přitom v obou uvedených otázkách již dříve angažovala. Právě jejich opětovné otevření poskytlo prostor pro aktivizaci politických struktur paktu.

Závěrečná výzva budapeštského zasedání Politického poradního výboru, nejvyššího orgánu Varšavské smlouvy, v březnu 1969 poprvé deklarovala ochotu východního bloku zahájit rozhovory o uspořádání celoevropské bezpečnostní konference bez splnění jakýchkoliv předběžných požadavků.⁷ To otvíralo nový prostor pro intenzivní mezinárodní jednání. Na základě zmocnění Moskvy se jich měly účastnit i jednotlivé členské státy paktu. Multilaterální schůzky pod záštitou Varšavské smlouvy pak měly posloužit jako vhodné koordinační fórum. Pakt totiž představoval prakticky jediný oficiální kolektivní politický mechanismus východního bloku, a jevil se tak jako příhodné centrum pro formulování jeho zahraniční politiky.⁸ Brzy se ukázalo, že pokud má tato koncepce fungovat, nezbytně s sebou přinese i určité, minimálně technické proměny alianční spolupráce. Varšavská smlouva tak na přelomu 60. a 70. let v kontextu své dosavadní existence vykazovala nezvyklou aktivitu.⁹

ovlivňovaly. Jerzy NOWAK, *Od hegemonii do agonii: upadek Układu Warszawskiego – polska perspektywa*, Warszawa 2011, s. 39, 47.

6 Na čínský aspekt v sovětských snahách o stabilizaci Varšavské smlouvy upozorňuje Antonín Benčík. Počátky snahy zreformovat Varšavskou smlouvu v 60. letech se totiž časově shodují s propuknutím otevřené roztržky mezi Moskvou a Pekingem. Sovětský svaz si v tomto období snažil pojistit klid v Evropě, aby měl eventuálně volné ruce na východě. Antonín BENČÍK, *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970*, sv. 1, Praha 1996, s. 12.

7 Předchozí výzvy Varšavské smlouvy v této otázce podmiňovaly uspořádání celoevropské bezpečnostní konference předchozí garancí evropských hranic, vyřešením německé otázky, případně nepřipouštěly účast USA na summitu.

8 Jan WANNER, *Brežněv a východní Evropa*, Praha 1995, s. 38.

9 V letech 1969 a 1970 došlo hned ke třem zasedáním Politického poradního výboru a jednomu neoficiálnímu setkání vůdců členských států paktu. Pod alianční záštitou dvakrát jednali ministři zahraničních věcí, jejich náměstci se sešli dokonce čtyřikrát. Svou činnost touto dobou navíc paralelně zahájily i nově vytvořené kolektivní vojenské orgány, především Výbor ministrů obrany a Vojenská rada Spojených ozbrojených sil. Srovnatelnou aktivitu vykazovaly struktury

SSSR zřejmě neměl zpočátku zcela jasný plán, jak by měly zintenzivně schůzky paktu probíhat. Svědčí o tom dění v roce 1969, které se vymykal předchozí i pozdější praxi. Již květnové jednání náměstků ministrů zahraničních věcí v Berlíně neslo atypické rysy. Státy Varšavské smlouvy se měly vzájemně informovat o svých dosavadních bilaterálních rozhovorech se západními zeměmi ohledně uspořádání celoevropské bezpečnostní konference a koordinovat svou strategii. Sovětské instrukce pro další postup přitom byly nezvykle obecné. Členům paktu nechávaly poměrně volnou ruku pro jejich vlastní diplomatickou iniciativu. To vzbudilo u vedení některých satelitů jisté falešné naděje, že politická spolupráce v rámci Varšavské smlouvy by mohla získat nový rozměr.¹⁰

Zároveň se ukazovalo, že jednotlivé členské státy se za stávající dynamické mezinárodní situace snaží sledovat vlastní zájmy. Proces svolání celoevropské bezpečnostní konference hodlaly využít k prosazení svých specifických, dříve nerealizovatelných cílů.¹¹ Pouze dva státy Varšavské smlouvy, ČSSR a BLR, na přelomu 60. a 70. let své diplomatické úsilí výrazněji neaktivizovaly. Československá zahraniční politika zůstávala po potlačení pražského jara do značné míry stále ochromena.¹² Bulharsko, maximálně loajální sovětský satelit, pak na jakékoli vlastní postoje předem rezignovalo. Sofie v interních diskuzích otevřeně deklarovala, že plánuje plně podpořit návrhy Moskvy.¹³

Zájmy zbytku členských států Varšavské smlouvy se výrazně odlišovaly. Metody, jakými hodlaly svých cílů dosáhnout, byly často značně antagonistické. NDR se pokoušela přimět zbytek paktu, aby se soustředil na hlavní východoněmecký cíl – plné mezinárodní uznání komunistického německého státu. Ulbrichtovo vedení doufalo, že se tento požadavek podaří dodatečně prosadit jako před-

Varšavské smlouvy pouze v první polovině roku 1966, kdy v paktu na Brežněvův podnět probíhala intenzivní jednání o jeho možné reformě.

- 10 Typickým příkladem bylo Maďarsko. Kádárovo vedení si přesto udržovalo na základě předchozích zkušeností o záměrech Kremlu jisté pochybnosti. Nebylo si jisté, zda značná volnost a absence jasných direktiv není způsobena pouze tím, že Moskva zatím nemá o formátu a průběhu celoevropské bezpečnostní konference jasnou představu, či své skutečné úmysly před členy Varšavské smlouvy tají. *Note on the Meeting of the Deputy Foreign Ministers*, 21. 5. 1969, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/17253/ipublicationdocument_singledocument/9b7b446c-693b-42d6-92a5-807295820045/en/690521_Note.pdf [2013-02-14].
- 11 V. MASTNY, *A Cardboard Castle?...*, s. 40.
- 12 Československá diplomacie se plně v souladu s oficiálními instrukcemi tehdejších porad Varšavské smlouvy pokoušela v bilaterálních rozhovorech se západními státy prosazovat svolání celoevropské bezpečnostní konference. Brzy však zjistila, že její snaha je bezvýsledná. Vasil Biľak byl v roce 1970 nucen konstatovat, že celá řada západních státníků projevila ostentativní nezájem rozvíjet styky s nastupujícím normalizačním režimem. Národní archiv (NA), f. 1261/0/5, sv. 134, a. j. 211/info4, *Zpráva o průběhu a výsledcích budapeštské porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy*, 14. 7. 1970.
- 13 Hungarian Foreign Ministry Memorandum of Soviet-Hungarian Consultations on the European Security Conference, 18. 10. 1969, *A CARDBOARD CASTLE? AN INSIDE HISTORY OF THE WARSAW PACT*, edd. V. Mastny et M. Byrne, New York 2005, dok. 67, s. 347; Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), f. Teritoriální odbory (tajné) [TO(t)] 1970–1974, inv. č. 12, sign. 013/311, kart. 7, č. j. 021. 200/71-2, *Charakteristika postojů BLR k problematice evropské bezpečnosti*, 18. 2. 1971

běžnou podmínkou pro konání celoevropské bezpečnostní konference. Velmi aktivně vystupovalo Polsko, které v průběhu roku 1969 připravilo ambiciózní koncept Evropské bezpečnostní smlouvy. Navrhovalo na starém kontinentě vytvořit systém kolektivní bezpečnosti, jenž by posléze vedl k zahájení rozsáhlých odzbrojovacích rozhovorů za účasti všech zainteresovaných států, nikoliv pouze velmocí. Rumunsko naopak hodlalo zajistit, aby bezpečnostní konference proběhla na bázi rovnoprávných a suverénních zemí. Spatřovalo v ní příležitost, jak nadále oslabovat vliv Kremlu na své rozhodování.¹⁴ Maďarsko pak mělo zájem na rychlém a celkovém zlepšení vztahů se Západem, které by vedlo k posílení meziblokové hospodářské spolupráce.

Právě pozice Kádárova vedení se nejvíce blížila sovětským představám. MLR se totiž rozhodně nesnažila dosáhnout takové míry autonomie jako RSR. Na rozdíl od PLR, NDR či ČSSR neměla ani žádné nevyřešené spory se Západním Německem. Maďarské vedení tak v těchto intencích negativně hodnotilo snahy uvedených států, aby Varšavská smlouva navzdory textu budapeštské deklarace přece jen svolání celoevropské bezpečnostní konference dodatečně podmiňovala alespoň vyřešením německé otázky. To mohlo celý proces vážně narušit, nebo přinejmenším pozdržet.¹⁵ MLR se proto minimálně v první fázi příprav KBSE stala ve Varšavské smlouvě hlavním sovětským partnerem, pomíneme-li pasivně vystupující Bulharsko. Ačkoliv maďarské vedení na vlastní iniciativu zcela nerezignovalo, první tajemník ÚV MSDS János Kádár z pohledu Moskvy vystupoval mnohem loajálněji a pružněji než jeho polský, resp. východoněmecký protějšek Władysław Gomułka a Walter Ulbricht. Jelikož Maďarsko nemělo se Západem žádné klíčové spory, mohlo se zaměřovat na i z pohledu Kremlu příhodná opatření k rozvoji ekonomické kooperace.¹⁶

Záměry SSSR komplikovala především polská aktivita. V obavách, že Varšavská smlouva opouští tzv. „varšavský balíček“ z roku 1967 podmiňující navázání diplomatických vztahů se SRN mimo jiné i garancí poválečných polských západních hranic,¹⁷ Gomułka v květnu 1969 nabídl Bonnu zahájení separátních rozhovorů o vzájemném urovnání. Učinil tak veřejně a bez předchozí konzultace s Kremlem.¹⁸ Proti tomuto kroku z pochopitelných důvodů v Moskvě brzy

14 Srov. V. MASTNY, *A Cardboard Castle? ...*, s. 40.

15 Csaba BÉKÉS, *Studená válka, détente a sovětský blok. Vývoj koordinace zahraniční politiky sovětského bloku (1953–1975)*, Soudobé dějiny, 2011/I–II, s. 78.

16 Srov. TÝŽ, *Hungary in the Warsaw Pact...*

17 Ministři zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy na schůzce v polské metropoli v únoru 1967 definovali podmínky, za kterých jsou členské státy paktu ochotny normalizovat své vztahy s SRN. Bonn měl uznat veškeré hranice v Evropě, včetně polských a východoněmeckých, prohlásit mnichovskou dohodu za neplatnou od samotného počátku, souhlasit s existencí dvou německých států a zřít se jaderných ambicí i nároku na Západní Berlín. Výzvu nepodepsala RSR, která navázala diplomatické styky s SRN separátně nedlouho předtím.

18 Ochota Varšavské smlouvy zahájit rozhovory o celoevropské bezpečnostní konferenci i bez předběžných požadavků polské vedení vyděsila. Chyběla totiž jakákoliv zmínka o fundamentální podmínce uznání poválečných hranic ze strany SRN, případně i západních velmocí. Právě to přitom představovalo jeden z hlavních zahraničněpolitických cílů Varšavy. Navíc se rozbíhaly bilaterální rozhovory mezi Moskvou a Bonnem, jejichž klíčovým předmětem byla

protestovali představitelé východoněmeckého režimu.¹⁹ Polské jednání tedy z pohledu SSSR přinášelo hrozbu nového rozkolu v jeho zájmové sféře. Varšava navíc v otázce celoevropské bezpečnostní konference vystupovala výrazně aktivněji, než Kreml považoval za žádoucí. Její koncept Evropské bezpečnostní smlouvy totiž směřoval k vytvoření nového kolektivního bezpečnostního systému a následnému zahájení debaty o rozpuštění obou vojenskopolitických bloků. Docházelo i k oživení dřívějšího Rapackého plánu²⁰ na vytvoření bezjaderných zón v Evropě.²¹ Dodejme, že Gomułkovo vedení v uvedených otázkách postupovalo velmi obezřetně. Ve svých návrzích se z taktických důvodů důsledně odvolávalo na vybrané pasáže závěrečných dokumentů zasedání nejvyššího orgánu Varšavské smlouvy z let 1966 a 1969 i karlovarské konference komunistických a dělnických stran z roku 1967.²²

SSSR se rozhodl nesourodé pozice svých satelitů koordinovat prostřednictvím Varšavské smlouvy. Zvolil k tomu nepřilíš zaběhnutý model konzultací – jednání ministrů zahraničních věcí.²³ Sovětské vedení dospělo k názoru, že by pakt mohlo jako formální záštitu multilaterálních rozhovorů ve východním bloku využívat častěji. Agendu schůzky svolané na konec října do ČSSR²⁴ tvořila

i otázka garance hranic. Gomułka brzy dospěl k přesvědčení, že pokud chce PLR dosáhnout uznání hraniční linie Odra-Nisa, musí se západoněmeckým státem zahájit separátní jednání. D. SELVAGE, *The Warsaw Pact and the European security conference...*, s. 94.

- 19 Týž, *The Warsaw Pact and the German Question ...*, s. 186
- 20 Polský ministr zahraničních věcí Adam Rapacki v říjnu 1957 na Valném shromáždění OSN prezentoval návrh vytvoření pásma bez jaderných zbraní ve střední Evropě. Dohoda pod patronací nejen Sovětského svazu, ale také západních mocností se měla vztahovat na Polsko, Československo a oba německé státy. Prezentace této iniciativy nebyla s Moskvou předem projednána. Představovala tak první skutečně samostatnou zahraničněpolitickou akci některého státu východního bloku.
- 21 Polish Proposals for the Conference on Security and Disarmament, 24. 10. 1969, A CARDBOARD CASTLE?, dok. 68, s. 350.
- 22 Archiwum Akt Nowych (AAN), f. Polska Zjednoczona Partia Robotnicza. Komitet Centralny w Warszawie (PZPR KCW), s. XIA/246, Soubor polských materiálů k přípravě celoevropské bezpečnostní konference, nedatováno 1969.
- 23 Dle usnesení Politického poradního výboru z roku 1956 měl ve Varšavské smlouvě vzniknout výbor pro zahraničněpolitické otázky. V praxi se tak nestalo. Do roku 1969 se ministři zahraničních věcí v rámci paktu sešli pouze třikrát. Poprvé v roce 1959 pouze poskytl záštitu Chruščovovu kurzu ohledně Západního Berlína. V roce 1966 pak neúspěšně diskutovali o možné reformě aliančních politických struktur. O rok později se sešli, aby po navázání diplomatických styků Rumunska se SRN, které proběhlo bez ohledu na další státy východního bloku, definovali podmínky zbytku Varšavské smlouvy pro urovnání vztahů s Bonnem.
- 24 Místo vybrala Moskva na základě československé žádosti. Nastupující Husákův normalizační režim tím hodlal demonstrovat věrnost Varšavské smlouvě a východnímu bloku obecně. Kreml tuto aktivitu pochopitelně uvítal a ČSSR vyhověl, ačkoliv o pořádání schůzky výrazně usilovala také Bukurešť. Národní archiv (dále NA), f. 1261/0/5, sv. 110, a. j. 181/info2, *Zpráva o průběhu a výsledcích pražské porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy a návrhy na další postup v oblasti evropské bezpečnosti*, 14. 11. 1969; AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/112, kart. 2, č. j. 021. 226/71-1, *Vývoj vztahů mezi ČSSR a Sovětským svazem po dubnovém plénu ÚV KSČ v roce 1969*, 17. 6. 1971.

výhradně příprava celoevropské bezpečnostní konference.²⁵ Státy východního bloku projevující zájem angažovat se v aktuálních mezinárodních výzvách multilaterální konzultace v politických strukturách Varšavské smlouvy vítaly. Polské vedení si například v souvislosti s nadcházející schůzkou ministrů zahraničních věcí žádné komplikace pro svůj kurz nepřipouštělo. Dokonce zvažovalo, že jednání využije k návrhu oficiální revize «varšavského balíčku». PLR by tak dodatečně získala souhlas celého paktu s bilaterálními rozhovory, které touto dobou s Bonnem zahajovala.²⁶ V roce 1969 tedy existovalo krátké období, kdy se některé státy východního bloku domnívaly, že politická spolupráce ve Varšavské smlouvě získá nový, otevřenější charakter.²⁷ Svědčí o tom i rozhovor polského náměstka ministra zahraničních věcí Józefa Winiewiczze s jeho sovětským protějškem Vladimírem Semjonovem. Sovětský diplomat některé aspekty návrhů PLR k celoevropské bezpečnosti ocenil. Podotkl však, že případná sovětská podpora bude záviset na aktuální strategii Moskvy. Winiewicz kontroval, že o osudu polských návrhů rozhodne Varšavská smlouva kolektivně na nadcházejícím oficiálním jednání, nikoliv Moskva samostatně v zákulisí. Polská diplomacie se tak ve světle aktivizace paktu pokusila otestovat dodržování jeho formálních rozhodovacích mechanismů, které SSSR dříve často obcházel.²⁸ Šlo o součást tehdejší širší strategie Gomułkova vedení: Zásadní posílení koordinace zahraniční politiky prostřednictvím Varšavské smlouvy mělo zajistit, aby v přípravě celoevropské bezpečnostní konference Kreml nemohl nadřazovat své globální cíle nad zájmy jednotlivých členů paktu. Před touto tendencí v dubnu 1969 varovala interní zpráva polského ministerstva zahraničí. PLR proto apelovala na častá multilaterální politická jednání ve Varšavské smlouvě, která by vytýčila stanoviska celého bloku. Moskvě se tím měl zúžit prostor k prosazování výhradně vlastních zájmů v přípravách celoevropské bezpečnostní konference. Ty přitom byly výrazně skromnější než představy Varšavy.²⁹ Sovětskému svazu v této fázi fakticky nešlo o nic víc než o uznání územního a v praxi také politického *statutu quo* v Evropě a o zisk závazku nepoužít při případné revizi poválečného stavu sílu.³⁰

25 NA, f. 1261/0/5, sv. 107, a. j. 177/3, *K poradě ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze*, 29. 10. 1969; AAN, f. PZPR KCW, s. XIA/87, Zpráva polského ministerstva zahraničních věcí pro prvního tajemníka ÚV PSDS W. Gomułku o sovětských názorech na proces svolání celoevropské bezpečnostní konference, 8. 10. 1969.

26 Signatáři „varšavského balíčku“, tj. Varšavská smlouva bez Rumunska, se měli sejít den po jednání ministrů zahraničních věcí v Praze a otázku společně projednat.

27 AAN, f. PZPR KCW, s. XIA/246, *NOTATKA w sprawie naszego stanowiska wobec europejskiej konferencji bezpieczeństwa i współpracy*, 30. 9. 1969; *tamtéž*, s. XIA/87, Zpráva polského ministerstva zahraničních věcí pro prvního tajemníka ÚV PSDS W. Gomułku o sovětských názorech na proces svolání celoevropské bezpečnostní konference, 8. 10. 1969.

28 W. JARZĄBEK, *Poland in the Warsaw Pact...* Jarząbek v této souvislosti nesprávně uvádí, že v říjnu 1969 se v Praze měl sejít Politický poradní výbor. Ve skutečnosti šlo o schůzku ministrů zahraničních věcí.

29 TÁŽ, *PRL w politycznych strukturach ...*, s. 72–73.

30 V. MASTNY, *A Cardboard Castle?...*, s. 40.

Moskva nehodlala ponechat nic náhodě a pro své cíle se snažila bilaterálně předjednat u vybraných satelitů podporu.³¹ Rozhodla se zaměřit na Budapešť, jejíž pozice se nejvíce blížily těm sovětským. Kreml se takticky snažil vzbudit dojem, že skutečně potřebuje maďarskou pomoc, aby zamezil prosazování návrhů nejen PLR, ale i NDR a RSR.³² Moskva je všechny instrumentálně označila za příliš „ambiciózní“; jejich komplexnost by mohla při přípravě celoevropské bezpečnostní konference vést k nežádoucím průtahům. Maďarské vedení zřejmě podlelo iluzi, že by se mohlo stát skutečným blízkým partnerem Kremlu. Sovětská stanoviska tak na nadcházející alianční schůzce přislíbilo podpořit. Očekávalo, že Moskva na oplátku později vezme některé maďarské požadavky³³ v potaz a pomůže je zakomponovat do společné zahraničněpolitické linie Varšavské smlouvy.³⁴ Mezi SSSR a jeho satelity tak na přelomu 60. a 70. let existoval značný rozdíl v chápání účelu zintenzivnění politických jednání paktu. Část států sovětské zájmové sféry viděla v častějších konzultacích možnost, jak prostřednictvím společně zformulované strategie bloku alespoň částečně prosazovat na mezinárodní scéně své vlastní zájmy. Moskva ve skutečnosti tezí o „společné zahraničněpolitické linii Varšavské smlouvy“ využívala především jako nepřilíš konfliktního a zároveň efektivního nástroje pro eliminaci nežádoucích separátních iniciativ svých evropských satelitů.

Značnou naivitu úvah o hlubší proměně fungování Varšavské smlouvy ilustroval reálný průběh schůzky ministrů zahraničních věcí v Praze a v Lánech v říjnu 1969. Prosadit v paktu cokoli v Moskvě navzdory bylo v praxi i nadále nemožné, přestože formát samotného zasedání na první pohled jistých změn doznal. Nově například docházelo k rotaci předsednictví mezi jednotlivými delegacemi.³⁵ Agenda byla oproti minulosti lépe připravená, jelikož ji hned dvakrát zevrubně projednali náměstci ministrů.³⁶ Delegace PLR také mohla bez jakýchkoli potíží svůj návrh Evropské bezpečnostní smlouvy přednést. Moskva

31 Za tímto účelem se v sovětské metropoli v polovině října uskutečnila série bilaterálních konzultací náměstka ministra zahraničních věcí SSSR Vladimira Semjonova se zástupci MLR, ČSSR, PLR a RSR.

32 Rumunsko hodlalo v této fázi prosazovat i rozpuštění bloků, stažení cizích vojsk, zákaz zahraničních vojenských základen a omezení demonstrací síly. Ceaușescovy návrhy měly na základě instrukcí Moskvy ostatní členské státy Varšavské smlouvy odmítnout pod záminkou, že NATO uvedené principy dlouhodobě zavrhuje a jejich prosazování by mohlo vést k zablokování konference.

33 Jednalo se především o ekonomickou meziblokovou spolupráci.

34 Hungarian Foreign Ministry Memorandum of Soviet-Hungarian Consultations on the European Security Conference, 18. 10. 1969, A CARDBOARD CASTLE?, dok. 67, s. 347.

35 Jednání postupně vedli československý, bulharský a maďarský ministr zahraničí. Rotace následně probíhala na těchto schůzkách i v budoucnu. NA, f. 1261/0/5, sv. 154, a. j. 238/7, *Zpráva o poradě ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy konané ve dnech 18.–19. 2. 1971 v Bukurešti*, 26. 2. 1971.

36 NA, f. 1261/0/5, sv. 110, a. j. 181/info2, *Zpráva o průběhu a výsledcích pražské porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy a návrhy na další postup v oblasti evropské bezpečnosti*, 14. 11. 1969. Příprava pražské schůzky ministrů zahraničních věcí byla jediným důvodem, proč se 24. 10. uskutečnilo v Moskvě jednání náměstků pod alianční záštitou. Bundesarchiv (BArch), DY 30/J IV 2/2/1247, *Politbüro des ZK Reinschriftenprotokoll* nr. 39, 21. 10.

si však předem ověřila, že ho další členové paktu nepodpoří. Předjednaná maďarská pomoc se ukázala jako zbytečná. Diskusi o polských iniciativách zamítly i východoněmecká a rumunská delegace. Shodně prohlásily, že jejich stranická vedení potřebují dokumenty podrobněji prostudovat. Jednalo se o čistě obstrukční taktiku.³⁷ Vedení SED totiž materiálem již nějakou dobu disponovalo. Účelově se však usneslo, že se k němu vyjádří až v polovině nadcházejícího měsíce, tedy až po schůzce Varšavské smlouvy. PLR měla být pouze dodatečně informována.³⁸ NDR ve skutečnosti hodlala záležitost bilaterálně konzultovat se sovětskými soudruhy a vycházet především z jejich stanoviska.³⁹

Polský ministr zahraničních věcí Jędrychowski spojence ujistil, že Varšava návrh prozatím nezveřejní a loajálně vyčká, dokud se k němu všichni členové paktu nevyjádří. Sovětská delegace za vydatné podpory zástupců NDR následně polským diplomatům „vysvětlila“, že jejich ambiciózní koncept by Západu umožnil realizovat zdržovací taktiku.⁴⁰ Ministři zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy tak v Praze schválili dokumenty, které vycházely především ze sovětských tezí. Ačkoliv Moskvou iniciovaná výzva k zřeknutí se užití síly a uznání všech existujících hranic v Evropě byla méně komplexní než polské návrhy, Varšava ji považovala za smysluplné minimum.⁴¹ Zájmem PLR bylo získat co možná nejširší garance hraniční linie Odra-Nisa. Gomułko-vo vedení se tak ke Kremlem vytyčené strategii Varšavské smlouvy připojilo, jelikož směřovala k jasnému uznání evropských hranic. Spokojeno bylo i jindy rebelující Rumunsko, kterému se do závěrečné výzvy podařilo prosadit akcent státní suverenity, teritoriální nedotknutelnosti a nevměšování se do vnitřních záležitostí. Tyto principy představovaly základ zahraničněpolitické rétoriky Ceaușescova režimu.⁴² Moskva si tedy za pomoci šikovně volených ústupků dokázala pro svou politiku zajistit ve Varšavské smlouvě podporu.⁴³

1969; *tamtéž/ J IV 2/2/1248, Konferenz der Außenminister der Mitgliedstaaten des Warschauer Vertrages*, 28. 10. 1969.

37 Tuto frázi začalo v polovině 60. let na jednáních Varšavské smlouvy využívat Rumunsko jako příhodnou záminku pro vyhnutí se otevřeně odmítavému stanovisku.

38 BArch, DY 30/ J IV 2/2/1248, *Konferenz der Außenminister der Mitgliedstaaten des Warschauer Vertrages*, 28. 10. 1969.

39 Vedení SED v této fázi přípravy celoevropské bezpečnostní konference deklarovalo zájem veškerý svůj postup intenzivně konzultovat s Kremlem. *Tamtéž/ J IV 2/2/1253, Maßnahmen in Auswertung der Konferenz der Minister für Auswärtige Angelegenheiten der Warschauer Vertragsstaaten zum Problem der europäischen Sicherheit am 30. und 31. Oktober 1969 in Prag*, 18. 11. 1969.

40 East German Evaluation of Polish Proposal for a European Security Treaty, 13. 11. 1969, A CARDBOARD CASTLE?, dok. 69, s. 354.

41 D. SELVAGE, *The Warsaw Pact and the European security conference...*, s. 98.

42 NA, f. 1261/0/5, sv. 110, a. j. 181/info2, *Zpráva o průběhu a výsledcích pražské porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy a návrhy na další postup v oblasti evropské bezpečnosti*, 14. 11. 1969.

43 Výsledné dokumenty se měly vyvarovat kontroverzním prohlášením. Interně schválený postup Varšavské smlouvy totiž předpokládal co největší otupení pro Západ citlivých témat. Sledovaným cílem bylo ztížit pozice odpůrců celoevropské bezpečnosti konference z řad západních politiků. Plně v tomto duchu výsledná výzva akcentovala především dva body potenciální dohody: zřeknutí

Pražská schůzka po dlouhé době proběhla alespoň ve zdánlivě poklidné atmosféře a nevyvolala hlubší konflikty.⁴⁴ To posílilo ochotu členských států Varšavské smlouvy jednat pod záštitou paktu o mezinárodních otázkách častěji. Koncem října 1969 padlo rozhodnutí o pravidelném svolávání multilaterálních schůzek náměstků ministrů zahraničních věcí. Měly pružně reagovat na aktuální mezinárodní dění a předběžně koordinovat společné reakce paktu.⁴⁵ Hlavní důvod aktivizace aliančních politických struktur musíme spatřovat především v přípravách celoevropské bezpečnostní konference. Její poměrně široká a zpočátku nejasná agenda totiž nabízela jednotlivým členům příležitost sledovat vlastní různorodé zájmy.⁴⁶ Na druhou stranu se však většina z nich domnívala, že šanci na úspěch má pouze koordinovaný postup bloku. Pro své návrhy se tak satelity snažily získat širší podporu v rámci aliančních struktur. Vyjma Rumunska proto existoval konsenzus na častějších schůzkách i na zefektivnění jejich podoby. Snahu posílit interní spolupráci dokumentovalo mimo jiné zřízení mezinárodní komise pro vypracování společných ekonomických návrhů Varšavské smlouvy pro připravovanou bezpečnostní konferenci. Jistě, byť kosmetické změny ilustrovala skutečnost, že vedením orgánu byla pověřena MLR, nikoliv SSSR.⁴⁷ Ochota sovětských satelitů společně spolupracovat pod záštitou Varšavské smlouvy na přípravě celoevropské bezpečnostní konference se tak po vnitřně nestabilním období druhé poloviny 60. let stala určitým tmelícím prvkem v paktu.

se použití síly nebo hrozby silou a rozvoj obchodních, hospodářských a vědeckotechnických vztahů, tedy pojetí vztahů mezi Západem a Východem jakožto hry s pozitivním součtem. Cílem bylo svolání konference co nejdříve urychlit. Za možný termín a místo konání byly navrženy první polovina roku 1970 a finská metropole. NA, f. 1261/0/5, sv. 110, a. j. 181/info2, *Oficiální ohlas v západních zemích na poradu ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy v Praze; Tamtéž, Prohlášení porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy*, 31. 10. 1969.

44 *Tamtéž, Zpráva o průběhu a výsledcích pražské porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy a návrhy na další postup v oblasti evropské bezpečnosti*, 14. 11. 1969. Z protokolu zasedání východoněmeckého politbyra vyplývá, že Ulbricht schůzku inicioval na základě instrukcí z Moskvy. BArch, DY 30/J IV 2/2/1254, *Politbüro des ZK Reinschriftenprotokoll nr. 46*, 25. 11. 1969.

45 *Tamtéž, J IV 2/2/1253, Maßnahmen in Auswertung der Konferenz der Minister für Auswärtige Angelegenheiten der Warschauer Vertragsstaaten zum Problem der europäischen Sicherheit am 30. un 31. Oktober 1969 in Prag*, 18. 11. 1969. Náměstci ministrů zahraničních věcí se pod záštitou Varšavské smlouvy scházeli ojedinele i dříve. Nyní měla jejich zasedání získat mnohem operativnější a praktičtější charakter. Poprvé se tak náměstci měli sejít bezprostředně po jednání Rady NATO v prosinci 1969. Stejně tak byli pověřeni projednáním společného postupu Varšavské smlouvy vůči Albánii. Report to the [Hungarian] Revolutionary Workers' and Peasants' Government on the Meeting of the Deputy Foreign Ministers, 30. 10. 1969, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/17255/ipublicationdocument_singledocument/ae87f3dc-ba08-4980-8f6b-493c98e1ebcb/en/691030_Report_E.pdf [2013-02-14].

46 V. MASTNY, *A Cardboard Castle?...*, s. 40.

47 Zřejmě se jednalo o jakousi nepříliš významnou úlitbu, kterou Moskva odměnila Budapešť za její výše popsanou spolupráci. Těžiště maďarských zájmů totiž leželo právě v meziblokové obchodní spolupráci.

Tato pozitivní zkušenost zřejmě přispěla k tomu, že se již v prosinci 1969 na základě formální východoněmecké iniciativy uskutečnilo v Moskvě setkání stranických vůdců členských států Varšavské smlouvy.⁴⁸ Brežněv hodlal za situace, kdy se rozbíhaly intenzivní sovětsko-západoněmecké rozhovory, tímto způsobem koordinovat další postup východního bloku v německé otázce.⁴⁹ Sovětský vůdce využil postupující proces urovnání vztahů SRN s východním blokem, aby nabádal Varšavskou smlouvu k maximální možné jednotě. Varoval, že západoněmecký kancléř Willy Brandt usiluje o rozkol mezi členy paktu. Podobné, obsahově nepřilíš konkrétní hrozby sovětské představitelé v následujících letech hojně užívali, když apelovali na dodržování jednotné alianční zahraničněpolitické linie. V tomto ohledu Brežněva vydatně podpořil především Ulbricht, jehož Západem neuznaná NDR byla při hájení svých zájmů odkázána právě na jejich prosazení do jednotného kurzu Varšavské smlouvy.⁵⁰ K daným тезím se proklamativně přihlásil i Gomuška. Chtěl tím nejen odvést pozornost od polských separátních aktivit, ale zároveň měl na posílení alianční spolupráce skutečný zájem. Závěrečné komuniké bylo koneckonců opět sestaveno tak, aby odrazilo klíčové zájmy všech členů Varšavské smlouvy. Dokument zopakoval požadavek mezinárodního uznání NDR a garance všech hranic v Evropě, tedy i těch polských.⁵¹

Veřejná závěrečná prohlášení z uvedených schůzek Varšavské smlouvy navozovala zdání naprosté jednoty. Mezi jednotlivými státy však rozpory nadále existovaly. Především Polsko, které se na aliančních zasedáních zdánlivě podřídilo a ujišťovalo, že se hodlá držet společné linie paktu a svůj výrazně komplexnější návrh evropské kolektivní bezpečnosti v žádném případě nezveřejní, ve skutečnosti vedlo zákulisní jednání se Západem. Rada NATO se tak

48 NA, f. 1261/0/5, sv. 108, a. j. 179/1, *Zpráva o připravovaném setkání představitelů států Varšavské smlouvy*, 10. 11. 1969. Z protokolu východoněmeckého politbyra vyplývá, že Ulbricht schůzku inicioval na základě instrukcí z Moskvy. BArch, DY 30/ J IV 2/2/1254, *Politbüro des ZK Rein-schriftenprotokoll nr. 46*, 25. 11. 1969.

49 Vojtech MASTNY, *Superpower Détente: US-Soviet Relations, 1969–1972*, in: *Bulletin of the German Historical Institute* 1, 2004, s. 22.

50 Ulbricht si uvědomoval, že v otázce mezinárodního uznání je NDR plně odkázána na podporu Sovětského svazu a Varšavské smlouvy. První tajemník ÚV SED však úspěchy společné linie Varšavské smlouvy vychvaloval zřejmě i v obavách, aby NDR v důsledku separátních sovětských a polských akcí v německé otázce nežůstala izolována. Na druhou stranu se však nejednalo o pouhé ideologické a samoučelné výkřiky. NDR se oficiální linie Varšavské smlouvy touto dobou skutečně pevně držela i při svých rozhovorech se SRN. Krátce po nástupu Brandtovy vlády totiž NDR vyjádřila ochotu normalizovat vztahy obou německých států. Nešlo o separátní Ulbrichtovu iniciativu, ale součást předem dojednaného postupu v rámci Varšavské smlouvy. AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 68, sign. 0344/111, kart. 1, č. j. 021. 983/70-1, *Záznam k současným vztahům NDR-NSR a k vývoji v NSR*, 1. 4. 1970; *tamtéž*, č. j. 023122, *Zpráva o jednání předsedy vlády NDR s W. Stopha s bonnským kancléřem W. Brandtem v Kesselu* 21. 5. 1970, 28. 5. 1970; *tamtéž*, sign. 0344/112, kart. 3, č. j. 025. 922/70-4, *Zpráva o výsledcích jednání stranických a vládních delegací ČSSR a NDR v říjnu 1970*, 6. 11. 1970.

51 AAN, f. PZPR KCW, s. V/89 (2899), *Dokumenty spotkania przywódców prtyjnych i państwowych siedmiu krajów socjalistycznych*, 10. 12. 1969.

například v prosinci 1969 krom oficiální iniciativy Varšavské smlouvy zabývala i samostatným rozsáhlým polským konceptem bezpečnostní smlouvy.⁵²

Naznačili jsme, že všechny členské státy Varšavské smlouvy vyjma Rumunsko měly touto dobou na zintenzivnění vzájemné politické spolupráce zájem. Dojde, že formální rámec představoval druhořadou záležitost. Příkladem budiž uvedená moskevská schůzka stranických vůdců. Ulbricht při jejím svolávání požadoval složení delegací, které se nikterak nelišilo od zasedání Politického poradního výboru. Přesto šlo o oficiálně nezakotvené setkání nejvyšších představitelů zemí Varšavské smlouvy.⁵³

Na přelomu 60. a 70. let se přesto objevily tendence využít častějších jednání pod záštitou paktu k prosazení formální reformy jeho politických struktur. Iniciativu převzala MLR, která se domnívala, že pouze jednota Varšavské smlouvy může udržet její aktivní roli v procesu svolání celoevropské bezpečnostní konference. Za účelem posílení politické spolupráce v nadcházejícím klíčovém období oživil šéf maďarského diplomatického rezortu János Péter myšlenku vytvořit výbor ministrů zahraničních věcí. Návrh předložil během jednání se svým sovětským protějškem Andrejem Gromykem v Moskvě v prosinci 1969. Kreml následně ideu posvětil a počátkem následujícího roku maďarskému vedení povolil zahájit s dalšími členy paktu bilaterální rozhovory na dané téma.⁵⁴ Z uvedeného postupu lze vyvodit tři závěry: Navzdory dílčím proměnám v alianční spolupráci Moskva na přelomu 60. a 70. let nadále zastávala natolik dominantní postavení, že bylo nemyslitelné, aby i loajální člen paktu vystoupil s byt' dobře míněnou iniciativou bez předchozího sovětského souhlasu. Ochota Kremlu přenechat v dané otázce aktivitu maďarskému vedení zároveň naznačuje, že SSSR formalizaci změn v politických strukturách Varšavské smlouvy nepovažoval za reálnou, či důležitou. K členským státům se aliance nicméně začal alespoň navenek chovat více partnersky, nikoliv čistě jako k satelitům.

Reformu politického rámce Varšavské smlouvy oficiálně navrhl v polovině ledna 1970 Kádár v dopisech svým stranickým protějškům. Statutární zakotvení zintenzivněných aliančních politických porad obhajoval odkazem na skutečnost, že jediné stálé instituce paktu jsou vojenského charakteru. Správně podotkl, že soustavou politických orgánů disponuje i NATO. Budapešť velmi

52 D. SELVAGE, *The Warsaw Pact and the European security conference...*, s. 99–100. PLR se pro tento postup snažila získat souhlas Varšavské smlouvy na zmíněné pražské schůzce ministrů zahraničních věcí. Ostatní delegace však polský návrh přešly s mlčením. NA, f. 1261/0/5, sv. 110, a. j. 181/info2, *Zpráva o průběhu a výsledcích pražské porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy a návrhy na další postup v oblasti evropské bezpečnosti*, 14. 11. 1969.

53 *Tamtéž*, sv. 108, a. j. 179/1, *Zpráva o připravovaném setkání představitelů států Varšavské smlouvy*, 10. 11. 1969. O rok později pak dokonce v interní východoněmecké dokumentaci byla schůzka Politického poradního výboru označena jako pouhé „setkání vedoucích představitelů komunistických a dělnických stran a vlád členských států Varšavské smlouvy“. BArch, DY 30/J IV 2/2/1313, *Politbüro des ZK Reinschriftenprotokoll nr. 53*, 30. 11. 1970.

54 Csaba BÉKÉS, *Records of the Meetings of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers*, 2005, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_defomin/intro_bekes.cfm?navinfo=15700 [2013-02-14].

negativně hodnotila především absenci stálého sekretariátu. Generální sekretář Varšavské smlouvy, sovětský náměstek ministra zahraničí Nikolaj Firjubin,⁵⁵ byl dokonce otevřeně obviněn, že se ve skutečnosti alianci vůbec nevěnuje. Zahraničněpolitické konzultace formující společnou linii paktu měly získat systematictější charakter. Politický poradní výbor by tak povinně zasedal dvakrát ročně. Vytvořen měl být i výbor ministrů zahraničních věcí a v Moskvě sídlící stálý sekretariát.⁵⁶ Maďarská iniciativa silně rezonovala především v polském vedení. Ministerstvo zahraničních věcí PLR rychle vypracovalo vlastní analýzu, která prakticky souzněla s názory Budapešti. Absence stálých politických institucí podle Varšavy způsobovala slabost celé organizace.⁵⁷ Polské úvahy o změnách ve Varšavské smlouvě přitom směřovaly ještě hlouběji. Interní dokumenty dokonce obdobně jako v 50. letech znovu hovořily o nutnosti revize ustavující smlouvy.⁵⁸

Maďarsko k zajištění podpory pro své návrhy vyvinulo v lednu 1970 značné úsilí. Prezentovalo je na alianční schůzce náměstků ministrů zahraničních věcí v Sofii. Zde jako jediný proti záměrům MLR vystoupil rumunský představitel Nicolae Ecobescu. Předložil podobné protiargumenty, jakými Ceaușescovo vedení operovalo v 60. letech, kdy se snažilo reformě Varšavské smlouvy zabránit.⁵⁹ Zbytek členských států maďarské návrhy podpořil. Budapešť se proto snažila Rumunsko přesvědčit ke změně postoje. Pro případ, že by rumunská opozice přetrvávala, připravila MLR alternativní plán: Ministři zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy měli být alespoň oficiálně zmocněni ke společnému formulování zahraniční politiky paktu. Maďarský diplomat Frigyes Puja následně tajně navštívil Bukurešť, aby pro jeden z uvedených návrhů vyjednal podporu. Jeho mise však skončila neúspěchem.⁶⁰

Možnost formální reformy politických struktur Varšavské smlouvy se tedy navzdory jejich zintenzivněné činnosti na počátku 70. let jevila jako neprůchodná. Maďarský historik Csaba Békés spekuluje, že za iniciativou MLR mohly ve skutečnosti stát přímé instrukce z Moskvy. Tato možnost se však ve světle následujícího vývoje jeví jako málo pravděpodobná. Sovětské vedení nepovažovalo za

55 Podle původních záměrů Moskvy z roku 1956 měl v rámci Varšavské smlouvy vzniknout společný sekretariát v čele s generálním sekretářem. V praxi se tak ale nestalo. Generální sekretář paktu tak zůstal ryze formální figurou bez jakýchkoliv reálných pravomocí či skutečných úkolů. Firjubin tento post zastával od roku 1960.

56 AAN, f. PZPR KCW, XIA/106, *Notatka w sprawie organizacyjnego zinstytucjonalizowania systemu Układu Warszawskiego*, 20. 1. 1970.

57 W. JARZĄBEK, *PRL w politycznych strukturach...*, s. 37–38.

58 Polské materiály obsahovaly mnohdy doporučení, jejichž praktický přínos by byl pro chod Varšavské smlouvy diskutabilní. PLR například zvažovala navrhnout zřízení nového Institutu pro mezinárodní otázky v rámci Varšavské smlouvy. Tato spíše akademická instituce měla předkládat nejrůznější koncepce dalšího zahraničněpolitického postupu paktu a analyzovat mezinárodněpolitickou situaci. AAN, f. PZPR KCW, s. XIB 171, *Notatka dot. systemu konsultacji i koordynacji polityki zagranicznej państw Układu Warszawskiego*, nedatováno, zřejmě 1970.

59 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 82, sign. 017/111, kart. 1, č. j. 020. 534/70-2, *Informace o poradě náměstků k Evropské bezpečnosti*, 27. 1. 1970.

60 C. BÉKÉS, *Records of the Meetings...*

žádoucí vstoupit kvůli dané otázce do střetu s Bukureští. Formalizování změn ve fungování paktu pravděpodobně pokládalo za zbytečnost. Svým satelitům sice do budoucna nechávalo v dané problematice do určité míry volný postup, samo se však výrazněji angažovat nehodlalo. Kreml pouze požadoval, aby o vývoji situace byla informována sovětská vláda.⁶¹ Po krachu jednání v roce 1966 se totiž SSSR spokojil s etablováním statutárně nezastřešených konzultačních mechanismů, které mu umožňovaly Varšavskou smlouvu aktivizovat, kdykoliv to uznal za vhodné. Jak navíc ukázala zkušenost z pražského jara, v případě nutnosti mohl Kreml oficiální struktury paktu pohodlně obejít. Brežněv také organizoval množství nejrůznějších neformálních či bilaterálních jednání. Uvedená praxe vyvrcholila počátkem 70. let pokusem založit tradici multilaterálních krymských setkání.⁶² Tyto schůzky měly plnit úlohu jakéhosi méně formálního kontaktu mezi vůdci členských států Varšavské smlouvy. Na rozdíl od oficiálních jednání paktu, kde delegace většinou přednesly své řeči a následně došlo k podpisu víceméně předjednaných dokumentů, setkání v letoviscích Soči a Jalta probíhala mnohem spontánněji a otevřeněji. Brežněv se počínaje rokem 1971 pokusil učinit z rozhovorů s vůdci sovětských evropských satelitů během letní dovolené tradici.⁶³ Těsná spolupráce zemí východního bloku tedy podle představ Moskvy rozhodně neměla probíhat pouze v jeho oficiálních organizacích, Radě vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) a Varšavské smlouvě. Doplnit je měla četná jednání stranických a státních představitelů na nejrůznějších úrovních.⁶⁴ Samotná koordinace zahraniční politiky v rámci Varšavské smlouvy sledovala dva hlavní cíle: Vůči vnějšímu světu vytvářela dojem, že vztahy mezi členskými státy paktu skutečně stojí na principu tzv. socialistického internacionalismu. Častější alianční jednání navíc měla poskytnout zahraničněpolitické spolupráci ve východním bloku stabilnější základ.⁶⁵

Výraznou změnu ve fungování Varšavské smlouvy přinesly již zmíněné schůzky náměstků ministrů zahraničních věcí. Na základě maďarské iniciativy se začaly konat pravidelně. Ačkoliv podrobná analýza fungování daného fóra doposud chybí, tato frekventovaná jednání se s největší pravděpodobností stala klíčovým politickým mechanismem aliance v 70. letech.⁶⁶ Jejich úspěchu napomáhala skutečnost, že nebyla nikterak formalizovaná, tudíž proti jejich konání neprotestovalo ani rebelující Rumunsko. Konzultace bez závazného rámce totiž Bukurešť považovala za jedinou užitečnou a vhodnou formu po-

61 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/112, kart. 1, č. j. 0236/70, *Podkladový materiál pro kolegium MZV ČSSR o československo-sovětských vztazích zasláný velvyslancem ČSSR v Moskvě*, 1. 9. 1970.

62 W. JARZĄBEK, *Poland in the Warsaw Pact...*

63 Srov. Jordan BAEV, *The „Crimean Meetings“ of the Warsaw Pact Countries' Leaders*, 2003, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/crimea_meetings.cfm?navinfo=16037 [2013-02-14].

64 Srov. Miroslav TEJCHMAN – Bohuslav LITERA, *Moskva a socialistické země na Balkáně 1964–1989*, Praha 2009, s. 84–86.

65 Bohuslav LITERA, *Unifikace sovětského bloku v 70. letech*, *Slovanský přehled* 1994/1, s. 85.

66 V letech 1970–1985 se uskutečnilo pouhých 9 schůzek Politického poradního výboru a 14 zasedání ministrů zahraničních věcí, ale máme doklady o minimálně 23 jednáních jejich náměstků.

litické spolupráci ve Varšavské smlouvě. Navíc šlo o relativně nízkou úroveň zastoupení. Mohly tak být projednávány i sporné a kontroverzní otázky, ke kterým na rozdíl od vrcholných a medializovaných setkání nemusely jednotlivé členské státy nezbytně zaujmout oficiální stanovisko. Probíhala zde nezávazná výměna informací a příprava budoucích deklarácí. Z jednání náměstků mohla vzejít maximálně doporučení, která státní a stranická vedení následně posoudila. Později v 70. letech toto fórum poskytovalo jednotlivým členským státům i důležité poznatky o aktuálních sovětských záměrech týkajících se Varšavské smlouvy.⁶⁷ To bylo velmi důležité, jelikož relativně časté střetávání se na vyšších aliančních úrovních představovalo přechodný jev, který trval pouze do roku 1972. Schůzky náměstků ministrů zahraničí tak v politických strukturách Varšavské smlouvy „filtrovaly“ problematické otázky. SSSR a další členské státy si zde ověřovaly průchodnost svých návrhů předtím, než je postoupily na vyšší úroveň. Pokud se v některé problematice objevily hlubší spory, Moskva zabránila jejímu projednání na významnějších aliančních fórech. Varšavská smlouva mohla i díky tomu navenek vystupovat jako jednotná organizace. Oddalování řešení některých problematických otázek však muselo dlouhodobě vyvolávat latentní napětí.⁶⁸

Absence formálních pravidel pro schůzky náměstků ministrů zahraničních věcí paradoxně posilovala jejich význam. Mohly být totiž svolávány operativně *ad hoc*. Dá se dokonce tvrdit, že v určitém období 70. let do jisté míry suplovaly absenci stálého aliančního sekretariátu. Kompetence tohoto fóra se však brzy staly předmětem sporů. Sovětský náměstek ministra zahraničních věcí Leonid Iljičev v roce 1971 na jednání v Budapešti oznámil, že dle Moskvy by tato setkání v budoucnu neměla zacházet natolik daleko, aby v praxi rozhodovala o podobě dokumentů, které nakonec ministři zahraničních věcí jménem paktu schválí. Polská delegace dokonce protestovala proti principu, aby náměstci agendu pro jednání svých ministrů jakkoliv vymezovali.⁶⁹ Varšava požadovala, aby se jednalo o ryze pomocné fórum. SSSR se brzy rozhodl roli zasedání náměstků lépe definovat. Odmítl názor šéfa maďarské diplomacie Pétéra, že ničím neohraničené schůzky přinášejí mnoho zajímavých podnětů. Od roku 1971 Moskva jejich agendu předem jasně vymezovala.⁷⁰ V praxi tím dále omezila z jejího pohledu nežádoucí a přespřílišné multilaterální politické mechanismy, které ve východním bloku prostřednictvím organizace Varšavské smlouvy v předchozích dvou letech krystalizovaly.

67 Srov. C. BÉKÉS, *Records of the Meetings...*

68 M. TEJCHMAN – B. LITERA, *Moskva a socialistické země...*, s. 89.

69 Minutes of the Meeting of the Deputy Foreign Ministers, 19. 6. 1970, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/17297/ipublicationdocument_singledocument/bf221ca2-5d8b-4ce6-add5-7e7389786508/en/700619_Minutes_E.pdf [2013-02-14].

70 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/117, kart. 4, č. j. 010. 777/71-KM, *Záznam o schozdkze s. ministra Ing. J. Marka s námestníkom ministra zahraničných vecí ZSSR s. Rodionovom dňa 12. 5. 1971.*

Aktivita v politických strukturách Varšavské smlouvy měla pokračovat i v roce 1970. Stále šlo o vedlejší produkt snahy svolat celoevropskou bezpečnostní konferenci a v tomto procesu udržet iniciativu na straně východního bloku.⁷¹ Proti uvedeným záměrům vystoupilo Rumunsko. Bukurešť totiž zjistila, že sovětský pohled na podobu celoevropské bezpečnostní konference se výrazně liší od jejího. I na základě podezřelých častých jednání Varšavské smlouvy se Ceaușescu režim začal obávat, že Moskva zamýšlí konferenci uspořádat na bázi existujících bloků.⁷² Na lednové schůzce náměstků ministrů zahraničních věcí v Sofii Rumunsko neúspěšně navrhlo svolat do své metropole přípravnou schůzku všech zemí, které se hodlaly bezpečnostní konference zúčastnit.⁷³ Moskva naopak touto dobou začala počítat s možností dohodnout podmínky konference v rámci pracovní skupiny tří zemí. NATO měla reprezentovat Belgie, Varšavskou smlouvu Polsko a neutrální státy Finsko.⁷⁴ Za účelem vyjasnění příslušného postupu měla být svolána další alianční schůzka ministrů zahraničních věcí, což RSR odmítla a uchýlila se k novým obstrukcím.

Přístup Rumunska k organizaci Varšavské smlouvy vycházel z jeho obecné pozice ve východním bloku. Bukurešť se pokoušela omezovat své vazby na SSSR již ke konci éry prvního tajemníka ÚV RDS⁷⁵ Gheorghiu-Deje v první polovině 60. let. Tento proces však vyvrcholil za jeho nástupce Ceaușesca. RSR se snažila rozšířit manévrovací prostor, ve kterém se může jako sovětský satelit pohybovat, a oslabovala vliv Moskvy na svou zahraniční i domácí politiku. Jelikož Varšavská smlouva byla jedním z nástrojů, jejichž prostřednictvím SSSR do řízení východního bloku zasahoval, představy o charakteru spolupráce v rámci paktu se brzy staly jednou z významných třecích ploch mezi Moskvou a Bukureští. Brežněvovo vedení se snažilo Varšavskou smlouvu konsolidovat, a zajistit tak její efektivnější využití ke svým zahraničněpolitickým a vojenským

71 Zájem na aktivní spolupráci ve Varšavské smlouvě měly touto dobou především některé sovětské satelity. Dalším možným postupem v rámci paktu se již v lednu 1970 společně zabývaly stranické orgány SED a KSČ. Mezinárodně neuznaná NDR a normalizační československý režim s nízkým zahraničním kreditem hledaly ve Varšavské smlouvě oporu a příležitost, jak se v přípravě celoevropské bezpečnostní konference angažovat. Význam alianční spolupráce proto hodlaly maximalizovat. Doporučovaly jednat alespoň úrovni ministrů zahraničí, v lepším případě svolat přímo Politický poradní výbor. Tamtéž, inv. č. 68, sign. 0344/118, kart. 8, č. j. 020. 410/71-4, *Informace o některých názorech vedení SED na další postup ke svolání celoevropské konference o bezpečnosti v Evropě*, 19. 1. 1970.

72 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/112, kart. 3, č. j. 057/70, *Záznam o návštěvě I. taj. ZÚ RSR s I. Georgescu u s. Picka dne 27. 3. 1970*.

73 *Tamtéž*, sign. 017/111, kart. 1, č. j. 020. 534/70-2, *Informace o poradě náměstků k Evropské bezpečnosti*, 27. 1. 1970.

74 Tento koncept se však poměrně brzy ukázal jako neprůchodný a SSSR ho v průběhu prvních měsíců roku 1970 opustil. *Tamtéž*, sign. 020/112, kart. 1, č. j. 021. 648/70-1, *Oficiální návštěva ministra zahraničních věcí SSSR s. A. A. Gromyka v ČSSR – materiál pro předsednictvo ÚV KSČ*, 20. 4. 1970; *tamtéž*, sign. 020/311, kart. 8, č. j. 085/70, *Zpráva I. teritoriálního odboru ministerstva zahraničních věcí ČSSR o stanovisku SSSR k celoevropské konferenci o bezpečnosti a spolupráci*, 7. 4. 1970.

75 Rumunská dělnická strana se v červenci 1965 na svém IX. sjezdu přejmenovala na Rumunskou komunistickou stranu.

cílům. Ceaușescův režim naopak minimálně v proklamativní rovině akcentoval text ustavující smlouvy, který hovořil o rozpuštění vojenskopolitických bloků po ustanovení systému kolektivní bezpečnosti.⁷⁶ Varšavská smlouva totiž RSR politicky i vojensky omezovala. Moskvou a dalšími loajálními satelity prosazovaný jednotný zahraničněpolitický kurz členských států paktu komplikoval rumunskou samostatnější aktivitu na mezinárodním poli. Sovětská kontrola ozbrojených sil států východního bloku prostřednictvím aliančních vojenských struktur pak byla pro Ceaușescovo vedení zcela nepřijatelná.⁷⁷ Rumunsko však se z dosud nedostatečně objasněných důvodů nikdy neodhodlalo své vazby na Moskvu zcela zpřerhat a vydat se vlastní cestou, jak dříve učinily Jugoslávie a Albánie. Bukurešť namísto toho od konce 60. let praktikovala politiku balancování, v rámci které mnohdy velmi dynamicky měnila svou aktuální politiku vůči východnímu bloku, a tedy i vystupování na fórech Varšavské smlouvy. Navzdory dílčím komplikacím, které tento stav paktu přinášel, se Moskva rozhodla Ceaușescovy výstřelky tolerovat a nikdy proti nim razantně nezasáhla.⁷⁸ V určitých momentech v první polovině 70. let naopak určitý zákrok proti rumunskému kurzu požadovali podlézaví a Kremlu loajální vůdci ostatních sovětských satelitů.⁷⁹

Počátkem roku 1970 se z výše uvedených důvodů Ceaușescu rozhodl vztahy s Varšavskou smlouvou ochladit. S odkazem, že Moskvou zamýšlený postup porušuje budapeštskou deklaraci Politického poradního výboru hovořící o přípravě bezpečnostní konference na bázi všech zainteresovaných států, se pokusil uspořádání dalších aliančních politických schůzek zamezit. Rumunský vůdce totiž doposud výzvy paktu v otázce celoevropské bezpečnosti podporoval pouze z důvodu, že předpokládaly jednání státních suverénů, což korespondovalo s dlouhodobými zahraničněpolitickými cíly Bukurešti. Ve chvíli, kdy se projevil opak, začal podporu pro své iniciativy hledat u neutrálních států, například ve Finsku. RSR pohrozila, že se politických konzultací zastřešených paktem přestane účastnit.⁸⁰ Rumunský ministr zahraničních věcí Corneliu Mănescu formálně argumentoval, že na jednání Varšavské smlouvy zajisté zareaguje NATO obdobným zasedáním, což nevyhnutelně povede k uspořádání bezpeč-

76 AMZV, f. DTO 1945–1989, inv. č. 34, e. č. 42, č. j. 022. 229/69-2, *Ohlas v RSR na budapeštské zasedání PPV VS*, 16. 4. 1969;

77 V souvislosti s reformou vojenských struktur Varšavské smlouvy v roce 1969 Ceaușescu rumunské armádě zdůrazňoval, že dle jeho interpretace nových aliančních statutů podléhají ozbrojené síly RSR výhradně straně, vládě a radě obrany státu, nikoliv Spojenému velení paktu. AMZV, f. DTO 1945–1989, inv. č. 34, e. č. 47, č. j. 021. 026/70, *Porada základních kádrů ministerstva ozbrojených sil Rumunské socialistické republiky. Projev s. N. Ceaușesca*, 6. 2. 1970.

78 V. MASTNY, *A Cardboard Castle?...*, s. 42.

79 Srov. Matěj BÍLÝ, *Rumunsko a Varšavská smlouva v první polovině 70. let*, in: IV. ROČNÍK STUDENTSKÉ KONFERENCE O BALKÁNĚ – SBORNÍK VYSTOUPENÍ, ed. H. SUCHARDOVÁ, Praha 2012, s. 21–23.

80 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/311, kart. 8, č. j. 085/70, *Zpráva I. teritoriálního odboru ministerstva zahraničních věcí ČSSR o stanovisku SSSR k celoevropské konferenci o bezpečnosti a spolupráci*, 7. 4. 1970; AMZV, f. Dokumentace teritoriálních odborů (DTO) 1945–1989, inv. č. 34, e. č. 47, č. j. 022. 007/70-2, *Zasedání VNS RSR k zahraniční politice*, 3. 4. 1970.

nostní konference na bázi bloků. Vedlejším důvodem rumunských obstrukcí byla i snaha zabránit novému kolu kolektivních rozhovorů o reformě politických struktur Varšavské smlouvy. Předběžná agenda chystaných schůzek totiž tento bod obsahovala.⁸¹

Moskva své satelity rychle ujistila, že plánované alianční konzultace se uskuteční bez ohledu na stanovisko Bukurešti.⁸² Potenciální absence rumunských zástupců nicméně představovala problém. SSSR totiž hodlal spojit projednání otázek celoevropské bezpečnostní konference s pompézními oslavami patnáctiletého výročí založení Varšavské smlouvy. Pro účely tohoto propagandistického představení, jehož rozsah pochopitelně vytýčil Kreml, ani pro snahu prezentovat navenek jednotu paktu byla ostentativní distance jednoho z členských států pochopitelně zcela nežádoucí.⁸³

Ceaușescu za uvedené situace navštívil 19. května Moskvu. Bilaterální jednání s nejvyššími představiteli SSSR, které se úzce týkalo i rumunské politiky ve Varšavské smlouvě, probíhalo ve srovnání s multilaterálními schůzkami podstatně bouřlivěji. Rumunský vůdce neváhal proti mnohým sovětským názorům otevřeně vystoupit. Dle svědectví tajemníka VV RKS Ștefana Voicu členové vedení KSSS po některých Ceaușescových ostrých odpovědích doslova zesinali.⁸⁴ Rozzuřený generální tajemník ÚV KSSS se následně na rumunského vůdce obořil, zda hodlá RSR ve Varšavské smlouvě setrvat. „*Jestli nechceš jít s námi, táhni ke všem čertům,*“ hřimal. V opačném případě nemělo Rumunsko činit problémy. Brežněv kritikou nešetřil. Poukázal na rumunskou rétoriku varující před konáním manévřů Varšavské smlouvy poblíž svých hranic a dotázel se, zda snad Ceaușescu považuje spojence z paktu za nepřátele. Rumunsku dále vytkl akcentování nutnosti rozpustit oba vojenskopolitické bloky, neúčast rumunských ozbrojených sil na aliančních manévrech⁸⁵ i blokování reformy

81 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 82, sign. 017/112, kart. 2, č. j. 022. 176/70-2, RSR – zpráva o návštěvě ministra zahraničních věcí RSR C. Manesca v ČSSR ve dnech 8.–11. dubna 1970.

82 *Tamtéž*, inv. č. 89, sign. 020/112, kart. 1, č. j. 021. 648/70-1, *Oficiální návštěva ministra zahraničních věcí SSSR s. A. A. Gromyka v ČSSR – materiál pro předsednictvo ÚV KSČ*, 20. 4. 1970.

83 *Tamtéž*, sign. 020/111, kart. 1, č. j. 010. 295/70-AP, *Zpráva o situaci na úseku evropské bezpečnosti pro ÚV KSČ – odložení projednání na duben 1970*. 18. 3. 1970; AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/112, kart. 3, č. j. 0109/70, *Záznam o návštěvě s. M. Havlásky ve IV. EO MZV SSSR*, 12. 5. 1970.

84 Stalo se tak ve chvíli, kdy Brežněv kritizoval RSR za její demonstrativní a v rámci Varšavské smlouvy předem neprojednané zahraničněpolitické akce. Ceaușescu ve své odpovědi mimo jiné provokativně poznamenal, že nejen Rumunsko provádí zahraniční politiku bez předchozích konzultací. Připomněl, že sovětská vláda stejným způsobem zahájila rozhovory s americkou stranou o omezení strategických zbraní a ve Vídni. Dodal, že o průběhu těchto jednání Bukurešť doposud nebyla informována. Summary No. 10 of the Executive Bureau of the CC of the RCP, 20. 5. 1970, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/16490/ipublicationdocument_singledocument/4ffbc115-d300-43b4-a47a-b21bc4022244/en/700520_summary.pdf [2013-02-14]. Dodejme, že neinformování RSR o rozhovorech SALT zřejmě bylo v rámci východního bloku ojedinělé. Kreml totiž alespoň některé své loajální satelity, například NDR, o obsahu těchto jednání zpravil. BArch, DY 30/ J IV 2/2/1259, *Politbüro des ZK Reinschriftenprotokoll nr. 51*, 22. 12. 1969.

85 Rumunský historik Petre Oprîș se v té souvislosti domnívá, že Ceaușescovo vedení odmítalo vysílat ozbrojené síly RSR na společná cvičení Varšavské smlouvy, aby samo nemuselo do země

politických struktur paktu. Rumunský vůdce jako již dříve tyto útoky rázně odmítal s odkazem, že jeho země plně dodržuje text ustavující smlouvy. Na její vybrané vágní pasáže umožňující různou interpretaci koneckonců s oblibou odkazoval. Otázku vystoupení z aliance Ceaușescu označil za bezpředmětnou. Deklaroval, že má zájem se socialistickými státy nadále spolupracovat. Sovětské vedení ale upozornil, že i v budoucnu hodlá veškeré dokumenty prohlubující vojenskou, ekonomickou či politickou integraci východního bloku vetovat.⁸⁶

Brežněv si zpětně v rozhovoru s tajemníkem ÚV PSDS a členem polského politbyra Zenonem Kliszkiem stěžoval, že „*Ceaușescu se zachoval jako pravý cikán.*“ Dle Brežněvovy interpretace si rumunský vůdce na začátku moskevského jednání vzal na dlouhou dobu slovo. Mluvil však velmi obecně a snažil se vyhnout konfliktním tématům. Ujišťoval, že jeho postup se základní sovětskou linií v zásadě koresponduje. Generální tajemník ÚV KSSS se dušoval, že Ceaușescovi velkoryse nabídl možnost z Varšavské smlouvy vystoupit. To však nebyla pravda. Sovětský vůdce v praxi rozhodně neplánoval Rumunsku umožnit sovětskou sféru vlivu opustit. V těchto intencích kladl například značný důraz na urychlený podpis dvoustranné spojenecké smlouvy, na který hodlal v Bukurešti osobně dohlédnout.⁸⁷

Právě podpisy nových bilaterálních spojeneckých smluv mezi SSSR a jeho evropskými satelity na přelomu 60. a 70. let se do značné míry dotýkaly i Varšavské smlouvy. Například do textu sovětsko-československého dokumentu Moskva prosadila pasáž, která explicitně spojovala závazek upevňování jednoty socialistických zemí s dodržováním aliančních pravidel.⁸⁸ Brežněvovo vedení si touto cestou zřejmě hodlalo pojistit jednotnou zahraničněpolitickou linii sovětské zájmové sféry v Evropě a propojovalo bilaterální spojenecké vazby s těmi multilaterálními. Uzavírání uvedených smluv považovalo vedle existující aliance za nedílnou součást spojeneckého systému celého bloku.⁸⁹ Odkazy na Varšavskou smlouvu se v jednotlivých úmluvách výrazně lišily. Nejmarkant-

vpouštět alianční vojska. Po zkušenosti z pražského jara se prý Bukurešť obávala, že společné alianční manévry mohou posloužit jako příprava k zásahu proti vzpurným státům východního bloku. K tomuto srov. Petre OPRIȘ, *Die rumänische Armee und die gemeinsamen Manöver des Warschauer Pakt*, in: *Der Warschauer Pakt...*, s. 185–208.

86 Summary No. 10 of the Executive Bureau of the CC of the RCP, 20. 5. 1970, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/16490/ipublicationdocument_singledocument/4ffb115-d300-43b4-a47a-b21bc4022244/en/700520_summary.pdf [2013-02-14].

87 AAN, f. PZPR KCW, s. XIA/88, *Zapis wypowiedzi tow. L. Breźniewa podczas spotkania z tow. Z. Kliszko w dniu 2 czerwca 1970 roku*. Brežněv nakonec samotnému podpisu smlouvy přítomen nebyl. Podle sovětské interpretace tím hodlal demonstrovat nesouhlas se zahraniční politikou RSR. Ve světle výše uvedeného však šlo zřejmě o účelové tvrzení. AMZV, f. DTO 1945–1989, inv. č. 34, e. č. 52, č. j. 020. 206/71, *Současný politický postoj RSR ve vztahu ke státům Varšavské smlouvy*, 11. 1. 1971

88 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/112, kart. 1, Porovnání čs. a sovětského návrhu nové spojenecké smlouvy mezi ČSSR a SSSR, nedatováno, 1970.

89 *Tamtéž*, sign. 020/117, kart. 4, č. j. 023. 757/70-1, *Záznam o návštěvě rady sov. Velvyslanectví v Praze s V. V. Astafjeva u vedoucího I. t. o. 26. června 1970.*

nější to bylo právě v případě zmíněného sovětsko-rumunského dokumentu.⁹⁰ Podstatné rozdíly přitom existovaly i v příslibu vzájemné vojenské pomoci.⁹¹ Uzavírání bilaterálních smluv mezi státy východního bloku věnoval velký prostor východní i západní tisk.⁹² Západ je považoval za dodatečný nástroj k posílení Varšavské smlouvy. Některé jejich pasáže pak byly interpretovány jako kodifikace tzv. Brežněvovy doktríny.⁹³ Spíše se však naplno ukazovalo, že SSSR Varšavskou smlouvu navzdory jejím dílčím proměnám nepovažuje za dostatečnou záruku soudržnosti své zájmové sféry v Evropě a i po 15 letech její existence lpí na bilaterálních spojeneckých závazcích.

Rumunsko dokázalo svůj přístup k Varšavské smlouvě velmi dynamicky měnit. Jeho aktuální politiku výrazně ovlivňoval i ekonomický faktor.⁹⁴ Hospodářský rozvoj plánovaný Ceaușescovým režimem se ukázal jako nereálný. Ekonomické komplikace nutily RSR vztahy s východním blokem zlepšovat.⁹⁵ Bukurešť tedy v polovině roku 1970 postoj k aliančním poradám zcela instrumentálně přehodnotila a svou rétoriku dočasně utlumila. Na zklidnění situace měl vliv i příjezd sovětské vládní delegace na nejvyšší úrovni do Bukurešti při příležitosti podpisu nové spojenecké smlouvy.⁹⁶

Chystaná jednání v politických strukturách paktu tak mohla v roce 1970 bez potíží proběhnout. Zasedání ministrů zahraničních věcí, které se uskutečnilo v červnu v maďarské metropoli, však přineslo ve všech ohledech skrovné výsledky. Rada NATO nedlouho předtím oficiálně oznámila zájem o celoevropské

90 Pakt byl na základě požadavku Bukurešti instrumentálně označen jako odpověď na vznik NATO. Na rozdíl od ostatních sovětských satelitů si pak rumunská strana vymohla formulaci, že alianční stanovy hodlá dodržovat pouze po dobu jejich platnosti.

91 V případě NDR byla na rozdíl od ostatních států podmiňována akcí celé Varšavské smlouvy. Polsko-sovětská smlouva pak vzájemnou vojenskou pomoc slibovala pouze při útoku „západoněmeckého militarismu a těch států, kteří se s ním spojily“. AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/112, kart. 1, *Porovnání spojeneckých smluv ČSSR a NDR, PLR, BLR, RSR, a SSSR s PLR, NDR, BLR a MLR s čs. návrhem nové čs.-sovětské spojenecké smlouvy podle hlavních zásad*, nedatováno, 1970.

92 Jediný stát Varšavské smlouvy, který věnoval uzavírání těchto smluv malou publicitu, bylo Rumunsko.

93 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/112, kart. 1, *Ohlas na podepsání Smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci ze dne 6. května 1970 v socialistických, kapitalistických a rozvojových zemích*, 16. 5. 1970.

94 Více srov. Radek PECH, *Rumunsko let sedmdesátých – od liberalismu k represí*, Slovánský přehled 1992/3, s. 271; Davies DELETANT, *Romania and the Warsaw Pact: Documents Highlighting Romania's Gradual Emancipation from the Warsaw Pact, 1956–1989*, 2004, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_romania/introduction.cfm?navinfo=15342 [2013-02-14]; M. BÍLÝ, *Rumunsko a Varšavská smlouva ...*, s. 18–25.

95 RSR se dostala do problémů, především kvůli tenčícím se zásobám ropy a zemního plynu. Tyto suroviny byla nucena nakupovat v Íránu, avšak za americké dolary. Bukurešť se proto několikrát obrátila na Moskvu se žádostí o zvýšení sovětských dodávek obou strategických surovin. Špatná situace panovala rovněž v zásobování potravinami; RSR musela opět požádat SSSR o dodávky obilí.

96 AMZV, f. DTO 1945–1989, inv. č. 34, e. č. 52, č. j. 020. 206/71, *Současný politický postoj RSR ve vztahu ke státům Varšavské smlouvy*, 11. 1. 1971.

bezpečnostní konferenci skutečně vyjednávat. Souhlasila i s jejím případným konáním v Helsinkách. Mezi Západem a Východem však panovaly značně rozdílné názory ohledně průběhu a agendy případného summitu. Státy Varšavské smlouvy z tohoto důvodu musely konstatovat, že jimi navrhovaný brzký termín konference není realistický.⁹⁷ Stejně tak se nepodařilo přesvědčit rumunské zástupce, aby odsouhlasili další posílení politické spolupráce v rámci Varšavské smlouvy alespoň prostřednictvím pravidelných schůzek ministrů zahraničních věcí. Dočasné umírnění přístupu Ceaușescova režimu však dokumentovala skutečnost, že na rozdíl od druhé poloviny 60. let rumunská delegace proti ničemu otevřeně neprotestovala. Zástupci RSR pouze projevovali k některým otázkám rezervované postoje a jejich souhlasu bylo mnohdy nutné dosahovat prostřednictvím zdoluhavých jednání.⁹⁸

Budapešťské zasedání přineslo formát, který se v celé sedmé dekádě stal pro většinu politických schůzek Varšavské smlouvy typický. Z dochovaných záznamů je patrné, že jednání na rozdíl od roku 1969 již neprobíhalo formou otevřené a konkrétní diskuze, ale vystoupení jednotlivých delegací mělo spíše referátový a tezovitý charakter.⁹⁹ Vše důležité bylo totiž předjednáno na schůzce náměstků ministrů zahraniční věcí, která se uskutečnila krátce před oficiálním zasedáním jejich nadřízených.¹⁰⁰ Dokladem toho je skutečnost, že Polsko, které se pokoušelo pozvednout spolupráci ve Varšavské smlouvě na vyšší úroveň, neúspěšně navrhlo schůzku ministrů zahraničních věcí o dva dny odložit. Vedení jednotlivých členů paktu tím měla získat prostor k důslednému seznámení se s závěry z uvedené předporady.¹⁰¹

97 Ještě na podzim 1969 náměstci ministrů zahraničních věcí na jednání v Moskvě považovali za cíl socialistických států usilovat o uskutečnění celoevropské bezpečnostní konference do konce následujícího roku. BArch, DY 30/J IV 2/2/1248, *Konferenz der Außenminister der Mitliedstaaten des Warschauer Vertrages*, 28. 10. 1969.

98 NA, f. 1261/0/5, sv. 134, a. j. 211/info4, *Zpráva o průběhu a výsledcích budapešťské porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy*, 14. 7. 1970.

99 AAN, f. PZPR KCW, XIA/248, *Materiały i dokumenty z narady ministrow spraw zagranicznych panst- strom Układu Warszawskiego, odbytej w budapeszczie w dniach 21–22 czerwca 1970r.*

100 Přípravná schůzka náměstků k budapešťskému jednání se uskutečnila 19. června 1970 v Budapešti.

101 NA, f. 1261/0/5, sv. 131, a. j. 206/25, *Informace V. Bilaka o nadcházející poradě ministrů zahraničních věcí v Budapešti*, 19. 6. 1970. Toto bylo velmi patrné na přípravné schůzce náměstků ministrů zahraničních věcí. Rumunský zástupce Macovescu se dušoval, že RSR považuje za užitečné při vyjednávání o KBSE s členy Varšavské smlouvy spolupracovat a v udržet iniciativu na své straně. Dokonce často používal pojem „my, členové Varšavské smlouvy“. Dokonce ocenil návrh komuniké připraveného sovětskou a maďarskou delegací jako vhodný základ pro formulování společné pozice. Jednotný postup pouze neměl limitovat státy v bilaterálních rozhovorech. Přesto při schvalování výsledného dokumentu projevila rumunská delegace tendence k extrémnímu slovíčkaření, což nakonec vyústilo v ostrou výměnu názorů s maďarskou delegací, kterou zajisté přivítala i rumunská neochota přistoupit na Budapešti navrhovanou reformu politických struktur Varšavské smlouvy. Minutes of the Meeting of the Deputy Foreign Ministers, 19. 6. 1970, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/17297/ipublication_document_singledocument/bf221ca2-5d8b-4ce6-add5-7e7389786508/en/700619_Minutes_E.pdf [2013-02-14].

Schůzky Varšavské smlouvy tak měly dle tohoto konceptu dostat nový, silně omezený účel: Představovaly pouhou protireakci na zasedání Severoatlantické rady a umožňovaly státům východního bloku společně se vyjádřit k stanoviskům NATO.¹⁰² SSSR v dané fázi studené války pravděpodobně dospěl k názoru, že je žádoucí Varšavskou smlouvu maximálním možným způsobem navenek prezentovat jako jasný protějšek Severoatlantické aliance. Zasedání ministrů zahraničních věcí zastřešené Varšavskou smlouvou měla vzbudit dojem, že jsou paralelou k obdobným jednáním NATO. Za existence dvou *rovnocenných* vojenskopolitických paktů totiž bylo pochopitelně mnohem jednodušší přistoupit v rámci rozbíhajícího se procesu détente k jednání na bázi dvou vůdčích velmocí jako představitelů existujících bloků.¹⁰³ Tento koncept přitom mohl výrazně napomoci SSSR udržet v proměňující se mezinárodní situaci dostatečný dohled nad svou sférou vlivu. Bohuslav Litera v této souvislosti považuje soudržnost východního bloku, který by v procesu détente vystupoval jako jasná protiváha Západu, za jeden z klíčových cílů sovětské politiky vůči evropským satelitům v 70. letech.¹⁰⁴

Kolektivního jednání ministrů zahraničních věcí tak Moskva využila především k zažití některých svých iniciativ jménem celé Varšavské smlouvy. Pakt například formálně nabídl USA a Kanadě účast na navrhované bezpečnostní konferenci a souhlasil se zahrnutím kulturních otázek do její agendy.¹⁰⁵ Do pozice oficiálního aliančního požadavku byly posunuty dřívější Gromykem naznačované úvahy o vytvoření jisté formy mezinárodního bezpečnostního orgánu v Evropě.¹⁰⁶ SSSR si také prostřednictvím Varšavské smlouvy nechal formálně odsouhlasit výzvu ke snížení stavů cizích vojsk rozmístěných na území evropských států. Šlo přitom o přímou direktivu Kremlu.¹⁰⁷

102 Draft of the Speech by Hungarian Deputy Foreign Minister Frigyes Puja for the Meeting of the Deputy Foreign Ministers, 19. 6. 1970, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/17300/ipublicationdocument_singledocument/da490bf2-98aa-46fc-ab20-123b86e70032/en/700619_Draft_Speech_ENG.pdf [2013-02-14].

103 Obě supervelmoci měly zájem, aby détente bylo spíše bilaterální záležitostí. Jejich pojetí uvolnění jako procesu shora dolů v rámci bloků, narazilo na politické zájmy jejich spojenců. Členské státy NATO i Varšavské smlouvy vnímaly détente dynamičtěji, jako potencionální možnost změnit panující *status quo*. Zdůrazňovaly proto multilaterální rozměr zmírňování napětí. Andreas WENGER – Vojtech MASTNY, *New perspectives of the origin of the CSCE process*, in: *Origins of the European security system...*, s. 5.

104 B. LITERA, *Unifikace sovětského bloku...*, s. 84.

105 Marie-Pierre REY, *The USSR and the Helsinki process, 1969–75*, in: *Origins of the European security system...*, s. 67.

106 NA, f. 1261/0/5, sv. 134, a. j. 211/info4, *Memorandum států Varšavské smlouvy*, 22. 7. 1970.

107 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/311, kart. 8, č. j. 0122/70, *Zpráva o nejdůležitějších opatřeních sovětské zahraniční politiky v období ledna–června 1970*, 27. 5. 1970. Sovětský návrh měl představovat alternativu k předchozímu apelu NATO na redukci celkových počtů ozbrojených sil obou aliancí. To bylo vzhledem ke konvenční převaze Varšavské smlouvy pro východní blok nevýhodné, a tudíž pochopitelně nepřijatelné. Stažení části zahraničních vojsk z evropských zemí naopak znamenalo i odsun amerických jednotek za Atlantik, čímž by fakticky došlo k dalšímu posílení vojenských pozic Varšavské smlouvy na starém kontinentě. Jako u dalších podobných iniciativ bylo nicméně předem zřejmé, že naděje na úspěch je minimální.

Unifikaci zahraniční politiky Varšavské smlouvy neprosazoval pouze SSSR, byť je zřejmé, že měl v této otázce rozhodující vliv. Úspěch helsinského procesu podmiňoval důslednou spoluprací v paktu například i polský ministr zahraničních věcí Stefan Jędrzychowski.¹⁰⁸ Jak jsme již dříve naznačili, také sovětské satelity projevovaly obavy, aby případná navenek prezentovaná nejednota neusnadnila Západu podněcování rozporů mezi nimi. Před tímto varovalo například Maďarsko, které naopak doporučovalo využít stejnou taktiku: členové Varšavské smlouvy měli usilovat o prohloubení rozporů panujících v NATO.¹⁰⁹ Uvedený přístup neznamenal, že by všechny sovětské satelity, především PLR a MLR, na veškerou svou diplomatickou aktivitu rezignovaly a v helsinském procesu vystupovaly pouze prostřednictvím Varšavské smlouvy. V rámci paktu mělo dojít k zintenzivnění spolupráce, jejímž výsledkem by byla společná prezentace klíčových iniciativ a deklarací vymezujících pozice východního bloku. Jednotlivé členské státy pak měly aktivně vstupovat do bilaterálních rozhovorů se západními zeměmi a v nich vycházet z kolektivně vytyčených aliančních stanovisek.¹¹⁰ Tato taktika se jevila i z pohledu Kremlu jako velmi užitečná. Sovětská diplomacie dokázala formální existence multilaterálních mechanismů ve Varšavské smlouvě při jednání s třetími státy obratně využívat.¹¹¹

Již bylo uvedeno, že politická jednání ve Varšavské smlouvě na přelomu 60. a 70. let neaktivizovala pouze celoevropská bezpečnostní konference, ale rovněž německá otázka. Kreml rozhodl využít posunu, který představovalo uzavření

Představovaly jen propagandistický tah směrem ke světové veřejnosti a protireakci na politiku Západu. Američtí diplomaté totiž v tomto období zdůrazňovali, že snahu Varšavské smlouvy o uspořádání celoevropské bezpečnostní konference považují za pouhé propagandistické divadlo. Její uspořádání Washington nehodlal připustit, pokud nebudou alespoň zahájeny konkrétní jednání o palčivých problémech jako vzájemné snižování konvenčních vojsk obou paktu či statut Západního Berlína. NA, f. 1261/0/5, sv. 134, a. j. 211/info4, *Zpráva o průběhu a výsledcích budapeštské porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy*, 14. 7. 1970; AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/311, kart. 8, č. j. 085/70, *Zpráva I. teritoriálního odboru ministerstva zahraničních věcí ČSSR o stanovisku SSSR k celoevropské konferenci o bezpečnosti a spolupráci*, 7. 4. 1970.

108 AAN, f. PZPR KCW, XIA/248, *Materiały i dokumenty z narady ministrów spraw zagranicznych państw-stron Układu Warszawskiego, odbytej w budapeszcie w dniach 21–22 czerwca 1970r.*

109 Minutes of the Meeting of the Deputy Foreign Ministers, 19. 6. 1970, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/17297/ipublicationdocument_singledocument/bf221ca2-5d8b-4ce6-add5-7e7389786508/en/700619_Minutes_E.pdf [2013-02-14].

110 Draft of the Speech by Hungarian Deputy Foreign Minister Frigyes Puja for the Meeting of the Deputy Foreign Ministers, 19. 6. 1970, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/17300/ipublicationdocument_singledocument/da490bf2-98aa-46fc-ab20-123b86e70032/en/700619_Draft_Speech_ENG.pdf [2013-02-14].

111 Podle sovětského diplomata G. I. Solovjeva například švédský premiér Olof Palme během své návštěvy Moskvy v červnu 1970 sondoval, jaký je názor SSSR na vzájemnou redukci ozbrojených sil v Evropě navrhovanou Severoatlantickou aliancí. Sovětští představitelé alibisticky konstatovali, že nejsou zmocnění na otázku odpovědět, jelikož k problému doposud nezaujala stanovisko Varšavská smlouva. AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/117, kart. 4, č. j. 0161/70, *Záznam o návštěvě s. Z. Picka u rady odboru Skandinávských zemí MID SSSR s. G. I. Solovjeva*, 29. 6. 1970.

sovětsko-západoněmecké smlouvy o přátelství v srpnu 1970. Brežněv to oprávněně považoval za zásadní moment pro další politický vývoj v Evropě. Situaci proto hodlal projednat s vůdci sovětských satelitů. Do Moskvy svolal zasedání Politického poradního výboru.¹¹² Zásadní pilíře uzavřené dohody se totiž významně týkaly i dalších zemí Varšavské smlouvy. Těžiště úmluvy se nacházelo v uznání hraničního *statutu quo* v Evropě, včetně linie Odra-Nisa. Měla představovat první ze série dokumentů, prostřednictvím kterých Brandtova vláda hodlala urovnat vztahy Západního Německa s východním blokem. Následovat mělo uzavření smluv s PLR, NDR a ČSSR. Bonn se také zavázal k podpoře svolání celoevropské bezpečnostní konference a přistoupil na koncepci zastoupení obou německých států v OSN.¹¹³ Sovětský vůdce v této souvislosti, pravděpodobně čistě instrumentálně, hovořil o přímém vlivu zahraničněpolitických iniciativ paktu i vojenského zásahu v ČSSR na uzavření smlouvy. V tomto hodnocení ho pochopitelně vydatně podpořil Gustáv Husák.¹¹⁴ Zároveň Brežněv varoval před přehnaným optimismem. Odkázal na přetrvávající existenci NATO, byť připustil, že se státům Varšavské smlouvy skutečně podařilo způsobit určité rozpory mezi členy Severoatlantické aliance, především pak ve vazbě Washington-Bonn.¹¹⁵ Tento postup byl na předchozích schůzkách Varšavské smlouvy zmiňován.¹¹⁶

Na přetřes přišla i palčivá otázka reformy politických struktur paktu. Politický poradní výbor o tomto problému jednal poprvé po dvou a půl letech. Brežněv připomněl, že od roku 1969 došlo ve Varšavské smlouvě k výraznému zintenzivnění politické spolupráce. Vyzval k zamyšlení se nad možností probíhající schůzky statutárně ukotvit a při Politickém poradním výboru konečně zřídit pomocné orgány.¹¹⁷ Skutečnost, že slova sovětského vůdce v sobě nenesla žádný imperativ, dokumentuje okrajový význam, který tehdy Kreml formalizaci změn ve Varšavské smlouvě přikládal. Na Brežněvovu poznámku obšírně reagoval Gomuška. Do značné míry provokativně oznámil, že NATO disponuje oproti Varšavské smlouvě i nadále lepší organizací; mimo jiné z důvodu, že se schůzky

112 Šlo zřejmě o pouhé využití situace. U příležitosti podpisu zmíněné smlouvy dne 12. srpna 1970 do sovětské metropole přicestovali i zástupci států Varšavského paktu. Minutes of the Hungarian Party Politburo Meeting on the August 1970 PCC Meeting, 25. 8. 1970, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/18034/ipublicationdocument_singledocument/89875ee9-6b04-46a4-b06b-9295e3d36f45/en/Minutes_Hungarian_Party_1970_Eng.pdf [2013-02-14].

113 Tyto závazky obsahoval dodatek smlouvy „Dohoda o záměrech stran“, který však nebyl a žádost západoněmecké diplomacie publikován.

114 NA, f. 1261/0/5, sv. 135, a. j. 213/1, *Vystoupení s. L. I. Brežněva na poradě vedoucích představitelů zemí Varšavské smlouvy v Moskvě dne 20. srpna 1970.* ; *Tamtéž, Informace o průběhu diskuse na zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Moskvě dne 20. srpna 1970*

115 Brežněvovo hodnocení ochlazení americko-západoněmeckých vztahů se však ukázalo jako mylné. Tuto skutečnost byl nucen připustit i Gromyko počátkem roku 1971. NA, f. 1261/0/5, sv. 154, a. j. 238/7, *Zpráva o poradě ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy konané ve dnech 18.-19. 2. 1971 v Bukurešti*, 26. 2. 1971.

116 *Tamtéž*, sv. 135, a. j. 213/1, *Informace o průběhu zasedání politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Moskvě dne 20. srpna 1970*, 22. 8. 1970.

117 *Tamtéž, Vystoupení s. L. I. Brežněva na poradě vedoucích představitelů zemí Varšavské smlouvy v Moskvě dne 20. srpna 1970.*

jeho vrcholného orgánu konají pravidelně dvakrát ročně. Navzdory posledním polským separátním zahraničněpolitickým akcím tak první tajemník ÚV PSDS opět volal po vytvoření lepších podmínek pro vzájemné konzultace a hledání nových forem spolupráce v paktu. V souvislosti s taktikou prohlubovat rozpory mezi členy NATO pak varoval před obdobným přístupem Západu k socialistickým státním.¹¹⁸ Méně horlivě vystupovaly maďarská a československá delegace. Shodně konstatovaly, že pokud se nepodaří prosadit zřízení nových orgánů, jejich funkci mohou zdárně nahradit pokračující časté schůzky *ad hoc*.¹¹⁹ Rumunsko však obšírnější debatu na toto téma zablokovalo. Ceaușescu poklidně, ale zcela jasně konstatoval, že rumunský postoj v této otázce zůstává od poloviny 60. let konstantní. Souhlasil však s nutností konzultovat stávající evropské i globální výzvy multilaterálně na úrovni ministrů zahraničních věcí. Zopakoval nicméně známé stanovisko, že zásadními kompetencemi v otázkách zahraniční politiky mají disponovat výhradně stranická vedení a vlády jednotlivých států.

Ceaușescovo nikterak provokativní vystupování mnozí účastníci schůzky hodnotili jako důsledek skutečnosti, že se Rumunsko ocitlo v rámci Varšavské smlouvy v názorové izolaci.¹²⁰ Spíše se však jednalo o součást naznačeného dočasného příklonu Bukurešti k východnímu bloku v rámci politiky balancování. RSR zůstávala na okraji, avšak oproti nedávné době nečinila obstrukce. Byla také připravena ocenit iniciativy, které alespoň do určité míry korespondovaly s jejím zahraničním kurzem.¹²¹

V roce 1970 se uskutečnilo zcela bezprecedentně i druhé zasedání Politického poradního výboru.¹²² V listopadu, tedy pouhé tři měsíce po jeho posledním jednání ho v rozhovoru s Brežněvem inicioval Wladyslaw Gomułka. Hodlal tím Varšavskou smlouvu využít k ovlivnění z jeho pohledu nežádoucích postojů východoněmeckého vůdce Ulbrichta. Ty v průběhu roku 1970 doznaly výrazného posunu a začaly se od společné linie paktu odchylovat.¹²³ Uražený

118 AAN, f. PZPR KCW, XIA/248, *Posiedzenie Politycznego Komitetu Doradczego Państw Układu Warszawskiego Moskwa, 20 sierpnia 1970 r., Wystąpienie I sekretarza KC PZPR tow. Władysława Gomułki.*

119 Minutes of the Hungarian Party Politburo Meeting on the August 1970 PCC Meeting, 25. 8. 1970, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/18034/ipublicationdocument_singledocument/89875ee9-6b04-46a4-b06b-9295e3d36f45/en/Minutes_Hungarian_Party_1970_Eng.pdf [2013-02-14].

120 NA, f. 1261/0/5, sv. 135, a. j. 213/1, *Informace o průběhu diskuse na zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Moskvě dne 20. srpna 1970.*

121 Minutes of the Hungarian Party Politburo Meeting on the August 1970 PCC Meeting, 25. 8. 1970, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/18034/ipublicationdocument_singledocument/89875ee9-6b04-46a4-b06b-9295e3d36f45/en/Minutes_Hungarian_Party_1970_Eng.pdf [2013-02-14].

122 Politický poradní výbor se nikdy předtím ani potom dvakrát v jednom roce nesešel.

123 Východoněmecká zahraniční politika v otázce postoje vůči evropské bezpečnostní konferenci provedla v letech 1969–1971 obrat o 180 stupňů. Ulbricht se v období před pražským jarem domníval, že vnitřní spory v SRN vytvoří příhodnou situaci pro pronikání socialismu. Nevzdával se nadějí na ustavení jisté formy německé konfederace na socialistické bázi. V atmosféře následující po potlačení pražského jara navíc očekával, že Moskva označí Brandtovu *Ostpolitik* za součást „ideologické odnože imperialismu“. Po vítězství Brandta ve volbách v roce 1969 Ulb-

první tajemník ÚV SED se dokonce demonstrativně nezúčastnil srpnového zasedání nejvyššího orgánu aliance. Brežněv nechal Gomuškův apel nejprve bez odezvy.¹²⁴ Politický poradní výbor však nakonec v prosinci přece je svolal, zřejmě i z demonstrativních důvodů do Východního Berlína. Po uzavření polsko-západoněmecké smlouvy považoval generální tajemník ÚV KSSS za účelné znovu varovat před Brandtovou vládou a její *Ostpolitik*, která se údajně pouze snažila mezi státy Varšavské smlouvy vnést rozpory. S ohledem na Ulbrichtův ústup od dříve hlasitě prosazované jednotné linie¹²⁵ ukazuje, že slova sovětského vůdce nebyla zcela bezobsažná. Jednání tak posloužilo především k vytýčení dalšího angažmá Varšavské smlouvy v německé otázce. Gomuška, který uzavřením smlouvy o garanci západních polských hranic dosáhl svého cíle, se nyní pragmaticky zasazoval o to, aby se alianční kurz zaměřil právě na posílení mezinárodní postavení NDR. Další angažovanost Varšavské smlouvy v otázce urovnání vztahů západoněmeckého států s východním blokem se snažil zajistit i normalizační režim v ČSSR vědomý si svého slabého postavení na mezinárodní scéně. Husák však celou záležitost neprezentoval jako ryze československý zájem. Účelově ji spojoval s dalšími cíly, např. mezinárodním uznáním NDR a vyřešením statutu Západního Berlína. Varšavská smlouva na-

richt nadále trval na podmínce, aby SRN plně uznala NDR dle mezinárodního práva. Moskva se začala obávat, aby se stárnoucí východoněmecký vůdce nestal překážkou v navázání korektních vztahů s novou západoněmeckou vládou. Kreml totiž hodlal využít příležitosti a získat od Bonnu garance poválečného uspořádání. Od konce roku 1969 proto Moskva začala úzce spolupracovat s tajemníkem ÚV SED Erichem Honeckerem ve snaze odstatit Ulbrichta od vlivu na zahraniční politiku. Ve východoněmeckém politbyru následně rostl vliv příznivců politické linie, kterou prosazoval právě Honecker. V červenci 1970 Brežněv Honeckera informoval, že je silně znepokojen mj. i Ulbrichtovou zahraniční politikou. Jménem sovětského politbyra apeloval na výměnu na postu prvního tajemníka SED a vyžadoval denní informace o postupu. Oslabování vlivu Ulbrichta dobře vyjadřovalo i východoněmecké memorandum o „postojích a opatřeních států Varšavské smlouvy ke svolání KBSE“ z října 1970. Ačkoliv nadále obsahovalo ideologické fráze o šíření socialismu na Západ skrze levicově orientované skupiny a odbory, akcentovalo především rozvoj vzájemné hospodářské a vědecko-technologické spolupráce mezi oběma bloky. Od podzimu 1971 Moskva tvrdě naléhala na zahájení vzájemných německých rozhovorů, rétorika NDR zaujala čistě defenzivní charakter a akcentovala zachování míru v Evropě, garanci hranic a ekonomickou spolupráci. Na konci roku 1971 Honecker posílil své pozice natolik, že se po diskusích ve vedení strany rozhodl odeslat do Moskvy dopis podepsaný 21 členy politbyra, který navrhoval zprostit stávajícího generálního sekretáře ÚV SED funkce na základě jeho chybných ekonomických rozhodnutí a s ohledem na vysoký věk. Srov. Oliver BANGE – Stephan KIENINGER, *Negotiating one's own demise? The GDR's Foreign Ministry and the CSCE negotiations: Plans, preparations, tactics and presumptions*, CWIHP e-Dossier No. 17, s. 3–6; Jeffrey KOPSTEIN, *Ulbricht Embattled. The Quest for Socialist Modernity in the Light of New Sources*, *Europe-Asia Studies*, 1994/4, s. 611. Federica CACIAGLI, *The GDR's tangent in the early CSCE process. Another missed opportunity to freeze the division of German, 1969–73*, in: *Origins of the European security system...*, s. 111.

124 AAN, f. PZPR KCW, s. XIA/88, *Notatka z rozmowy tow. Gomułky z tow. Breżniewem /Budapeszt, 23. XI. 1970 r. /*

125 První tajemník ÚV SED dlouhou dobu patřil k největším propagátorům společného postupu Varšavské smlouvy v německé otázce i celoevropské bezpečnosti. Dodejme, že až do jara 1970 jeho postoje odrážely především názory Moskvy. AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 68, sign. 0344/111, kart. 1, č. j. 021980, *Stanovisko NDR k přípravě konference o evropské bezpečnosti*, 31. 3. 1970.

vzdory nedávno uzavřeným bilaterálním smlouvám SSSR a PLR se SRN měla dle Husákova názoru v budoucnu postupovat při navazování diplomatických styků s Bonnem jako celek.¹²⁶

Hmatatelným výsledkem schůzky byla pouze tradiční společná deklarace, kterou se Varšavská smlouva vyjádřila k aktuálnímu světovému dění. Z pohledu SSSR šlo koneckonců o jediný žádoucí účel. Za jeden z klíčových úkolů celého paktu přitom byla oficiálně prohlášena podpora širšímu mezinárodnímu uznání NDR.¹²⁷ Výzva Politického poradního výboru posloužila jako dokument zmocňující jednotlivé členské státy Varšavské smlouvy k zahájení příslušné diplomatické aktivity. Tento formát se postupem 70. let přitom stával čím dál typičtější. Maximální snaha o prezentaci jednoty a z ní vyplývající hledání kompromisních stanovisek ale nemohly skutečné problémy vyřešit, což dobře ukazuje východoněmecký případ. Ulbricht tak v interních rozhovorech v rámci vedení SED naznačoval zachování svého odlišného postupu, především v otázce Západního Berlína. Společnou deklaraci podpořil pouze z důvodu, že nechtěl veřejně prezentovat rozpory ve Varšavské smlouvě.¹²⁸ Obdobným způsobem si koneckonců v předchozích měsících počínala PLR pod Gomuľkovým vedením.

Jediným státem, který se pokoušel podobu aliančních prohlášení podstatnějším způsobem modifikovat, tak zůstávalo Rumunsko. Ceaușescův režim navzdory svému jistému umírnění dával jasně najevo, že jednání v rámci Varšavské smlouvy jsou pro něj přijatelná, pouze pokud se omezují na podporu KBSE založené na participaci suverénních států. Postup jménem celé Varšavské smlouvy, což navzdory kosmetickým úpravám v praxi znamenalo podporu Kremlem zformulované zahraničněpolitické linie, Bukurešť nadále odmítala.¹²⁹

126 NA, f. 1261/0/5, sv. 146, a. j. 225/1, *Informace o průběhu zasedání politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Berlíně dne 2. prosince 1970*, 5. 12. 1970.

127 Gomuľka například formálně přednesl návrh, aby Varšavská smlouva podnikla společnou akci v třetích zemích za účelem získání podpory pro navázání diplomatických styků s východoněmeckým státem.

128 Ulbricht na zasedání Politického poradního výboru marně apeloval na to, aby Varšavská smlouva podpořila jeho snahu zamezit SRN v jakémkoliv politickém angažmá v Západním Berlíně. Dle Ulbrichtovy vize totiž západní sektory rozděleného města neměly vystupovat jako součást západoněmeckého státu či samostatná politická jednotka. Západní Berlín měl získat statut autonomního území v rámci NDR. Moskva i další satelity, například Polsko, si přitom uvědomovaly, že na tento radikální koncept západní mocnosti nikdy nepřistoupí. AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 68, sign. 0344/111, kart. 1, č. j. 026. 853/70-4, *Zpráva ZÚ o 14. zasedání SED, konaném ve dnech 9.–11. 12. 1970*, *Tamtéž*, č. j. 020. 190/71-4, *Informace o jednání ministra zahraničních věcí PLR s. Jendrychowského v NDR ve dnech 6.–8. 1. 1971*, 13. 1. 1971; *Tamtéž*, sign. 0344/112, kart. 4, č. j. 026. 779/70-4, *Návštěva ministra zahraničních věcí NDR O. Winzera v ČSSR*, 20. 1. 1971.

129 Rumunské odlišné postoje se projevíly také v činnosti redakční komise náměstků ministrů zahraničních věcí, která pracovala souběžně s plenárním zasedáním Politického poradního výboru. Výhrady Bukurešti k navrhovaným dokumentům týkajícím se evropské bezpečnosti, situace v Africe, Indočíně a Blízkém východě měly za následek zřízení další komise na úrovni ministrů zahraničních věcí. Obě komise pak fakticky ztratily celý den projednáváním nepřeborného množství rumunských připomínek, přičemž chování představitelů RSR se nebezpečně blížilo k dříve uplatňované obstrukční taktice. Rétorika Bukurešti se přitom nikterak nezměnila – nadále akcentovala postup států jakožto zahraničněpolitických suverénů. NA, f. 1261/0/5,

Rumunský postoj dobře odrážel skutečnou politickou roli Varšavské smlouvy na počátku 70. let. Pakt se po roce 1969 stále více stával fórem zastřešujícím unifikovanou zahraničněpolitickou linii států východního bloku. Ačkoliv šlo oficiálně o jednání rovných, SSSR zde v praxi vystupoval jako hegemon. Bukurešť proti tomu vnímala statutárně nezakotvené politické porady Varšavské smlouvy jako nikterak exkluzivní konzultační fórum části socialistických států. Vyhrzovala si právo formulovat svou zahraničněpolitickou linii i mimo rámec paktu. Na rozdíl od 60. let byly nyní rumunské odlišné názory většinou považovány ostatními státy pouze za dílčí problém neohrožující realizaci zásadních úkolů.

Příprava KBSE se formálně odehrávala na bázi jednotlivých státních suverénů. Koncept existujících vojenskopolitických bloků však přetrvával. Rozhodující stanoviska byla v praxi deklarována orgány NATO a Varšavské smlouvy.¹³⁰ SSSR považoval tento koncept za žádoucí. Ve snaze odpovědět na zasedání Rady NATO, která definovala podmínky Západu pro uskutečnění konference, svolal v únoru 1971 do Bukurešti další schůzka ministrů zahraničních věcí Varšavské smlouvy.¹³¹ Gromyko zde musel definitivně připustit, že svolání bezpečnostního summitu v bezprostředně nejbližší době není reálné a úspěch v této otázce bude podmíněn dlouhodobým úsilím a trpělivým vyjednáváním.¹³² Moskva proto prostřednictvím alianční schůzky opět instruovala své satelity jak na mezinárodní scéně s ohledem na aktuální dynamické dění vystupovat;¹³³ cílem východního bloku mělo být vyjednávání o KBSE a zrovnoprávnění NDR všemi dostupnými prostředky, na bilaterální i multilaterální bázi.¹³⁴ Varšavská smlouva jako organizace neměla v těchto rozhovorech zaujmout výsadní roli, ale pouze poskytnout rámec pro sjednocení postupu svých členů. K aktivizaci diplomatické činnosti se členské státy zavázaly jako samostatní aktéři.¹³⁵ Společné prohlášení Varšavské smlouvy mělo posloužit především jako podpora

sv. 146, a. j. 225/1, *Informace o činnosti redakční komise na zasedání politického poradního výboru států Varšavské smlouvy v Berlíně dne 2. prosince 1970.*

130 AAN, f. PZPR KCW, s. XIB 171, *Zestawienie stanowisk Układu Warszawskiego i NATO w sprawach związanych z Europejską Konferencją Bezpieczeństwa i Współpracy*, nedatováno, po 11. 6. 1971.

131 Skutečnost, že se porada uskutečnila jen dva měsíce po zasedání Politického poradního výboru zaskočila i západní diplomaty. AMZV, f. DTO 1945–1989, inv. č. 34, e. č. 52, č. j. 021. 324/71-2, *Ohlas bukureštské porady ministrů zahraničních věcí členských zemí VS*, 26. 2. 1971.

132 NA, f. 1261/0/5, sv. 154, a. j. 238/7, *Zpráva o poradě ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy konané ve dnech 18.–19. 2. 1971 v Bukurešti*, 26. 2. 1971.

133 Svolání schůzky bylo plně v režii Moskvy. Gromyko v lednu při jednání s Winzerem otevřeně deklaroval, že o účelnosti a konání schůzky ministrů zahraničních věcí rozhodne sovětské vedení. BArch, DY 30/J IV 2/2J/3289, *Vermerk über die Konsultation des Ministers für Auswärtige Angelegenheiten der DDR, Genossen Otto Winzer, mit dem Minister für Auswärtige Angelegenheiten der UdSSR, Genossen A. A. Gromyko, am 11. 1. 1971 in Moskau*, 12. 1. 1971.

134 NDR se snažila získat podporu států Varšavské smlouvy nejen v otázce členství obou německých států v OSN, ale také v přijetí Východního Německa do Světové zdravotnické organizace či pozvání na zasedání Evropské hospodářské komise. V této souvislosti panovala na nutnosti koordinovaných akcí států Varšavské smlouvy shoda.

135 NA, f. 1261/0/5, sv. 154, a. j. 238/7, *Protokolární zápis z porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy*, 19. 2. 1971

a záštita jejich úsilí.¹³⁶ Pakt v systému konzultací ve východním bloku nicméně nadále nezastával zcela exkluzivní roli, což dokumentuje i dobový apel ministra zahraničí NDR Otto Winzera, aby paralelně s multilaterálními schůzkami Varšavské smlouvy zároveň probíhala častá bilaterální jednání.¹³⁷ V praxi navíc byly veškeré zahraničněpolitické kroky členů paktu ještě konzultovány se sovětským ministerstvem zahraničních věcí prostřednictvím zastupitelských úřadů v Moskvě.¹³⁸ Tento stav plně odpovídal představám Kremlu.¹³⁹

Na jaře 1971 se uskutečnil XXIV. sjezd KSSS, který Varšavskou smlouvu proklamativně označil za hlavní koordinační zahraničněpolitický orgán socialistického společenství. V této souvislosti Moskva ocenila reformu jejího vojenského rámce a akcentovala i jeho další upevnění. Konstatovala však, že pakt je nutné vnímat nejen ve vojenské, ale především v politické rovině.¹⁴⁰ I na základě tohoto prohlášení polský ministr zahraničních věcí Jędrychowski v červnu 1971 během návštěvy MLR opět hovořil o nezbytnosti dalších změn v organizaci.¹⁴¹ Deklaroval tím eminentní zájem nového polského vedení v čele s Edwardem Gierkem¹⁴² se v otázce angažovat. PLR se touto cestou zřejmě snažila čelit dalšímu posilování již tak dominantního postavení Moskvy ve Varšavské smlouvě, na které polští zástupci konec konců v neformálních diplomatických rozhovorech se svými protějšky ze států východního bloku touto dobou upozorňovali.¹⁴³

136 Závěrečné komuniké také jménem paktu vyzývalo k mezinárodnímu zrovnoprávnění NDR. NA, f. 1261/0/5, sv. 154, a. j. 238/7, *Komuniké z porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy*, 19. 2. 1971; AMZV, f. Porady kolegia (PK) 1953–1989, kart. č. 621, k. č. 144, *Informace o vývoji situace v otázkách evropské bezpečnosti a spolupráce*, 6. 10. 1971.

137 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 68, sign. 0344/112, kart. 4, č. j. 026. 779/70-4, *Návštěva ministra zahraničních věcí NDR O. Winzera v ČSSR*, 20. 1. 1971.

138 Velmi výrazným nástrojem zůstávaly porady velvyslanců a dalších pracovníků zastupitelských úřadů příslušných satelitů v sovětské metropoli. Na určitou změnu koncepce zahraničněpolitické spolupráce SSSR s jeho satelity však poukazuje skutečnost, že např. zastupitelský úřad ČSSR v Moskvě začal touto dobou dostávat instrukce od sovětských diplomatů, které předával dalším československým zastupitelským úřadům, především v rozvojových zemích. Ty na rozdíl od předcházející éry přímo zmocňovaly k realizaci konkrétních zahraničněpolitických kroků. Sovětské satelity se tedy stále více stávaly prostředníky a nástrojem zahraniční politiky Kremlu. AMZV, f. PK 1953–1989, kart. č. 632, k. č. 145, č. j. 026. 550/71-1, *Rozbor zpravodajské činnosti ZÚ Moskva k otázkám zahraniční politiky a návrhy na zdokonalení činnosti v této oblasti*, 8. 2. 1972.

139 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/112, kart. 2, č. j. 021. 226/71-1, *Zpráva o plnění hlavních úkolů vyplývajících ze smlouvy se SSSR*, 17. 6. 1971.

140 *Tamtéž*, sign. 020/311, kart. 8, č. j. 023. 940/71-1, *Politická zpráva ZÚ Moskva č. 10 o výsledcích XXIV. sjezdu KSSS*, 22. 7. 1971.

141 *Tamtéž*, inv. č. 58, sign. 015/311, kart. 5, č. j. 023483, *Výsledky návštěvy polské delegace na nejvyšší úrovni a ministra zahraničních věcí PLR a MLR*, 28. 6. 1971.

142 Na sklonku roku 1970 vypukly na polském baltském pobřeží rozsáhlé sociální nepokoje, které vyústily v podstatnou obměnu vedení PSDS, zahrnující i Gomułkovo vynucené odstoupení z postu prvního tajemníka ÚV PSDS. Gomułkův předchozí separátní postup v německé otázce přitom představoval jeden z hlavních důvodů, proč ho Moskva odmítla během bouří podpořit a naopak jeho politický pád uspěla. D. SELVAGE, *The Warsaw Pact and the German Question...*, s. 188.

143 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 79, sign. 016/111, kart. 1, č. j. 025. 103/71-2, *Informácia o výhľadovom zameraní polskej zahraničnej politiky*, 11. 10. 1971.

Moskva s největší pravděpodobností počítala v politické rovině s Varšavskou smlouvou již především jako nástrojem pro mezinárodní prosazování KBSE.¹⁴⁴ Další alianční schůzka se tak konala až po více než deseti měsících ve chvíli, kdy Kreml dospěl k názoru, že se v helsinském procesu objevily nové výzvy, kterým musí východní blok čelit těsnou spoluprací. Pod dojmem příznivého mezinárodního vývoje¹⁴⁵ se SSSR v listopadu 1971 pokusil přípravu bezpečnostní konference urychlit. Za tímto účelem se uskutečnila porada ministrů zahraničních. Členové Varšavské smlouvy se měli zasadit o konání KBSE v roce 1972 a zároveň kolektivně zamezit prosazení nepohodlných iniciativ Západu. Za klíčovou překážku byla považována podmínka států NATO zařadit do agendy jednání o vzájemném snížení ozbrojených sil.¹⁴⁶ Varšavská smlouva tak na základě direktivy Moskvy veřejně odkázala na komplikovanost této palčivé problematiky a na nutnost takový krok nejprve důsledně konzultovat v aliančních strukturách. Z pohledu vládnoucích leninsko-stalinských režimů států východního bloku vzbuzoval nevoli i návrh, aby konference garantovala svobodnou výměnu osob, myšlenek a informací. Tyto principy však byly opět zformulovány předem, nikoliv na jednání samotném. Schůzka se na rozdíl od předchozích případů uskutečnila před zasedáním Rady NATO s cílem ovlivnit jeho výsledek.¹⁴⁷ Vrcholná politická setkání v rámci Varšavské smlouvy se tedy jasně navracela k nepřilíhajícímu operativnímu formátu, který připomínal Chruščovovu éru. Namísto skutečného řešení aktuálních problémů se omezovala na prezentaci předem dojednaných iniciativ a stanovisek. Moskva se multilaterální spoluprací ve východním bloku zcela nebránila, přenášela ji však na nižší úroveň. Členové paktu měli například vzájemnou kooperaci zintenzivnit v rámci nově zřízených expertních skupin k dílčím mezinárodním problémům.¹⁴⁸

Malou efektivitu politických struktur Varšavské smlouvy potvrdilo i následující zasedání Politického poradního výboru, které proběhlo v lednu 1972 v Praze. Z jednání disponujeme stenografickým záznamem, což není pro danou dobu typické. Díky tomu lze velmi dobře analyzovat skutečný charakter schůzky. Agendu jednání opět předem odsouhlasili straničtí vůdci na svém setkání ve Varšavě v prosinci předchozího roku. V praxi však šlo jen o formální zmocnění SSSR k přípravě veškerých materiálů, které byly následně pouze zaslány členským státům ke schválení.¹⁴⁹ Minimálně v případě NDR se Moskvou

144 Koordinace států východního bloku v otázce KBSE rozhodně neprobíhalo pouze na schůzkách Varšavské smlouvy, ale rovněž na četných bilaterálních schůzkách. W. JARZĄBEK, *PRL w politycznych strukturach...*, s. 75.

145 SSSR kvitoval především podpis velmocenské dohody o statutu Západního Berlína a úspěšná jednání Brežněva s Brandtem a francouzským prezidentem Georgesem Pompidouem.

146 Výjimku v Severoatlantické alianci představovala Francie.

147 NA, f. 1261/0/6, sv. 20, a. j. 20/5, *Informace o nadcházející poradě ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě ve dnech 30. 11.–1. 12. 1971*, 25. 11. 1971.

148 NA, f. 1261/0/6, sv. 25, a. j. 26/inf01, *Zpráva o průběhu porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě ve dnech 30. listopadu–1. prosince 1971*, 13. 12. 1971.

149 Meeting of the Political Consultative Committee of the Warsaw Treaty Member-States, Prague, 25–26 January 1972, <http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/18108/ipublicati->

připravenými dokumenty zabývalo celé politbyro, které následně instruovalo východoněmeckou delegaci, jaké kosmetické úpravy se má pokusit do textu prosadit.¹⁵⁰ Tato praxe byla v následujícím období typická i v dalších členských státech Varšavské smlouvy. Finalizací závěrečných prohlášení pak byli na samotné schůzce pověřeni přítomní ministři zahraničních věcí. Alianční sekretariát vykazoval minimální aktivitu. V praxi každá delegace do této pracovní skupiny vyslala svého zástupce. Na jejich činnost pak formálně dohlížel generální sekretář Varšavské smlouvy Firjubin. Schůzka na první pohled zachovávala určité rysy skutečného jednání. O všech předkládaných, byť technických návrzích se hlasovalo. Nezbytný byl souhlas všech členských států paktu. Obdobně jako v případě setkání ministrů zahraničních věcí probíhala na Politickém poradním výboru rotace předsednictví.

Pražská schůzka potvrzuje, že Moskva touto dobou nehodlala Varšavskou smlouvu využívat jako fórum pro řešení sporů mezi jednotlivými státy své zájmové sféry. Značné rozpory přetrvávaly především v německé otázce. Na západoněmecké straně se totiž výrazně protahovala ratifikace smluv podepsaných v roce 1970 se SSSR a PLR. Tohoto stavu se pokusily využít ČSSR a NDR. Na zasedání nejvyššího orgánu Varšavské smlouvy hodlaly navrhnout, aby Polsko přece jen při normalizaci vztahů s Bonnem počkalo na splnění jejich požadavků, tedy uznání neplatnosti mnichovské dohody, resp. přijetí NDR za plnoprávného člena OSN.¹⁵¹ Ačkoliv se polské ministerstvo zahraničních věcí obávalo, že Moskva podlehne tlaku Prahy a využije jednání Varšavské smlouvy k vydání směrnice, která by vládě PLR přikázala s navázáním diplomatických styků vyčkat,¹⁵² nestalo se tak. Dokončení započatého procesu ratifikace sovětské a polské smlouvy se západoněmeckým státem Kreml považoval za naprosto prioritní záležitost a nehodlal připustit, aby ji cokoliv ohrozilo.¹⁵³ Mezi potenciálně škodlivé faktory řadil i rozpory mezi členy Varšavské smlouvy. Ačkoliv byla německá otázka ústředním tématem pražského summitu,¹⁵⁴ Brežněv se

ondocument_singledocument/d411ef76-8567-41fb-ab97-cce6a5d62d87/en/Stenographic_Rec_1972_Eng. pdf [2013-02-14].

150 BArch, DY 30/ J IV 2/2/1375, *Anlage Nr. 1 zum Protokoll Nr. 2/72 vom 18. 1. 1972.*

151 C. BÉKÉS, *Studená válka, détente a sovětský blok...*, s. 80.

152 W. JARZĄBEK, *PRL w politycznych strukturach...*, s. 69–70.

153 Kreml se z tohoto důvodu například jasně postavil proti spojování ratifikace obou dokumentů se zahájením multilaterálních rozhovorů o přípravě celoevropské konference NA, f. 1261/0/6, sv. 25, a. j. 26/info1, *Zpráva o průběhu porady ministrů zahraničních věcí členských států Varšavské smlouvy ve Varšavě ve dnech 30. listopadu–1. prosince 1971*, 13. 12. 1971.

154 Rozpor se projevil především v názorech Giereka a Honeckera. První navrhol, aby po ratifikaci sovětské a polské smlouvy se SRN navázaly diplomatické styky také BLR a MLR, tedy státy, které neměly se západoněmeckým státem žádné nedořešené problémy. Varšavská smlouva pak měla pouze poskytnout dodatečnou podporu ČSSR a NDR při jejich jednání s Bonnem. Honecker proti tomu požadoval, aby Varšavská smlouva jako celek počkala na uznání nulity mnichovské dohody a vstup NDR od OSN. Meeting of the Political Consultative Committee of the Warsaw Treaty Member-States, Prague, 25–26 January 1972, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/18108/ipublicationondocument_singledocument/d411ef76-8567-41fb-ab97-cce6a5d62d87/en/Stenographic_Rec_1972_Eng. pdf [2013-02-14].

příznačně rozhodl situaci vyřešit nikoliv na oficiálním jednání v rámci aliančních struktur, ale na neformální krymské schůzce v červenci téhož roku.¹⁵⁵

Pražské jednání nejvyššího orgánu Varšavské smlouvy v roce 1972 posloužilo jako příhodná politická zástita pro tehdy probíhající masivní zbrojní programy Spojených ozbrojených sil. Orgán je jednomyslně a bez hlubšího projednání posvětil. Nešlo o ojedinělý jev. Obecně můžeme konstatovat, že na zasedáních Politického poradního výboru se vojenská problematika řešila ve velmi obecné, až vágní rovině. Konkrétní otázky se projednávaly především v rámci aliančních vojenských struktur.¹⁵⁶

Dosavadní praxe zřetelně ukazovala, že zasedání nejvyššího orgánu Varšavské smlouvy nejsou příliš operativní. Na pražské schůzce se přesto opět objevilo volání po jeho pravidelnějším svolávání. Nový šéf PSDS Gierek v tomto směru navázal na dlouhodobou snahu svého předchůdce. Navrhl, aby orgán zasedal dvakrát ročně. Brežněv se následně dušoval, že všichni členové paktu si zajisté častější politické schůzky ve Varšavské smlouvě přejí. Nabádal je, aby se s návrhem na jejich konání nebáli vystoupit; Moskva je prý vždy ráda podpoří.¹⁵⁷ Sovětský vůdce v té souvislosti opět zopakoval své smělé vize o budoucnosti paktu – měl představovat spíše politickou než vojenskou organizaci.¹⁵⁸

Další vývoj ukazuje, že šlo o prázdná slova. Pražská schůzka Politického poradního výboru totiž naopak učinila pomyslnou tečku za obdobím zvýšené aktivizace politických struktur Varšavské smlouvy na přelomu 60. a 70. let. Ačkoliv minimálně část sovětských satelitů nepochybně měla na pokračování této formy spolupráce zájem, nedisponovala jakýmikoliv pákami, jak toho dosáhnout. Ve vágních ustavujících dokumentech Varšavské smlouvy totiž chybělo bližší vymezení, za jakých podmínek jsou jednání v paktu svolávána. V březnu 1972 se tak například Jędrychowski a jeho východoněmecký protějšek Oskar Fischer shodli, že by bylo účelné uskutečnit setkání ministrů zahraničních, které by bezprostředně po západoněmecké ratifikaci smluv se SSSR a PLR koordinovalo další postup paktu v německé otázce.¹⁵⁹ Poradu však Moskva odsouhlasila až počátkem roku 1973, kdy od poslední podobné konzultace

155 AAN, f. PZPR KCW, s. XIA/612, *Notatka z przebiegu Spotkania I-szych sekretarzy bratnich partii na Krymie /31 lipca 1972/*. Brežněvovi se podařilo přesvědčit Ericha Honeckera, aby navázání diplomatických vztahů Polska s SRN mlčky přešel. Výměnou za to přislíbil, že zajistí, aby zbytek členských států Varšavské smlouvy počkal na přijetí obou německých států do OSN. PLR si tak pojistila potvrzení dřívější výjimky a styky s Bonnem skutečně na podzim 1972 navázala.

156 Vojenský ústřední archiv, f. Federální ministerstvo obrany Generální štáb/Operační správa, k. 8, p. č. 41, č. j. 39033, *Překlad usnesení států-účastníků Varšavské smlouvy, přijatého na zasedání Politického poradního výboru 26. ledna 1972*; tamtéž, *Spolupráce s armádami Varšavské smlouvy – usnesení Politického poradního výboru z 26. 1. 1972*, 27. 10. 1973.

157 Meeting of the Political Consultative Committee of the Warsaw Treaty Member-States, Prague, 25–26 January 1972, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/18108/ipublicationdocument_singledocument/d411ef76-8567-41fb-ab97-ccc6a5d62d87/en/Stenographic_Rec_1972_Eng.pdf [2013-02-14].

158 V. MASTNY, *A Cardboard Castle?...*, s. 42.

159 AMZV, f. PK 1953–1989, kart. č. 639, k. č. 146, č. j. 010. 441/72, *Zpráva o stavu přípravy a svolání celoevropské konference o bezpečnosti a spolupráci a o úkolech FMZV*, 18. 4. 1972.

v rámci Varšavské smlouvy uplynulo 14 měsíců. Šlo přitom o poslední alianční setkání ministrů zahraničních věcí na téměř další tři roky.¹⁶⁰ Politický poradní výbor se začal scházet ve dvouletých intervalech. Do helsinské konference se uskutečnilo již jen jeho jediné zasedání. Agendu jednání v polské metropoli v dubnu 1974 i charakter závěrečných dokumentů přitom v praxi definoval sám Brežněv.¹⁶¹ Členové paktu pouze odsouhlasili termín jednání.¹⁶² Orgán byl tedy opět svolán především za účelem formálního schválení stávajícího sovětského kurzu. Měl mu poskytnout demonstrativní podporu.

Při absenci klíčových sovětských dokumentů můžeme jen stěží odpovědět na otázku, jaké důvody stály za rozhodnutím Moskvy politickou spoluprací ve Varšavské smlouvě opět utlumit. Nedá se přitom v žádném případě tvrdit, že by pro konzultace chyběla vhodná agenda. Helsinský proces a détente naopak nabíraly na intenzitě. Dodejme, že nešlo o celkové zmrazení schůzek, ale pouze jejich převedení na jiná fóra, například na zmíněná krymská letní setkání. Těžišťe aliančních politických konzultací se přesunulo na nižší úroveň, především na zasedání náměstků ministrů zahraničních věcí. Kreml k nim zaujal vstřícnější postoj a v jistých případech dokonce neváhal vyslyšet apely svých satelitů k jejich svolání. Z polské iniciativy se tak například v květnu 1973 uskutečnila schůzka náměstků v Moskvě. Spíše však šlo o souhru okolností a Kreml pouze využil nabízenou příležitost. Sám totiž touto dobou uznal za potřebné členy paktu instruovat, že Varšavská smlouva musí zajistit, aby se na pořad helsinské konference v žádném případě nedostala palčivá otázka odzbrojení, která by mohla summit zablokovat. Uskutečnění veškerých schůzek Varšavské smlouvy, během kterých mohly sovětské satelity doufat, že se jim do společné linie podaří alespoň částečně prosadit vlastní zájmy,¹⁶³ tedy podléhalo pouze vůli Moskvy.

Za ústupem od soustavnějších konzultací zastřešených Varšavskou smlouvou na vyšší úrovni můžeme hledat změnu taktiky Kremlu v přístupu k détente. USA i SSSR totiž stále více projevovaly zájem o klíčových otázkách jednat samostatně, nikoliv na bázi bloků. To dobře dokumentuje i podoba Moskvou iniciované dohody o odvrácení jaderné války, která byla v červnu 1972 uzavřena během Brežněvovy návštěvy USA pouze mezi supervelmocemi, nikoliv na úrovni NATO a Varšavské smlouvy. Generální tajemník ÚV KSSS v roce 1973 hodlal instruovat stranické vůdce států východního bloku, jakým směrem se má jejich zahraniční

160 Tvrzení Anny Locher, že ministři zahraničních věcí se v rámci Varšavské smlouvy scházeli v letech 1969–1976 téměř každoročně, tak není příliš přesné. Srov. Anna LOCHER, *Shaping the Policies of the Alliance – The Committee of Ministers of Foreign Affairs of the Warsaw Pact, 1976–1990*, 2001, http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_cmfa/cmfa_intro.cfm?navinfo=15699 [2013-02-14].

161 AAN, f. PZPR KCW, s. XIA/587, *Postanowienie Biura Politycznego KC PZPR*, 9. 3. 1974.

162 BArch, DY 30/ J IV 2/2/1494, *Politbüro des ZK Reinschriftenprotokoll nr. 9*, 12. 3. 1974.

163 NDR se například dožadovala častějších schůzek náměstků ministrů zahraničních věcí. Schůzky Varšavské smlouvy totiž východoněmeckému státu skýtaly jednu z mála příležitostí, jak se v mezinárodní politice vůbec angažovat. Report on the Meeting of the Deputy Foreign Ministers, 21. 5. 1973, http://kms2.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/PHP/17337/ipublicationdocument_singledocument/4ae29316-b523-45ab-92ea-917f86dc216d/en/730521_Report_E.pdf [2013-02-14].

politika dále ubírat. K tomuto účelu však již nezvolil Varšavskou smlouvu, ale raději uspořádal neformální poradou na Krymu. Gromyko touto dobou členské státy paktu ujišťoval, že Moskva nadále s multilaterálními konzultacemi počítá. Jejich rámec však zůstával otevřený.¹⁶⁴

Aktivizace politických struktur Varšavské smlouvy na přelomu 60. a 70. let představovala pouze přechodný jev odvíjející se od proměny tehdejší mezinárodní situace. To plně koresponduje s celkovou podstatou fungování paktu. Sovětské vedení, které bez jakýchkoliv pochyb představovalo zcela dominantní a rozhodující sílu v organizaci, prakticky po celou dobu existence Varšavské smlouvy přizpůsobovalo její podobu a roli svým aktuálním zahraničněpolitickým záměrům. Pro pakt hledalo příhodné uplatnění odpovídající stávající globální situaci. Větší využití aliančních politických struktur, jež se Moskva v roce 1969 rozhodla krátce vyzkoušet, nemělo výrazněji změnit skutečný charakter spolupráce, jak se po určitý čas část sovětských satelitů mylně domnívala. To dokumentuje i vlašná podpora Moskvy reformě politických struktur organizace. Ustanovení skutečně multilaterálních mechanismů ve Varšavské smlouvě Moskva připustit nehodlala. Jak jsme ukázali, ve chvílích, kdy rozsah kooperace začal přesahovat z pohledu Kremlu přijatelnou hranici, podniklo Brežněvovo vedení kroky, které činnost paktu opět utlumily.

Varšavská smlouva tak byla Brežněvovým vedením v politické rovině využívána k podobným účelům jako za Chruščovovy éry. Sloužila především jako nástroj zaštitění sovětských zahraničněpolitických iniciativ a akcí. Spolupráce členských států paktu byla sice systematictější, lépe organizovaná a schůzky zastřešené aliancí se konaly častěji, nikdy však nenabýly podoby skutečného fóra k řešení závažných otázek a problémů. To dokazuje maximální snaha Moskvy předjednat jejich agendu a průběh i nechota využívat je jako reálného nástroje k řešení rozporů mezi členy aliance. Sovětskému svazu se na druhou stranu podařil jeho hlavní záměr. Vnější prestiž Varšavské smlouvy nepochybně vzrostla. Často svolávané schůzky reagující na obdobná zasedání NATO a prezentace nikoliv bezvýznamných mezinárodních iniciativ, především týkajících se helsinského procesu, učinily na počátku 70. let z Varšavské smlouvy nepřehlédnutelnou mezinárodní organizaci, jejíž výzvy byly brány v potaz.

Poté, co se Varšavské smlouvě podařilo vydobýt určitou mezinárodní pozici, se sovětské vedení snažilo tento statut udržet pomocí pravidelných, avšak nikterak frekventovaných schůzek Politického poradního výboru a posléze i nově zřízeného Výboru ministrů zahraničních věcí a setkávání zástupců parlamentů členských států paktu. Tato fóra však v průběhu druhé poloviny 70. let dostávala stále více pouze propagandistický rozměr.

164 AMZV, f. TO(t) 1970–1974, inv. č. 89, sign. 020/111, kart. 1, č. j. 024006, *Informace o návštěvě gen. taj. ÚV KSSS L. Brežněva v USA a Francii, přednesená čl. PB ÚV KSSS a min. ZV SSSR A. A. Gromykem*, 26. 7. 1973.

Autor/Author

Matěj Bílý

Ústav pro studium totalitních režimů
Siwiewcova 2
130 00 Praha 3
matej. bily@ustrcr. cz

PhDr. Matěj Bílý, PhD., (* 1986), vystudoval Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze, obor historie-politologie. Následně absolvoval na tamním Ústavu světových dějin doktorské studium obecné historie. Od roku 2015 působí jako historik na Ústavu pro studium totalitních režimů. Zabývá se především dějinami východního bloku, studené války a komunistickým režimem v Československu. Je autorem řady studií týkajících se převážně vývoje organizace Varšavské smlouvy. V současnosti se připravuje k vydání jeho obsáhlá monografie zabývající se uvedenou vojenskopolitickou aliancí v období vlád sovětských vůdců L. Brežněva, J. Andropova a K. Černěnka.

Summary

From Prague Spring to the Helsinki process. The development of the political cooperation in the organization of the Warsaw Pact in the late 60s and early 70s

The Warsaw Pact, for years after its establishment, represented politically just a formal organization. In connection with the changes of the functioning of the Eastern bloc after the fall of N. Khrushchev started the Soviet leadership, with the support of a majority of Member States, to consider some modification of alliance cooperation. Efforts to reform the formal political structures of the pact, however, ended in bankruptcy in 1966, mainly due to the opinions on Romania. At the end of the 60s, however, have the Pact created favorable conditions for the two long-term solutions to international problems: the German question and the arrangement of pan-European security conference. Warsaw Treaty Organization was in both those matters already engaged. The reopening those two questions allowed a significant activation of the political structures of the Pact. An unprecedented number of alliance meetings represented only a temporary phenomenon, evolving from the current international situation. This fully corresponded with the strategy of the Soviet leadership, which without doubt represented a dominant position of the USSR and determined the strength of the organization. Throughout the time of existence of the Warsaw Pact, the Soviet leadership was looking for convenient use of the Pact, according to a global conditions. Greater use of political alliance that structures to Moscow shortly decided to use in 1969, did not supposed to significantly change the true nature of cooperation, as the Soviet satellites wrongly believed. The Warsaw Pact was under Brezhnev leadership used at the political level and for the similar purposes as in the

Khrushchev era. The Pact served primarily as an instrument of Soviet foreign policy, initiatives and actions. Cooperation of the Member States was very systematic, better organized and covered with alliance meetings more often, but never assumed the form of a genuine forum for dealing with serious issues and problems.

Zniesienie twierdzy w Głogowie: zmiany w strukturze urbanistycznej Głogowa i współczesna pamięć o jej reliktach

KAZIMIERZ SEBASTIAN OŽÓG

Abstrakt/Abstract/Adnotacja

Historie głogówské pevnosti zahrnuje období od 30. let 17. století, kdy byla postavena jako důsledek pokračující třicetileté války, až do počátku 20. století, kdy byl její základní bastionový půdorys zbourán, aby mohlo dojít k dalšímu rozvoji města. Jednání s pruským ministerstvem války však nebylo snadné a od 40. let 19. století lze nalézt několik pokusů o řešení obtížné urbanistické situace ve městě.

History of the Głogow fortress covers the period from the 30s of the 17th century when it was built as a result of the ongoing Thirty Years' War, until the early 20th century when its main bastion shape was demolished to allow the further development of the city. Negotiations with the Prussian Ministry of War was not easy, since the 40s of the 19th century can be found several attempts to resolve the difficult urban situation in the city.

Dzieje głogowskiej twierdzy obejmują okres od lat 30. XVII wieku, gdy została wzniesiona w efekcie trwającej wojny trzydziestoletniej, aż do początków XX wieku gdy jej zasadniczy narys bastionowy został rozebrany, uwalniając miasto. Negocjacje z pruskim ministerstwem wojny nie były łatwe i podejmowane od lat 40. XIX wieku próby znalezienia rozwiązania trudnej dla miasta sytuacji najczęściej kończyły się niepowodzeniem

Klíčová slova/Key Words/Słowa kluczowe

Dolní Slezsko, Głogów pevnost, třicetileté války, předměstí

Lower Silesia, Głogów fortress, the Thirty Years War, the Suburbs

Dolny Śląsk, Głogów, twierdza, wojna trzydziestoletnia, przedmieścia

Tekst niniejszy ma za zadanie nakreślić dzieje urbanistycznych przemian Głogowa w kontekście twierdzy istniejącej w tym mieście w okresie pomiędzy I połową XVII a początkami XX wieku. Z perspektywy innych ośrodków miejskich, kasowanych, burzonych i zagospodarowywanych w wieku XIX, sytuacja Głogowa jest odmienna. Na rubieżach dawnego państwa czeskiego, zajętych przed połową XVIII wieku przez królestwo pruskie, XIX stulecie upłynęło na

długiej walce z niefunkcjonalną i staroświecką strukturą militarną. Wyłomy, czynione przez kolej czy niewielkie ustępstwa zarządu wojskowego były preludium dla entuzjastycznego pozbycia się oków twierdzy, co nastąpiło dopiero w początkach ubiegłego wieku. Rok 1945 i ostatnia twierdza w dziejach miasta, będąca doraźną inicjatywą cofających się przypieczętowała jego zniszczenie przez armię radziecką, w trakcie kilkutygodniowego oblężenia. Współczesny Głogów od kilku dekad powracający i oswajający się ze swoją historią,¹ interesuje się również dziejami nowożytnej i nowoczesnej twierdzy. Jej pozostałości są na różne sposoby eksponowane w krajobrazie kulturowym i materialnym dolnośląskiego miasta.²

Na przełomie XVI i XVII wieku było ono kwitującym ośrodkiem, zamieszkiwanym przez liczbę 25. 000 mieszkańców. Ze swoimi dużymi przedmieściami, Głogów ustępował wielkością Wrocławowi czy też Świdnicy, był jednak prężnym ośrodkiem z wielkim potencjałem. Wokół jądra miasta lokacyjnego, otoczone średniowiecznymi murami, znajdowało się kilkaset budynków mieszkalnych, niezwykle liczne zakłady rzemieślnicze (najważniejsi w strukturze cechowej miasta sukiennicy posiadali ponad 400 warsztatów i dwieście domów, w połowie położonych poza murami). Na przedmieściach zlokalizowane były również targowiska, magazyny, szpitale i kościoły. Dalszy progres wydawał się sprawą oczywistą.³

Niestety, w sytuacji wojny trzydziestoletniej i nieuchronnej konfrontacji ze Szwecją, Wiedeń zdecydował o wzniesieniu w Głogowie twierdzy. We wrześniu 1630 roku hrabia Montecucoli otrzymał stanowisko gubernatora miasta, projekt fortyfikacji zlecono inżynierom Marienburgerowi i Gründlerowi. Prace były szybkie, już w początkach 1632 roku zasadniczy zarys był gotowy. Głogów został pozbawiony przedmieść, wyburzono blisko 400 domów, trzy kościoły i cztery szpitale. Główny obrys szzańców, zamienionych później w bastiony obejmował dzieła o nazwach: Wolfgrube, Michael, Ferdinand, Kreuz (później Friedrich), Engel, Leopold, Sebastian, Löwe, Dominicus, Schloss, Gieshütte oraz Mühl (zmienione później w bastion Karl).⁴ Po zajęciu Śląska przez Prusaków i zdobyciu Głogowa 9 marca 1741 roku gubernatorem twierdzy został Christoph Wilhelm von Kalckstein. Plany modernizacji przygotował Gerhard Cornelius

-
- 1 Kazimierz Sebastian OŻÓG, *Współczesny Głogów w poszukiwaniu swojej tożsamości*, in: *Glogovia Maior. Wielki Głogów między blaskiem dziejów i cieniem ruin*, ed. B. Czechowicz – M. Konopnicka, Głogów-Zielona Góra 2010, s. 425–438.
 - 2 Krzysztof MOTYL, *Zasoby architektury obronnej w Głogowie. Stan zachowania i propozycje zagospodarowania*, in: *Twierdza Głogów. Zagospodarowanie budowli obronnych w Polsce. Materiały z konferencji naukowej*, ed. K. Motyl – J. Stępień – R. Rokaszewicz, Głogów 2004, s. 5.
 - 3 Janusz CHUTKOWSKI, *Dzieje Głogowa*, t. I, Legnica 1991, s. 173–174.
 - 4 Werner BEIN, *Glogau als neuzeitliche Festung und Garnison*, in: *Glogau im Wandel der Zeiten, Głogów poprzez wieki*, ed. W. Bein – J. Schellakowsky – U. Schmilewski, Würzburg 1992, s. 156; Jerzy SADOWSKI, *Twierdza Głogów – okres austriacki*, *Encyklopedia Ziemi Głogowskiej II*, 1993, s. 15–16; K. MOTYL, *Twierdza Głogów – bastiony*, *Encyklopedia Ziemi Głogowskiej XXV*, 1995, s. 21–22.

Walrave.⁵ Najbardziej charakterystycznym dziełem fortecznym, które powstało w tamtym czasie był chroniący miasto od wschodu Stern Schanze, wzniesiony w latach 1747–49. Gwiaździsty w swoim narysie, otoczony był systemem fos i wałów oraz tunelami kontrminowymi.⁶

Rozwój miasta został skutecznie powstrzymany. Przedpola twierdzy miały pozostać niezabudowane, wyjątek – na mocy traktatu westfalskiego – uczyniono dla jednego z trzech, wzniesionych na Śląsku po 1648 roku, Kościołów Pokoju. Podobnie jak pozostałe, głogowska świątynia została wzniesiona z drewna i finalnie spłonęła w efekcie pożaru w połowie wieku XVIII.⁷ Samo miasto zostało skazane na wegetację w cieniu twierdzy. Okrojone z przedmieść, zamknięte w sztywnym pasie bastionowych fortyfikacji próbowało zachować przynajmniej część swej dawnej pozycji. Z biegiem czasu coraz bardziej oczywiste stawało się, że twierdza jest przestarzała i nie może spełniać swojej roli. Z drugiej strony, doświadczenia okresu napoleońskiego wskazywały, że można się w niej dość skutecznie bronić. Specyficzną sytuację Głogowa dobrze obrazuje fakt wznoszenia w XIX wieku kolejnych dzieł fortecznych. Dziesięciolecia, które innym miastom upływają na zakończonym sukcesem procesie likwidacji twierdz, na północnym skraju Śląska wypełnione są trudną walką mieszczan i władz o zrzućcenie jarzma narzuconych przez wojsko ograniczeń i nowymi inwestycjami dokładającymi do właściwej twierdzy zewnętrzne forty. Mimo tego, że po wojnie 1866 roku świadomość dezaktualizacji i niepraktyczności tradycyjnych rozwiązań stosowanych w twierdzach nowożytnych nasiliła się, widać niechęć do rezygnacji z wewnętrznego pierścienia.⁸

I tak, w latach 1825–32 powstał przyczółek mostowy, Brückenkopf, będący dużym fortem artyleryjskim w narysie kleszczowym, broniącym przeprawy przez Starą Odrę. Był otoczony wałami z murowanymi przeciwskarpami i kaponierami broniącymi wnętrza fosy, okresowo zalewanej wodą. Potężny, mogący pomieścić nawet 500 żołnierzy fort, był przyczółkiem obrony od strony północnej, finalnie został zniszczony w czasie walk w roku 1945. Ruiny rozebrano, teren zniwelowano, obecnie przez jego południową część przebiega droga w kierunku Leszna.⁹ Nieco na południe wybudowano w tym samym czasie fort Ober Redoute o narysie trapezowym, skierowany na północny wschód, otoczony mokrą fosą, połączony z szosą drogą przebiegającą przez Brücken Schanze. Modernizacje tego dzieła przypadły na koniec wieku XIX, wykorzystano je też

5 J. SADOWSKI, *Twierdza Głogów – lata 1740–1815*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej II, 1993, s. 17–18.

6 Rafał ROKASZEWICZ, *Twierdza Głogów – Fort Gwiaździsty*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej XXXIX, 1996, s. 19–20; Wiesław MACIUSZCZAK, *Witaj w twierdzy Głogów*, Głogów 2010, s. 8–10.

7 *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, ed. S. Brzezicki – Ch. Nielsen – A. Tomaszewski et al., Warszawa 2006, s. 271; Krystyn MATWIJOWSKI, *Czasy nowożytne*, in: *Głogów. Zarys monografii miasta*, ed. K. Matwijowski, Wrocław-Głogów 1994, s. 146n; Antoni BOK, *Kościół Pokoju w Głogowie in: Kościoły Pokoju na Dolnym Śląsku*, Głogów 2004, s. 31.

8 Werner BEIN, *Glogau als neuzeitliche Festung...*, s. 161.

9 K. MOTYL, *Twierdza Głogów – Brückenkopf*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej XLV, 1997, s. 19–20; W. MACIUSZCZAK, *Witaj w twierdzy...*, s. 25.

przy obronie miasta w 1945 roku, co było przyczyną jego znaczących uszkodzeń.¹⁰ Kolejnym przykładem fortu wzniesionego przed połową XIX wieku był Galgen Schanze. Ten niewielki, ziemny fort o narysie trapezowym powstał w 1835 roku na Szubienicznym Wzgórzu, ok. 1 km od pasa fortecznego w kierunku zachodnim. Inaczej niż poprzednie, został on zniszczony po roku 1902.¹¹ W latach 30. XIX wieku zmodernizowano też XVIII-wieczny Szaniec Gwiazdy, który od tej pory nosił nazwę Stern Fort.¹²

Niedługo później, w latach 1857–60, również na prawym brzegu Odry, tym razem przy jej brzegu zbudowano Turm Redutt – Fort Malakoff (dziś zwany „Barbakanem”). Była to wieża artyleryjska o średnicy ok. 20 metrów, wspomagająca istniejącą obok od 1754 roku Wasser Redutt (wysadzoną i rozebraną w 1902 roku).¹³ Opodal „Barbakanu” znajdowała się grupa kolejnych obiektów fortyfikacyjnych, wzniesionych przy linii kolejowej do Leszna, w pobliżu koryta Starej Odry. Należy do nich zachowany w dobrym stanie ceglany tradytor artyleryjski, Blockhaus Schanze z roku 1858, od strony północnej obsypany niewielkim wałem ziemnym. Obok zbudowano dwa schrony dla piechoty. Budowle te były modernizowane jeszcze w 1914 roku (i później), dostawiono wtedy cztery kolejne schrony dla piechoty.¹⁴ W tym samym czasie (1857–60) wzniesiono też jednowałowy fort artyleryjski o narysie trójkątnym, Lunette am Schloss See, chroniący przedpole od strony północno-zachodniej i wspierający fort Brückenkopf. Było to dzieło ziemne, wzmocnione elementami żelbetowymi, otoczone mokrą fosą. Również ono było modernizowane w 1914 roku, a jako szybko opuszczone przez załogę niemiecką w 1945 roku nie zostało zniszczone. Po wojnie było do 1997 roku nadal użytkowane przez wojsko.¹⁵

Okres wojen napoleońskich odcisnął się na Głogowie długotrwałą okupacją przez załogę francuską, co po części spowodowało w późniejszych dekadach wskazane wyżej inwestycje w twierdzę. Wtedy też dynamiki nabrał względny rozwój miasta.¹⁶ Nie miał on cech ekspansywnych, ale wiązał się z przekształceniami dokonywanymi w większości w wewnętrznej strukturze miasta. Uzu-

10 K. MOTYL, *Twierdza Głogów – Ober Redoute*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej XLVI, 1998, s. 7–8; W. MACIUSZCZAK, *Witaj w twierdzy...*, s. 24–25.

11 K. MOTYL, *Twierdza Głogów – „Galen Schanze” (Szaniec Szubieniczny)*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej L, 1999, s. 41–43.

12 R. ROKASZEWICZ, *Twierdza Głogów – Fort Gwiazdzisty...*, s. 19–20.

13 K. MOTYL, *Twierdza Głogów – wieża artyleryjska*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej XIX, 1994, s. 21–22; W. MACIUSZCZAK, *Witaj w twierdzy...*, s. 26–27.

14 K. MOTYL, *Twierdza Głogów – „Blockhaus Schanze”*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej XXII, 1994, s. 21–22.

15 K. MOTYL, *Twierdza Głogów – „Lunette am Schloss See”*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej XLVIII, 1998, s. 19–20; W. MACIUSZCZAK, *Witaj w twierdzy...*, s. 26.

16 Sumę strat, poniesionych w latach 1806–1810 przez mieszkańców Głogowa ocenia się na 1,22 mln talarów. Na tę wielkość złożyły się koszty zakwaterowania wojsk, ich wyżywienia i wyposażenia, kontrybucji i strat w tkance miasta. Franciszek BIAŁY, *Od wojen śląskich do 1945 r.*, in: *Głogów. Zarys monografii miasta*, ed. K. MATWIJOWSKI, Wrocław-Głogów, 1994, s. 187; Jarosław HELWIG, *Walki o twierdzę Głogów w latach 1806–1814*, Głogowskie Zeszyty Naukowe 6, 2009, s. 45–86.

pełniano zabudową nieliczne wolne działki, dokonano przebudowy miejskich wodociągów, ułożono granitowe chodniki (wciąż, w kształcie z początków XX wieku istniejące w wielu punktach miasta), na części stoków miejskich wałów urządzono promenadę.¹⁷ Pierwsze próby rozmów między magistratem a Kriegsministerium dotyczące wykupu części obszarów wzdłuż umocnień datują się na 1843 r.¹⁸

Kilka lat później, niż miało to miejsce chociażby w Brnie, do Głogowa zawiązała komunikacja kolejowa. Determinacja mieszkańców doprowadziła do zrealizowania bocznej trasy, przez Szprotawę i Żagań łączącej miasto z magistralą Wrocław – Frankfurt – Berlin. Jej otwarcie nastąpiło w 1846 roku, zaś dwanaście lat później linię przedłużono do Leszna (dzięki czemu dostępne stało się połączenie z Poznaniem).¹⁹ Właśnie kwestie komunikacyjne zaczęły wymuszać zmiany w planie miasta. Stację kolejową dla biegnącej w kierunku zachodnim linii zdecydowano się wznieść w pobliżu rzeki, około 1,5 kilometra na zachód od rynku. W pobliżu dworca wyznaczono kilkanaście parceli stanowiących pierwsze nowoczesne przedmieście Głogowa, Rüstervorstadt (Przedmieście Wiązów). Czternaście działek pomiędzy obecnymi ulicami Matejki i Elektryczną dość szybko sprzedano i od 1860 roku były one zabudowywane architekturą wielorodzinną i małym przemysłem (dzielnica ta do dziś zachowała taki właśnie charakter).²⁰ Wobec sytuacji chociażby Brna, „obudowanego” przedmieściami na kilka dekad przed koncepcją zniesienia twierdzy (co uzmysławia plan miasta z 1824 r.), sytuacja z Głogowa ujawnia sztywność zakazów wojskowego zarządu, blokujących skutecznie rozrastanie się miasta.

Warto też zauważyć, że mimo ustępstw wojska i zmian wywołanych przez inwestycję kolejową, sytuacja podróżnych była mało komfortowa. Droga prowadząca do stacji wiła się między placami ćwiczeń i zabudowaniami koszarowymi, dodatkową nieprzyjemnością były wojskowe kontrole, początkowo w Bramie Pruskiej, następnie w Bahnhofsthor, specjalnie utworzonej w pobliżu zamku, na przedłużeniu ulicy Długiej, na potrzeby komunikacji z dworcem i nowym przedmieściem. Pozorne ustępstwo władz wojskowych na tym polu nabiera właściwego odcienia, gdy uświadomimy sobie, że w związku z inwesty-

17 J. CHUTKOWSKI, *Dzieje Głogowa*, t. II, Legnica 1991, s. 24; F. BIAŁY, *Od wojen śląskich do 1945...*, s. 190.

18 Oliver HORNIG, Katarzyna JOCHEMCZYK, *Zur Geschichte der Stadt Glogau In der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, in: *Annäherungen. Ansichten von Glogau, Zbliżenia. Widoki z Głogowa*, ed. H. Nogossek, Marburg 1997, s. 13.

19 J. CHUTKOWSKI, *Dzieje Głogowa*, t. II, s. 37–38; J. CHUTKOWSKI, *Wędrówki po dawnym Głogowie*, Głogów 1994, s. 121–122; F. BIAŁY, *Od wojen śląskich do 1945...*, s. 203. Sławomir KRAWCZYK, *Dworzec kolejowy – początki*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej L, 1999, s. 15–16; S. KRAWCZYK, *Dworzec kolejowy (2)*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej L, 1999, s. 17–18; O. HORNIG, K. JOCHEMCZYK, *Zur Geschichte der Stadt Glogau...*, s. 13.

20 J. CHUTKOWSKI, *Dzieje Głogowa*, t. II, s. 46–47; O. HORNIG, K. JOCHEMCZYK, *Zur Geschichte der Stadt Glogau...*, s. 13; Alina DŁUGOSZ, *Twórczość Eugena Griesingera – głogowska architektura w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, in: *Glogovia Maior. Wielki Głogów między blaskiem dziejów i cieniem ruin*, ed. B. Czechowicz – M. Konopnicka, Głogów-Zielona Góra 2012, s. 385–386.

cją w nową bramę miasto obarczono opłatą o wysokości 45 tysięcy talarów.²¹ W roku 1871 przez Głogów zaczęły kursować pociągi jeżdżące od Wrocławia do Szczecina. Wcześniej, decyzją władz wojskowych, dla nowej linii wybrano trasę biegnącą przez teren twierdzy, wzdłuż Odry.²² Miało to minimalne znaczenie obronne (wzmocniony nasyp wzdłuż brzegu rzeki), jednocześnie spowodowało częściowe i odczuwalne do dziś odcięcie centrum miasta od łatwego dostępu do lewego brzegu Odry.

Przykład przeprowadzenia nowej trasy kolejowej wpisuje się w całość doświadczeń miasta. Ograniczenia powodowane przez istnienie twierdzy powodowały, że stało ono w miejscu, choć jego demograficzny rozwój wykazywał pewne cechy progresu. W czasie otwarcia pierwszej linii kolejowej Głogów liczył mniej więcej 16 tysięcy dusz, w pół wieku później, u schyłku XIX stulecia, o 4 tysiące więcej. To jednak wciąż mniej niż na przełomie XVI i XVII stulecia. Załoga twierdzy, wraz z rodzinami oficerów, poza okresami wojen stanowiła zawsze liczbę około 3000 ludzi.²³ Skalę żądań ministerstwa wojny pokazuje przykład z 1867 r. gdy przy próbie negocjacji odzyskania części terenów zażądało sumy blisko 2 mln talarów.

Kilka lat później dokonał się istotny przełom w stosunkach miasto-twierdza. Dokładnie 30 maja 1873 roku zawarta została umowa: w zamian za 350.000 marek odszkodowania ministerstwo wojny zrezygnowało z części należących do wojska terenów (ok. 7 ha), robiąc miejsce dla 59 nowych kwartałów nowoczesnej zabudowy. Co ważne, inaczej niż miało to miejsce przy okazji wytyczania Rüstervorstadt, nowa dzielnica miała być położona w bezpośredniej bliskości centrum, w miejscu dawnego Przedmieścia Polskiego, ledwie trzysta metrów od ratusza. Do całkowitej likwidacji zostały przeznaczone bastiony Ferdinand, Friedrich i Engel. W ten sposób, na wschód od kościoła jezuitów powstał Nowy Głogów: Wilhelmstadt.²⁴

Na obszarze Miasta Wilhelma wytyczono 18 nowych ulic pomiędzy którymi rozmieszczono kilkadziesiąt kwartałów z około stu budynkami mieszkalnymi i wieloma instytucjami publicznymi (m. in. nowoczesny szpital miejski i poczta, niewielki choć majestatyczny gmach Banku Rzeszy, szpital katolicki, także gimnazjum oraz imponująca neostylowa synagoga, zbliżona formą do Ołomuńskiej).²⁵ W tym samym czasie zauważalne jest stopniowe rozbudowywanie

21 A. DŁUGOSZ, *Twórczość Eugena Griesingera...*, s. 385–386; J. CHUTKOWSKI, *Dzieje Głogowa*, t. II, s. 46–47.

22 J. SADOWSKI, *Twierdza Głogów – likwidacja*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej II, 1993, s. 19–20; K. MOTYL, *Zasoby architektury obronnej w Głogowie...*, s. 8–9.

23 J. CHUTKOWSKI, *Dzieje Głogowa*, t. II, s. 40, s. 44; O. HORNIG, K. JOCHEMCZYK, *Zur Geschichte der Stadt Glogau...*, s. 14.

24 Jerzy SADOWSKI, *Twierdza Głogów – likwidacja...*, s. 19–20; J. CHUTKOWSKI, *Dzieje Głogowa*, t. II, s. 40, 48; J. CHUTKOWSKI, *Wędrówki...*, s. 66.

25 A. BOK, *Synagogi głogowskie*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej XXXIX, 1996, s. 15–16; F. BIAŁY, *Od wojen śląskich do 1945...*, s. 200; K. S. OŻÓG, *Ślad dawnego Głogowa: Neuer Stadtteil – Wilhelmstadt Glogau. Z dziejów entuzjazmu budowlanego, zagłady i odbudowy*, in: *Zielona Góra – Chociebuż. Społeczeństwo, rozwój, przemysł, kultura*, ed. G. Bayerl – L. C. Belzyt, Zielona Góra-Cottbus 2013,

miasta, z trzech stron wyrastają peryferia, w części stanowiące lokalne centra przemysłowe (m. in. w 1890 pod Żarkowem powstała stocznia rzeczna, w 1897 cukrownia w Nosocicach, wciąż obecna w przemysłowym pejzażu miasta).²⁶ Wilhelmstadt stanowi swego rodzaju ciekawostkę. Okaleczony po 1945 roku Głogów, z którego centrum pozostały jedynie ruiny, w przeciągu kilkunastu lat rozebrane i splantowane, zachował we fragmentach oryginalną tkankę budowlaną właśnie na obszarze tej nowej dzielnicy, szczególnie wzdłuż obecnej ulicy Piotra Skargi.

Inwestycje z okresu po 1873 roku przygotowały pole do ostatecznej rozgrywki z twierdzą. Najbardziej istotną datą w tej części nowoczesnej historii Głogowa był 30 kwietnia 1902 roku, gdy Zarząd Miasta zatwierdził decyzję o zniesieniu fortyfikacji. We wcześniejszych negocjacjach ze stroną wojskową ze strony władz municypalnych uczestniczył nadburmistrz Heinrich Martin i jego zastępca Friedrich Soetbeer. Jesienią tego roku przystąpiono do likwidacji umocnień i wiosną kolejnego roku finalizowano prace rozbiórkowe, rozbierając wały i bramy, niwelując fosy. Finalnie, 1 kwietnia 1903 roku, zawarta została umowa o sprzedaży miastu szeregu terenów pofortecznych.²⁷ Część obiektów, co sygnalizowałem we wcześniejszej części tekstu, pozostała własnością wojska, jednak położone one były z reguły na peryferiach miasta. Wyjątkiem był Fort Stern od wschodu ograniczający Wilhelmstadt. Miasto rozpoczęło też konsekwentny wykup ziem należących wcześniej do okolicznych wsi, szczególnie Brzostowa i Ruszowic. W ten sposób, z początkowych 200 ha (w roku 1860, wraz z zewnętrznymi fortami), obszar Głogowa rozrósł się do 478 ha (253 na lewym i 225 na prawym brzegu Odry), zaś w 1905 roku wynosił już 828 hektarów. Po blisko trzech wiekach stagnacji możliwe i konieczne było opracowanie nowoczesnej koncepcji zabudowy miasta i planu urbanistycznego, który w swoich głównych zarysach pozostaje wciąż aktualny.²⁸ Dynamiczny rozwój Głogowa w kolejnych dekadach przyniósł ciekawą sytuację: nałożenie na siebie planów miasta i przedmieść sprzed lat 30. XVII wieku oraz z lat 20. ubiegłego stulecia wykazuje dość istotne zbieżności. Dekada przed wybuchem II wojny światowej, mimo kryzysu również stała pod znakiem urbanistycznego rozwoju miasta, wstrzymanego przez wojnę i fatalny rok 1945.²⁹

Po przemianach roku 1903, identycznie jak miało to miejsce w innych tego typu ośrodkach, w Głogowie widać pragnienie zapewnienia odpowiedniego obszaru terenów zielonych. Na sporej części terenów pofortecznych powstały

s. 245–264; O. HORNIG, K. JOCHEMCZYK, *Zur Geschichte der Stadt Glogau...*, s. 13; W. KREFT, *Glogau und Umgebung in historischen Karten und Luftbildern*, in: *Annäherungen. Ansichten von Glogau, Zbliżenia. Widoki z Głogowa*, ed. H. Nogossek, Marburg 1997, s. 26.

26 J. CHUTKOWSKI, *Dzieje Głogowa*, t. II, s. 52.

27 Julius BLASCHKE, *Geschichte der Stadt Glogau und des Glogauer Landes*, Glogau 1913, s. 532–533.

28 J. CHUTKOWSKI, *Dzieje Głogowa*, t. II, s. 49; F. BIAŁY, *Od wojen śląskich do 1945...*, s. 198; J. SADOWSKI, *Twierdza Głogów – likwidacja...*, s. 19–20.

29 O. HORNIG, K. JOCHEMCZYK, *Zur Geschichte der Stadt Glogau...*, s. 14; W. KREFT, *Glogau und Umgebung in historischen Karten...*, s. 26.

miejskie ogrody i promenady.³⁰ Od 1905 roku szeroka Hohenzollernstrasse (obecna aleja Wolności) ułatwiała przemieszczanie się ludzi i transport towarów na dworzec kolejowy. Zaplanowano w jej strukturze element rekreacyjny, którym stała się piesza promenada pomiędzy jezdniami. Wzdłuż tej arterii, oświetlonej latarniami gazowymi, a wkrótce elektrycznymi, wyrastały okazałe, eklektyczne, 4- i 5-kondygnacyjne kamienice z niewielkimi ogródkami przy fasadach budynków. W 1935 zrealizowano nowy gmach dworca, wraz z obecnym Placem Tysiąclecia.³¹ Procesy, które w Brnie, Ołomuńcu czy Hradcu Kralove dały się obserwować już od połowy XIX wieku, w Głogowie nastąpiły pół wieku później.

Nieco inaczej, niż miało to miejsce w Ołomuńcu po 1894 roku, w Głogowie lat 1902–1903 nie ma wyraźnych śladów sentymentu łączących mieszkańców z elementami skazanymi na szybką likwidację. Zachowane zdjęcia, czy wydawane w początkach 1903 roku pocztówki świadczą raczej o radości i entuzjazmie towarzyszącym pozbywaniu się nieaktualnych, militarnych przeżytków. Zbieżność z historyzującym, pełnym szacunku do przeszłości podejściem Camillo Sitte daje się jednak obserwować i tutaj. Tak, jak w Ołomuńcu zachowana zostaje brama Teresy, tak w Głogowie ocalone od wyburzenia zostają dwa, centralne dla dawnego narysu twierdzy, bastiony: Leopold i Sebastian. Było to jednym z efektów zamówienia nowego planu zagospodarowania przestrzennego Głogowa. Jego pierwotną wersję miasto zawdzięczało radcy budowlanemu, prof. Josephowi Stübbenowi. Zakładał on całkowitą niwelację pofortecznych reliktów. Jego następca, Wilhelm Wagner, do sprawy podszedł nieco inaczej. Ogłoszona w marcu 1905 roku koncepcja Wagnera wpisywała się w ducha teorii Paula Schulze-Naurga, który zalecał zachowywanie w miastach dawnych substancji, mogących być świadectwem ich dziejów.

Ten nowoczesny duch, w jakiejś mierze oddziałujący i na współczesne doktryny konserwatorskie i pojmowanie przestrzeni miejskiej wraz z jej pamiątkami, zaowocował ciekawym planem, zrealizowanym tylko częściowo, odnoszącym się do wspomnianego już wyżej, południowego odcinka obwarowań. Wagner zaplanował częściowe zniwelowanie fosy, likwidację łańcucha przeciwstraży i założenie w jego miejscu rozległych plant wraz z promenadami i skwerami, na których eksponowane byłyby akcenty rzeźbiarskie i pomniki. W fosie miał powstać ogród botaniczny. Bastiony i kurtyna pomiędzy nimi zachowałyby pamięć o kapitulacji wojsk francuskich w 1814 roku (furtą w tym miejscu opuściły one twierdzę). Dodatkowo, podkreślenie stabilności i wielkości państwa miałyby wyraz w stojących na „fundamencie” dawnych urządzeń fortecznych efektownych budowli: istniejącego od 2 poł. XIX wieku neogotyckiego w formie więzienia i realizowanego już w ramach koncepcji Wagnera, klasycyzującego gmachu sądu wedle architektonicznego projektu Emila Friede.³²

30 J. CHUTKOWSKI, *Dzieje Głogowa*, t. II, s. 52.

31 J. CHUTKOWSKI, *Aleja Wolności*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej XL, 1996, s. 3–4.

32 Werner BEIN, *Glogau als neuzeitliche Festung...*, s. 161; Janusz OPASKA, *Wybrane realizacje Emila Friede – zielonogórskiego architekta powiatowego w latach 1899–1921*, Studia Zielonogórskie II, 2004, s. 209–215.

Dla współczesnych głogowian najbardziej rozpoznawalnym elementem dawnej twierdzy jest właśnie zachowana fosa, wraz z dwoma bastionami. Ten niewielki fragment dawnego narysu fortecznego stanowi ważny punkt na mapie atrakcji centralnej części miasta, odbudowywanej ze zniszczeń wojennych od ćwierćwiecza. Jak już kilkakrotnie sygnalizowałem, w trakcie wiosennego oblężenia w 1945 roku, centrum miasta zostało obrócone w ruiny, większość cennych zabytków została zniszczona lub uszkodzona w stopniu, który w późniejszych dekadach spowodował ich wyburzenie.³³ W splantowanej przestrzeni historycznego centrum pozostawiono ruiny kościoła farnego i ratusza, odbudowano pojezuicki kościół Bożego Ciała, jak również gmach sądu stojący nad kurtyną pomiędzy bastionami. W okresie powojennym fosa była ledwie szczątkiem swojej pierwotnej świetności, choć zachowały się, częściowo uszkodzone w trakcie działań wojennych, niektóre egzotyczne gatunki drzew.³⁴ W sytuacji zaprogramowanego w latach osiemdziesiątych XX wieku „powrotu” centrum miasta na swoje historyczne miejsce,³⁵ fosa powoli przestała być miejscem niebezpiecznym i nie zachęcającym do odwiedzin. Pomysłodawca odbudowy Starego Miasta, Krzysztof Link widział ją w systemie terenów zielonych, zachowujących ślad po dawnych umocnieniach: „Odpowiednio uformowany ciąg zieleni pomiędzy ulicami Piotra Skargi i Hugona Kołłątaja przypomni nam o istnieniu w tym pasie fortyfikacji nowożytnych których częścią jest fosa miejska”.³⁶ Ostatnie lata przyniosły rewaloryzację fosy, nowe nasadzenia, upor-

33 W ciągu kilkunastu lat od zakończenia działań wojennych rozebrano ruiny Starego Miasta, przeznaczając cegły m. in. na odbudowę Warszawy. Hieronim SZCZEGÓŁA, *W powojennym Głogowie*, in: *Głogów. Zarys monografii miasta*, ed. K. Matwijowski, Wrocław-Głogów 1994, s. 262. W latach 60. XX wieku wysadzono w powietrze szereg imponujących budowli miejskich, przede wszystkim zabytkowe kościoły (franciszkanów, klarysek, garnizonowy, ewangelicki). Ostatni z zabytkowych obiektów został wyburzony w latach siedemdziesiątych (kaplica św. Anny przy kolegiacie, na Ostrowie Tumskim); K. S. OŻÓG, *Zaginiona przestrzeń sakralna Głogowa*, Roczniki Naukowe Instytutu Humanistycznego PWSZ w Głogowie I, 2009, s. 85–95.

34 W 1929 r. głogowskie czasopisma donosiły o sprowadzeniu do, istniejącego do dzisiaj, niewielkiego basenu w fosie dwóch aligatorów i krokodyla, celem rozrywki dla mieszczan. Przemysław LEWICKI, *Krokodyl i aligatory w fosie*, Tygodnik Głogowski 44, 2013, s. 8.

35 K. S. OŻÓG, *Centrum zaginione, centrum odnalezione. Sytuacja urbanistyczna Głogowa w perspektywie historycznej*, in: *Miasto – między przestrzenią a koncepcją przestrzeni*, ed. M. Banaszekiewicz – F. Czech – P. Winskowski, Kraków 2010, s. 119–128; S. KRAWCZYK, *Stare Miasto – po 1945 roku*, Encyklopedia Ziemi Głogowskiej XVIII, 1994, s. 13–14; Bernadetta NITSCHKE, *Oswajanie „małych ojczyzn” na przykładzie odbudowy Starego Miasta w Głogowie*, in: *Głogów. Historia i perspektywy rozwoju*, ed. Jarosław Hermaszewski – Ewa Czańska – Beata Kohlman, Głogów 2010, s. 45–56.

36 Leszek LINK, *Będzie starówka!*, Kronika Głogowska – Jednodniówka Towarzystwa Miłośników Głogowa, Listopad 1984 r., s. 5. Dnia 30 czerwca 1983 władze Głogowa zatwierdziły plan nowego zagospodarowania centrum miasta. Miał on być zrealizowany do 1995 roku i zakładał wzniesienie nowych kwartałów kamieni, z zachowaniem historycznego układu ulic. Z niewielkimi zmianami przywrócono też historyczne nazwy ulic. Po 1986 roku zaczęto zabudowę „najstarszego” kwartału, między ulicą Powstańców a Polską, po 1990 roku dołączyły do niego kwadraty między Rynkiem a Placem Solnym, zaś od 1993 zaczęły się prace przy ulicy Grodzkiej. S. KRAWCZYK, *Stare Miasto...*, s. 13–14. Na temat rewaloryzacji i rekonstrukcji układu Starego Miasta w Głogowie czytaj więcej w: K. S. OŻÓG, *W poszukiwaniu utraconej tożsamości Miasta. Kilka przypadków z historii powojennego Głogowa*, in: *Pejzaże tożsamości. Teoria i empiria w per-*

ządkowanie struktury i nawierzchni pieszych traktów, oświetlenie i zamykane furtki. Zwiedzanym przez turystów miejscem jest m. in. dobrze zachowana prostokątna podwalnia pomiędzy bastionami Lew i Sebastian.³⁷

Podobnie, ważnym śladem czasu przekształceń struktury miasta z początków XX wieku jest obecna aleja Wolności. Podobnie jak szereg innych głogowskich ulic, w znacznej części swojego biegu do dzisiaj zawiera pierwotne bruki i krawęzniki.³⁸ Dyskutowane w początkach XXI wieku plany jej przebudowy i wyłania nawierzchni asfaltowej, mimo zalet takiego rozwiązania (ograniczenie hałasu), są – po części ze względów historycznych – wstrzymywane.³⁹ W jakiejś mierze, w powojennej historii polskiego już Głogowa dawna Hohenzollernstrasse stanowiła rodzaj *via triumphalis*, prowadząc od strony nieistniejącego, historycznego centrum, poprzez na nowo zagospodarowane dzielnice, w kierunku dworca, mijając zespół pomników sławiących „wyzwolicieli” miasta z roku 1945.⁴⁰

Peryferyjnie położone relikty twierdzy zachowały się do dziś w różnym stanie. Nieobecność ogromnego fortu Brückenkopf jest efektem oblężenia miasta w końcu II wojny światowej i późniejszych inwestycji. Obecnie na jego miejscu działkowicze uprawiają pomidory i ogórki.⁴¹ Inne, prawobrzeżne dzieła forteczne przetrwały do naszych czasów w różnym stopniu zachowania. Ober Redoute pozostaje trudno dostępnym sztucznym wzniesieniem, otoczonym fosą zalewaną wiosennymi przyborami wody, stanowi naturalne schronienie fauny.⁴² Fort Malakoff, położony na odsłoniętym cyplu rzeczonym, jest najbardziej narażony na dewastacje, jednocześnie pozostaje najbardziej znanym elementem pofortecznym, choć najczęściej służy jako schronienie bezdomnym.⁴³ W najlepszym stanie zachował się, użytkowany do 1997 roku przez wojsko fort Lunette am Schloss See, obecnie znajdujący się w rękach prywatnych.⁴⁴

spektywie interdyscyplinarnej, ed. E. Litak – R. Furman – H. Bożek, Kraków 2011, s. 277–286; E. WOJTOWICZ, *Odbudowa Starego Miasta w Głogowie*, in: *Odbudowa i rewitalizacja starych miast w Głogowie, Lubaniu, Polkowicach, Frankfurt (Oder), Górlitz i Kamenz*, ed. A. Billert, Luban 2007, s. 30; J. WARDACH, *Wskrzeszanie Starego Miasta*, rozm. z Leszkiem Linkiem, *architektem miejskim Głogowa*, *Konkrety* 32, 1980, s. 12; (abi), *Stare Miasto...*, *Gazeta Nowa Głogowska*, 23, 1991, s. 4; J. CIEŚLIK, *W trosce o zabytki miasta*, *Sami* 10, 1994, nr 10, s. 10–11; E. JABŁOŃSKI, *Postawili na Starówkę*, *Sami* 6, 1995, s. 3; Urszula ROMANIUK, „Zabytkowe” blaski i cienie, *Tygodnik Głogowski* 8, 2001, s. 12; A. BOK, *Nowe Stare Miasto*, *Tygodnik Głogowski*, 22, 2003, s. 8.

37 K. MOTYL, *Zasoby architektury obronnej w Głogowie...*, s. 6; W. MACIUSZCZAK, *Witaj w twierdzy...*, s. 14–18; K. MOTYL, *Twierdza Głogów – Podwalnia*, *Encyklopedia Ziemi Głogowskiej* LIII–LIV, 2000, s. 45–47.

38 J. SADOWSKI, *Twierdza Głogów – likwidacja...*, s. 19–20.

39 Grażyna SZYSZKA, *Aleja nie taka pilna?*, *Tygodnik Głogowski* 49, 2012, s. 3.

40 Janina SERAFIN, *Głogów. Przewodnik po historii miasta utrwalonej w pomnikach i literaturze*, Głogów 1998, s. 10–12; J. SERAFIN, *Pomniki Głogowa*, Głogów 2001, s. 8–11, 15–16.

41 K. MOTYL, *Zasoby architektury obronnej w Głogowie...*, s. 11–12.

42 K. MOTYL, *Zasoby architektury obronnej w Głogowie...*, s. 12–13.

43 Adrianna WERNIK, *Bunkry jak domy*, *Tygodnik Głogowski* 44, 2010, s. 6; K. MOTYL, *Zasoby architektury obronnej w Głogowie...*, s. 13–14.

44 W. MACIUSZCZAK, *Witaj w twierdzy...*, s. 26; K. MOTYL, *Zasoby architektury obronnej w Głogowie...*, s. 14.

Na lewym brzegu Odry ważnym reliktem pozostają pozostałości fortu Stern, którego zabudowania są częściowo użytkowane przez bazę komunikacyjną, jednak otoczone parkiem i słabo wyeksponowane, odwiedzane są jedynie przez specjalistyczne wycieczki.⁴⁵

Najbardziej trwałym elementem spuścizny po głogowskiej twierdzy jest długi pas terenów zielonych, na południe od Starego Miasta i osi Hohenzollernstrasse. Teren tych parków w części pokrywa się z dawnymi cmentarzami różnych wyznań, zakładanymi w wieku XVIII i XIX i ciągnie się od otoczenia fortu Stern na wschodzie aż w pobliże Przedmieścia Wiązów. Zniesienie twierdzy na początku XX wieku umożliwiło konsekwentne zaprowadzenie u stóp dawnych przeciwzańców rekreacyjnych terenów parkowych i leśnych. Istnieją w nim wciąż liczne obiekty związane z fortecą (np. blokhauz przy ul. Bolesława Krzywoustego z II poł. XIX wieku czy kolejny, położony bliżej Starego Miasta, przebudowany w początkach obecnego wieku na cerkiew prawosławną).⁴⁶ Przy okazji przebudowywania ciągów komunikacyjnych na obszarze tym wciąż odkrywane są pomniejsze urządzenia forteczne (np. blok koszarowy przy ul. Szkolnej i tunel kontrminowy przy ul. Bolesława Chrobrego).⁴⁷ Dodatkową ciekawostką są przechowane na obszarze Parku Leśnego relikty założeń pomnikowych i małej architektury okresu przedwojennego – z Pawilonem Goethego, dawnym pomnikiem Friedricha Eberta czy Domem Mleczarza.⁴⁸

Wiedza o przeszłości głogowskiej twierdzy jest upowszechniana i popularyzowana. Zadania te pełnią podmioty samorządowe, jak i stowarzyszenia, jak np. działające w mieście Towarzystwo Ziemi Głogowskiej. W serii miniaturowych przewodników z tekstem polskim, angielskim i niemieckim wydany został zeszyt poświęcony reliktom pofortecznym.⁴⁹ Bardzo ciekawe funkcje pełni Stowarzyszenie Miłośników Głogowskich Fortyfikacji „Twierdza Głogów”, popularyzujące wiedzę historyczną m. in. przez regularne wznawiane projekty specjalistycznych wycieczek po niedostępnych zazwyczaj miejsc: fortów, bunkrów, kazamat, tuneli kontrminowych, jak też rekonstrukcje historyczne i gry miejskie.⁵⁰

Pomimo zniesienia twierdzy i rozbioru obwarowań w latach 1902–1903, jak również kolosalnych zniszczeń dokonanych w 1945 roku przez kroczącą

45 K. MOTYL, *Zasoby architektury obronnej w Głogowie...*, s. 9–10.

46 W. MACIUSZCZAK, *Witaj w twierdzy...*, s. 12.

47 U. ROMANIUK, *Żołnierska pamiątka*, Tygodnik Głogowski 25, 2010, s. 8. Blok koszarowy docelowo ma stać się Centrum Informacji Turystycznej. Zob. G. SZYSZKA, *W tym roku będzie więcej inwestycji*, Tygodnik Głogowski 12, 2013, s. 7.

48 J. SERAFIN, *Pomniki...*, s. 18–19; J. CHUTKOWSKI, *Głogów w XX wieku*, Głogów 2004, s. 30.

49 W. MACIUSZCZAK, *Zabytki Głogowa: Twierdza nowożytna. Relikty wokół Starego Miasta*, Głogów 2010. Istnienie językowej wersji niemieckojęzycznej jest uzasadnione z uwagi na regularnie odwiedzające Głogów sentymentalne wycieczki dawnych mieszkańców lub ich potomków, zainteresowanych przeszłością miasta. Danuta BARTKOWIAK, *Niemcy wracają po latach*, Tygodnik Głogowski 20, 2009, s. 5.

50 <http://www.twierdza.eglogow.eu/> [data odczytu 11 II 2014]. Przykładowy program imprez w sezonie zimowym 2014: <http://www.twierdza.eglogow.eu/2014ZimaProgram.jpg>.

ku Berlinowi armię radziecką, w Głogowie przechowały się relikty dawnych umocnień. Świadomy zabieg władz i urbanistów z początku XX wieku, jak również obojętność powojennych władz polskich przechowały je do naszych czasów. Pomimo niejednokrotnie złego stanu zachowania są one obecne w pejzażu miasta i wykorzystywane w celach edukacyjnych. W latach powojennych historia niemieckiego Glogau była wypierana przez oficjalną historiografię, dziś powraca, jest studiowana i zyskuje swoich wiernych tropicieli. Skomplikowana przeszłość śląskiego miasta jest badana również poprzez pryzmat nielicznych, zachowanych do naszych czasów zabytków i pamiątek. Relikty głogowskiej twierdzy nadają się do tego celu znakomicie. Dodatkowo, w pejzażu miasta trwają wciąż efekty przekształceń dokonanych w początkach wieku XX: obszerne parki, promenady, zagospodarowana w niezwykle sposób fosa, szeroka aleja Wolności, czy nawet wzniesiona na fundamentach dawnego blokhauzu cerkiew. Sprawdzone wzorce innych ośrodków, kultywujących wiedzę o przeszłości militarnej, a poprzez generowanie ruchu turystycznego czerpiących z tego zyski (w Polsce znamienne przykłady Srebrnej Góry czy Kłodzka), mimo zupełnie innej skali zachowania są dla Głogowa przykładem. Być może kwestią czasu jest wmontowanie w płytę rynku mapy w formie odlanego z brązu reliefu, pokazującej niezwykle, dawny kształt miasta, podobnej do tej, którą można odnaleźć w Hradcu Kralove?

Autor/Author

Kazimierz Sebastian Ożóg

Katedra Sztuk Pięknych

Instytut Sztuki

Uniwersytet Opolski, ul. Wrocławska 4

45-707 Opole

kozog@uni.opole.pl

dr hab. Kazimierz Sebastian Ożóg (* 1978) historyk sztuki i historyk, adiunkt na Uniwersytecie Opolskim (Instytut Sztuki, Katedra Sztuk Pięknych). Wcześniej, w latach 2006–2011 wykładowca w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Głogowie. Opublikował książki: *Miedziany Pielgrzym. Pomniki Jana Pawła II w Polsce w latach 1980–2005* (Głogów 2007), *Orzeł biały na tle mroków nocy. Ikonografia Piotra Skargi* (Kraków 2012), *Pomniki Lublina* (Lublin 2014). Autor m. in. tekstów dotyczących materialnych zabytków Głogowa i rekonstrukcji zapomnianej historii tego miasta po 1989 roku. Przygotowuje do wydania książkę *Materialna pamięć Głogowa*.

dr hab. Kazimierz Sebastian Ożóg (* 1978) je polský historik se specializací na dějiny umění. Přednáší na Opolské univerzitě (Ústav umění, Katedr výtvarných umění), v letech 2006–2011 vyučoval na Státní vyšší odborné škole v Głogowě. Publikoval několik knih, mezi nimi: *Miedziany Pielgrzym. Pomniki Jana Pawła II w Polsce w latach 1980–2005* (Głogów 2007), *Orzeł biały na tle mroków nocy*.

Ikonografia Piotra Skargi (Krakov 2012), *Pomniki Lublina* (Lublin 2014). Je autorem textů vztahujících se k hmotným památkám Głogówa a k rekonstrukcím zapomenuté historie města od roku 1989. V současnosti připravuje publikaci *Materialna pamięć Głogowa*.

Summary

The abolition of the fortress in Głogow: changes in the urban structure and contemporary memory of Głogow relics

The history of the Głogów fortress cover the period from the 30s of the 17th century, when it was built as a result of the ongoing Thirty Years War, until the early 20th century, when its fundamental bastion shape was demolished for the development of the city. Negotiations with the Prussian Ministry of War were not easy and ment since the 1840s a few unsuccessful attempts to find a solution to a difficult situation for the city. In the next decade created a new eastern district of the city, Wilhelmstadt, was preserved to our times. Ultimately, the decision about erasing the internal belt of fortifications can be date back only to 1902. Subsequent years have seen the demolition of obsolete shaft and changes in the urban structure of the city. Sentimental and historicizing approach to monuments of the past brought also to Głogów an interesting solution, which was to preserve the two monumental bastions. They still exist today and next to the other, preserved in a different stages, to testify the history of the city. Both are also increasingly used for tourism and education.

Souvislosti proměny barokní pevnosti v moderní město: Hradec Králové

JAN FALTA

Abstrakt/Abstract

Studie se zabývá souvislostmi proměny barokní pevnosti města Hradec Králové v 2. pol. 19. století a počátku 20. století v moderní město. Na základě archivního výzkumu mapuje rozvoj města a jeho novou výstavbu po zrušení pevnostního velitelství a zákazu stavění v pevnosti v roce 1858 a po převedení pevnosti na město v roce 1893. Na archivních dokumentech je ilustrován vliv stavebně technických i smluvních souvislostí, které ovlivnily výslednou podobu vznikající nové zástavby města, která z barokní pevnosti zachovala více, než je na první pohled patrné.

The study focuses on the connections of changes of the baroque fortress of the City of Hradec Králové in the second half of the 19th century and early 20th century into a modern city. Based on archival research this study charts the development of the city and its new development after the abolition of the fortress headquarters and a ban of building in the fortress in 1858, as well as after transferring of the ownership of the fortress on the city in 1893. The archive documents illustrate the effect of technical and contractual relationships of building that influenced the final form of the emerging of new buildings in the center, which preserved more from the form of the baroque fortress more than it is obvious at first glance.

Klíčová slova/Key Words

*Hradec Králové, architektura, urbanismus, pevnost, bourání, 19. století, 20. Století
Hradec Králové, architecture, urbanism, fortress, demolishing, 19th century,
20th century*

Město Hradec Králové bylo v 18. století obkrouženo barokní bastionovou pevností na místě zbořených, okolo návrší historického města středověkého založení, přirozeně rostlých městských předměstí. Civilní část města tvořila jen zástavba v původním okruhu vymezeném linií zanikajících nebo již zaniklých středověkých hradeb. K obraně předpolí pevnosti byly zřízeny rozsáhlé kotliny, zaplavované ve válečném stavu říční vodou z regulovaných koryt řek Labe a Orlice. Hráže kotlin na pravém břehu řeky Labe a na levém břehu řeky Orlice spolu s přirozenou inundací mezi řekou Labe a Orlice na severovýchodě vymezily území, na kterém bylo, po převzetí pevnostních pozemků a staveb na nich městem, založeno moderní město. Ačkoliv již v roce 1858 došlo k zrušení

pevnostního velitelství a zákazu výstavby v pevnostním okrsku,¹ hlavním obdobím budování moderního města jsou první desetiletí 20. století zejména 20. a 30. léta 20. století s přesahem až do konce 40. let 20. století. Předpokladem pro bouřlivý rozvoj výstavby v daném území bylo definitivní zrušení pevnosti v roce 1884 a zakoupení pevnostních pozemků a staveb na nich městem v roce 1893.² Vlivem stavby barokní pevnosti na urbanistické utváření města Hradec Králové, které ovlivnily proměny barokní pevnosti v moderní město, se dostupná literatura věnuje jen okrajově.³

Podmínky pro výstavbu v 1. pol. 19. stol. a do roku 1858

Z map⁴ z 1. pol. 19. stol je zřejmé, že mimo území vymezené historickým návrším, nebyla v 1. pol. 19. stol. na území pevnosti dochována⁵ civilní výstavba. V tomto období prostor mezi horní středověkou městskou hradbou a spodní částečně dochovanou městskou hradbou byl využíván pro soukromé zahrady.⁶ Civilní zástavba se tedy realizovala jen okolo náměstí a ulic návrší historického

1 Srov. Jiří SLAVÍK, *Královéhradecká pevnost: stavba a zásobování jako organizační problém velkého rozsahu*, Královéhradecko 3, Hradec Králové 2006, s. 88.

2 *Tamtéž*, s. 89.

3 Srov. Jakub POTŮČEK, *Hradec Králové: architektura a urbanismus 1895–2009*, Hradec Králové 2009, s. 9–10; Karel MAIER, *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850–1938*, Praha 2005 – autor se zabývá zejména ekonomickou stránkou rozvoje měst i na příkladu města Hradec Králové; J. SLAVÍK, *Královéhradecká pevnost...*, s. 79–106 – příspěvek je věnován zejména stavbě pevnosti a stručnému výčtu části pevnosti, které byly zachovány po jejím zboření; TÝŽ, *Hradec Králové – město a pevnost v posledních třiceti letech pevnosti (1850–1884)*; *Památkové ztráty 2. poloviny 19. století a 1. desetiletí 20. století*, Královéhradecko 7, Hradec Králové 2010, s. 361–368 – příspěvek je věnován vývoji v 2. pol. 19. stol. v souvislosti s postupným zrušením pevnosti a stručnému výčtu novostaveb do 1 desetiletí 20. stol.; Jan JAKL, *Zánik královéhradecké pevnosti*, Královéhradecko 7, Hradec Králové 2010, s. 119–127 – příspěvek je věnován zániku pevnosti od 2. pol. 19. stol. do 30. let 20. stol.; Marie BENEŠOVÁ – Jan JAKL – František TOMAN, *Salón republiky: moderní architektura Hradce Králové*, Hradec Králové 2000, s. 11–17; Miroslav RICHTER – Eva SEMOTANOVÁ, *Historický atlas měst České republiky, sv. 5 Hradec Králové*, Praha 1998, s. 10 – mapová příloha naznačuje schematicky způsob výstavby města, ale úplně pomíjí první období výstavby města po roce 1858; Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 2. díl, Praha 1997, s. 255, 271–278 – autor uvádí v kapitole Likvidace barokní pevnosti stručně základní data a v kapitole IV. Likvidace pevnosti a novodobý urbanistický vývoj města popisuje vývoj města Hradec Králové v období od roku 1850 do 80. let 20. stol. v rozsáhlém textu obsahujícím velké množství encyklopedických dat a zmiňuje základní podmínky limitující rozvoj moderního města po zrušení pevnosti, a to zejména vtažení dvou řek do pevnosti, profil terénu a hlavní komunikace a dále výčet části pevnosti, které byly zachovány po jejím zboření.

4 Srov. *Vojský historický ústav Praha* (dále jen VHÚ), f. Sbírka plánů pevnosti Hradec Králové a Cheb, inv. č. I 1/2, digitální kopie, Celkový plán pevnosti se zakreslením vojenských budov, 1832. Srov. *Císařský povinný otisky stabilního katastru 1:2880, katastrální území Hradec Králové, 1840*, bežešvá digitalizovaná mapa, dostupné na: <http://www.hrdeckralove.org/hradec-kralove/map-historicke-mapy>.

5 Stavby při horní městské hradbě vznikaly již v 16. stol. a pravděpodobně z velké části zanikly v průběhu třicetileté války.

6 Srov. K. KUČA, *Města...*, s. 253 – roku 1772 byly majitelům domů pronajaty parkány a svahy až k dolní hradbě.

města a přirozeně i v zadní části parcel domů.⁷ Okolo pol. 19. století se započala rozšiřovat trvalá zástavba zadních částí parcel domů dvorními stavbami, které jsou postupně zaznamenávány na plánech. Vývoj ilustruje plán⁸ z roku 1832, na kterém je zachyceno jen několik dvorních staveb v zadních částech parcel domů.⁹ Avšak již na mapě stabilního katastru z roku 1840¹⁰ je zachyceno přibližně 269¹¹ domů okolo náměstí a ulic na historickém návrší a více než 70 dvorních staveb v zadních částech parcel domů postavených po obvodu historického jádra. I s přihlédnutím k rozdílnému účelu zmíněných plánů, dokládají tyto mapy nárůst počtu trvalých dvorních staveb v zadních částech parcel domů, při prakticky nezměněném počtu domů okolo náměstí a ulic na historickém návrší a tím i velký nedostatek stavebních míst, který spolu s pevnostním statutem města a zákazem výstavby, brzdil rozvoj města v závěru 1. pol. 19. stol. Město se do roku 1858 prakticky stavebně nerozvíjelo.¹²

7 V dvorních částech parcel domů vždy byly v historii umísťovány stavby, převážně charakteru obslužného k budově přední nebo stavby obsahující funkční využití obtěžující nebo ohrožující využití stavby hlavní – odpadní jímky, ohniště, pece, dílny apod. V historických plánech nejsou tyto stavby většinou zaznamenány. Od pol. 19. stol. však stavby v dvorních částech nabývají většího významu a mnohdy se jedná o další rozšíření budovy hlavní ve stejné funkční náplni, a proto jsou zakreslovány do pořizovaných map a plánů.

8 Srov. VHÚ, f. Sběrka plánů pevnosti Hradec Králové a Cheb..., inv. č. I 1/2, 1832.

9 Dvorní domy se nalézají v zadních částech parcel měšťanských domů postavených po obvodu historického jádra dnešních č. p. 28 až 34, 40, 41, 44 až 47, 240 a drobné objekty za č. p. 84, 85, 78, 79, 80, 93, 94.

10 Srov. Císařský povinný otisky stabilního katastru 1:2880, katastrální území Hradec Králové..., 1840

11 Uvedenému počtu domů neodpovídá počet později v textu zmíněných počet čísel popisných to proto, že v mapě stabilního katastru byly vyznačeny i budovy, které neobdržely číslo popisné.

12 Srov. K. KUČA, *Města...*, s. 273–274. V roce 1850 byl Hradec Králové prohlášen samostatným městem jen na území vlastního pevnostního katastru a měl 230 domů. Okolní obce byly osamostatněny. Nádraží bylo postavené v roce 1857 ve vzdálené poloze západně od Pražského předměstí mimo území města Hradec Králové.

Obr. 1 Schematicky vyznačený rozsah zástavby historického návrší města Hradec Králové do roku 1858, zakreslený pro srovnání do stávající parcelní struktury. V okolí zástavby návrší byly plochy pevnostních pozemků a pevnostních staveb. Z této zástavby je jen pro orientaci vyznačena budova pěších kasáren č. p. 224 (A) a budova jezdeckých kasáren č. p. 227 (B).

Období od roku 1858 do roku 1893

V druhé polovině 19. století, se město Hradec Králové postupně začalo zbavovat omezení, které pro jeho stavební rozvoj představovala barokní pevnost. Přestože se město Hradec Králové stalo v roce 1950 samostatným městem, příležitostí pro zahájení výstavby mimo území vymezené historickým návrším bylo až zrušení pevnostního velitelství a zákazu výstavby v pevnostním obvodu z roku 1858. Erár od pol. 19. stol. několikrát nabízel městu Hradec Králové odkup pevnostních pozemků a staveb na nich postavených, avšak opatrní představitelé města nabídky odmítali. Posun v jednáních nastal v 80. letech 19. stol. Rozhodujícím pro další vývoj se stal rok 1884, ve kterém byla pevnost po prohrané bitvě roku 1866¹³ definitivně zrušena. Zrušení pevnosti umožnilo stavbu nových objektů při patě historického návrší tj. podél erární silnice nyní ulice Komenského ulice

¹³ Pevnost byla v roce 1866 pevnost vyzbrojena a uvedena do pohotovosti.

a dnešní ulice Československé armády, a to již v době před převzetím pevnosti městem v roce 1893.

Představy na převedení části pozemků pro civilní výstavbu a počátky této nové výstavby dokládá mapa z roku 1873, aktualizovaná zákresem vodovodu v roce 1874.¹⁴ V této mapě jsou vyznačeny mimo stávajících armádních staveb a ojedinělých nově postavených domů mimo území vymezené historickým návrším, pozemky navržené k převedení městu pro městskou zástavbu a pozemky určené pro soukromé zahrady přilehlých domů. Podle této mapy byla do roku 1873, resp. 1874 mimo území vymezené historickým návrším postavena v dnešní ulici Komenského na parcele vedle jezdeckých kasáren¹⁵ plynárna dokončená v roce 1869, na parcele vedle pěších kasáren¹⁶ budova reálky¹⁷ dokončená v roce 1874, pivovarské sklepy, vodárna na levém břehu Labe u „Hučavého“ jezu z roku 1872 a objekt, stojící v rozsáhlé obdélne zahradě přibližně na místě dnešního č. p. 231¹⁸ v ulici ČSA. Parcely určené pro převedení městu pro městskou zástavbu byly vyznačeny na vnitřní straně dnešní ulice Komenského od ulice Mýtské až za křižovatku ulice Komenského a Ignáta Hermanna,¹⁹ na vnější straně dnešní ulice Komenského vedle jezdeckých kasáren,²⁰ na vnitřní straně nároží dnešní ulice ČSA a V Kopečku²¹ a parcela v Mýtské ulici vedle domu č. p. 219. Pevnostní skladiště naproti reálce,²² které je na mapě zakresleno, je zahrnuto do ploch určených pro městskou výstavbu a muselo být demolováno až po roce 1873 resp. 1874. Jako soukromé zahrady byly v mapě vyznačeny veškeré parcely na hradbách mezi zadními částmi domů lemujících historické návrší a linií tvořenou dolní středověkou městskou hradbou. Z archivních dokladů a ze skutečnosti je zřejmé, že tento plán nebyl dodržen a vyznačený pás parcel k zastavění byl rozšířen o další parcely v ulici Komenského směrem na západ za nynější křižovatku s dnešní ulicí Ignáta Hermanna a v ulici Československé armády jižně, za křižovatku s dnešní Mosteckou ulicí.

14 Srov. VHÚ, f. Sbirka plánů pevnosti Hradec Králové a Cheb, inv. č. I 1/5, digitální kopie, Celkový /situační/ plán města i pevnosti, 1874.

15 Nyní Komenského č. p. 227.

16 Nyní Komenského č. p. 224.

17 Nyní Komenského č. p. 234.

18 Objekt v obdélne zahradě o délce cca 75 m s naznačenou zahradnickou úpravou na místě dnešního domu č. p. 231 čtvercového půdorysného tvaru o rozměrech přibližně 10 m x 10 m s užším mělce jižním směrem vystupujícím rizalitem.

19 Rozsah vyznačený k zástavbě v ulici Komenského: od budovy s dnešním č. p. 229 v ulici Mýtské až po dnešní obytný dům č. p. 266 na křižovatce ulice Komenského a Ignáta Hermanna.

20 Nyní Ignáta Hermanna č. p. 227.

21 Rozsah vyznačený k zástavbě v ulici ČSA: od budovy s dnešním č. p. 239 až č. p. 250 před křižovatkou ulice Mostecké a ČSA.

22 Na místě dnešního č. p. 242, č. p. 244 a č. p. 241.

Obr. 2 Schematicky vyznačený rozsah zástavby mimo historického návrší města Hradec Králové postavené v letech 1858–1874, zakreslený pro srovnání do stávající parcelní struktury. V roce 1869 byla dokončena nyní již neexistující plynárna (D) a v roce 1874 budova reálky č. p. 234 (A). Dalšími objekty zakreslenými na mapě z roku 1874²³ jsou pivovarské sklepy (B) a zaniklá zahrada s objektem v prostoru dnešního č. p. 231 (C). Vodárna postavená roku 1872 na levém břehu Labe je mimo zvolený výřez (E).

Počátky zástavby ulice Komenského (dříve erární silnice) na konci 70. let a v 80. letech 19. stol.

První civilní stavbou byla reprezentativní budovy královéhradecké reálky postavená v roce 1874 na parcelách²⁴ zakoupených v roce 1871 od eráru vedle pěchotních kasáren. Není bez zajímavosti, že po necelých 25 letech byl tento

23 Srov. VHÚ..., 1874.

24 Srov. SOKA HK, f. Archiv města Hradec Králové, pevnostní pozemky, Smlouva trhová ze dne 27. dubna 1871, Kupní smlouva na část pozemků č. 117, 118, 120 a 148 „mezi hradbami Královéhradeckými, a sice u slezské brány“ o výměře 1717,3 m³ pro stavbu reálné školy byla podepsána městem Hradec Králové a vysokým finančním ředitelstvím zastupujícím c. k. erár dne 17. dubna 1871 za částku 3500 zl.

převod pozemků v souvislosti s nákupem pevnostních pozemků na základě smlouvy z roku 1893 z finančních důvodů prověřován.²⁵

Na parcelách podél dnešní ulice Komenského vymezených na straně přiléhající k historické hradbě označované v plánech „*městská zed'*“, bylo na konci 70. let a v 80. letech 19. stol. postaveno více než dvacet domů a jen pár dvorních objektů.²⁶ Počátek zástavby je doložen od roku 1878/1879.²⁷ Nejvíce domů bylo postaveno okolo roku 1880.²⁸ Poslední domy v západní části byly postaveny těsně po roce 1885.²⁹ Z počátku byly stavěny domy přízemní,³⁰ případně v plánech označované „*prozatímní*“ a dále s nepatrným časovým odstupem domy dvoupatrové. Přízemní domy byly v 90. letech 19. stol. zbořeny a zanikly při výstavbě nových objektů na jejich místě.³¹

Na většině stavebních parcel v tomto území v 80. letech 19. stol. stavěl domy Antonín Dobrokovský,³² stavitel z Hradce Králové,³³ který patrně je i vlastnil.

25 Srov. SOkA HK, f. Archiv města Hradec Králové, pevnostní pozemky, Zpráva technické kanceláře ze dne 10. ledna 1905. V roce 1905 vznikla pochybnost, zda město Hradec Králové nezaplátilo pozemky č. 117, 118, 120 a 148 dvakrát a to poprvé na základě smlouvy tržové z roku 1871 a podruhé na základě tzv. transakční smlouvy z roku 1893. Technická kancelář celou věc přešetřila a zjistila, že v roce 1871 byly zakoupeny jen oddělené části pozemků, proto obec královéhradecká tyto pozemky nekoupila dvakrát.

26 Z celkového počtu 23 domů nebyly dostupné resp. nebyly dohledány archivní dokumenty u následujících domů: č. p. 271, č. p. 235, č. p. 240, č. p. 246, č. p. 244, č. p. 243, č. p. 247, č. p. 255, č. p. 253, č. p. 249, č. p. 269, č. p. 268, č. p., č. p. 273.

27 Srov. SOkA HK, f. Berní správa, Hradec Králové, č. p. 241, č. p. 242, č. p. 243, č. p. 251, č. p. 249. Dům č. p. 241 byl postaven v roce 1879, č. p. 242 v roce 1878, č. p. 243 v roce 1878, č. p. 251 v roce 1879 a č. p. 249 v roce 1878.

28 Srov. *tamtéž*, č. p. 240, č. p. 246, č. p. 245, č. p. 245, č. p. 241, č. p. 244, č. p. 247, č. p. 248, č. p. 261, č. p. 256, č. p. 251, č. p. 262, č. p. 269, č. p. 268. Domy č. p. 240, č. p. 246, č. p. 245, č. p. 245, č. p. 241 a č. p. 244 byly postaveny v roce 1880. Dům č. p. 247 byl postaven po roce 1879, č. p. 248 po roce 1879 a č. p. 261 po roce 1880. Dům č. p. 256 byl postaven v roce 1883, č. p. 251 před rokem 1900, č. p. 262, po roce 1880, č. p. 269 po roce 1880 a č. p. 268 po roce 1880.

29 Srov. *tamtéž*, č. p. 264, č. p. 266, č. p. 273. Dům č. p. 264 byl postaven v roce 1885, č. p. 266 po roce 1885 a č. p. 273 po roce 1885.

30 Srov. *tamtéž*, č. p. 249, č. p. 251. Přízemní dům pro Jana Kopeckého sochaře v Hradci Králové, který byl postaven na místě dnešního č. p. 249 podle plánu z roku 1879, sousední přízemní dům Jana Štandery z roku 1879, malíře v Hradci Králové byl postaven na místě dnešního č. p. 251 a kovárna stavitele Antonína Dobrokovského byla postaven v prostoru u Gočárova schodiště. Srov. Jan FALTA, Dům *sochaře Jana Kopeckého v Hradci Králové*, in: Dodatek k výroční zprávě Národního památkového ústavu v Pardubicích za rok 2004, Pardubice 2005, s. 34–39.

31 Srov. SOkA HK, f. Berní správa, Hradec Králové, č. p. 249, Protokol z jednání komise ke stanovení daně domovní ze dne 15. června 1894. Stavba nového objektu byla zahájena 1. dubna 1893 a dokončena 26. listopadu 1893. V protokolu je konstatováno že, dvoupatrový dům je novostavba a byl postaven „*na volném místě*“ a původní domek byl „*zbořen po základy*“, staré „*zdivo bylo rozbořeno*“ a neupotřebilo se.

32 Srov. Pavel VLČEK, *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, Praha 2004, s. 761. „*Dobrokovský (Dobrokovský), Antonín, stavitel v Hradci Králové a později v Praze. Členem SAI se stal v r. 1884; v letech 1897–1900 studoval na pražské technice,*“ syn Františka Dobrokovského, stavitele v Hradci Králové.

33 Srov. SOkA HK, f. Berní správa, č. p. 254, č. p. 241, č. p. 242, č. p. 248, č. p. 251, č. p. 249, č. p. 261, č. p. 249 a č. p. 262; Město Hradec Králové, stavební úřad (dále jen HK SÚ) č. p. 254,

Ostatní stavitelé se účastnili na nové výstavbě, ve srovnání Antonínem Dobrokovským, jen nepatrným dílem. Dva domy na západní části stavěl až v 2. pol. 19. stol. Josef Falta,³⁴ mistr zednický v Hradci Králové,³⁵ který jednu z těchto parcel také vlastnil. Jen několik staveb v pol. 80. let. 19. stol. stavěl Viktor Weinhengst, stavitel z Hradce Králové.³⁶

Zástavba ulice Komenského (dříve erární silnice) z 80. letech 19. stol., která je výše popsána, nebyla až na nepodstatné výjimky³⁷ v období 1. pol. 20. stol. dotčena přestavbou v dalších obdobích a dochovala se do dnešních dnů.

Počátky zástavby ulice Československé armády na konci 70. let a v 80. letech 19. stol.

Zástavba ulice Československé armády na konci 70. let a v 80. letech 19. stol. probíhala obdobným způsobem jako v případě zástavby ulice Komenského. Záhy po uvolnění zákazu výstavby v pevnosti byly navrhovány domy, které však po roce 1900³⁸ a dále zejména okolo roku 1910³⁹ byly zvyšovány a přestavovány v souladu s dobovými architektonickými názory.⁴⁰ Archivní dokumenty k nejranější fázi těchto domů nebyly převážně dohledány. Navyšování a přestavby domů dokládají obchodní a společenský význam této části města na počátku 20. stol.⁴¹

č. p. 241, č. p. 242, č. p. 248, č. p. č. p. 251, č. p. 249, č. p. 261, č. p. 249, č. p. 262. Antonín Dobrokovský je podepsán na plánu stavby domu č. p. 245 v roce 1880, na plánu stavby zadního domu č. p. 245 v roce 1880, na plánu stavby domu č. p. 241 v roce 1879, na plánu stavby domu č. p. 242 v roce 1878. Dům č. p. 248 postavený po roce 1879, dům č. p. 251 postavený před rokem 1900 a dům č. p. 261 postavený po roce 1880 pravděpodobně Antonínem Dobrokovským uvedeným na plánech k č. p. 249 jako majitel tohoto „staveniště“. Antonín Dobrokovský je podepsán na plánu stavby jednopatrového domu na místě č. p. 251 v roce 1879, na plánu stavby jednopatrového domu na místě č. p. 249 v roce 1878. Dům č. p. 262 postavený po roce 1880 pravděpodobně Antonínem Dobrokovským má užity obdobné architektonické členění a prvky jako použité u č. p. 249.

34 Srov. P. VLČEK, *Encyklopedie... „Falta, Josef stavitel v Hradci Králové. Byl členem SAI (1886).“*

35 Srov. SOKA HK, f. Berní správa, Hradec Králové, č. p. 241, č. p. 266, č. p. 273; HK SÚ č. p. 241, č. p. 266 a č. p. 273. Josef Falta je podepsán na plánu stavby zadního domu č. p. 241 z roku 1880, na plánu stavby domu č. p. 266 postaveného po roce 1885 a neuskutečněném plánu domu č. p. 273 navrženého po roce 1885.

36 Srov. SOKA HK, f. Berní správa, Hradec Králové, č. p. 242, č. p. 256, č. p. 273; HK SÚ č. p. 242, č. p. 256 a č. p. 273. Viktor Weinhengst je podepsán na plánu stavby pekařské dílny za č. p. 242 z roku 1899, na plánu stavby domu č. p. 256 z roku 1883 a na plánu stavby domu č. p. 273 postaveného po roce 1885 a to pravděpodobně v roce 1886.

37 Výjimkou je zástavby parcely mezi č. p. 268 a č. p. 269 v 30. letech 20. stol.

38 Srov. SOKA HK, f. Berní správa, Hradec Králové, č. p. 270, č. p. 250; HK SÚ č. p. 270, č. p. 250. Dům č. p. 270 byl přestavěn poprvé kolem roku 1900 a v roce 1934 byl přestavěn podruhé. Dům č. p. 250 byl přestavěn v okolo roku 1903.

39 Srov. SOKA HK, f. Berní správa, Hradec Králové, č. p. 239 a č. p. 375; HK SÚ č. p. 239 a č. p. 375. Dům č. p. 239 byl zbořen a nově vystavěn v roce 1911 Jaroslavem Pažoutem, stavitel v Hradci Králové. Dům č. p. 375 byl přestavěn v roce 1910.

40 Zejména se uplatňovala geometrická secese.

41 Srov. SOKA HK, f. Berní správa, Hradec Králové, č. p. 254, HK SÚ č. p. 254, Pohlednice z roku 1905 vlastní sbírka, srov. Jiří ZIKMUND – Zdena LENDEROVÁ – Jaroslava POSPÍŠILOVÁ, *Fotoalbum města Hradce Králové 1918–1945*, Hradec Králové 2002. Radikální přestavby je možné

Zástavba ulice Československé armády z 80. let 19. stol., která je výše popsána, zanikla v dalších obdobích během radikálních přestaveb.

Obr. 3 Schematicky vyznačený rozsah parcel vymezených pro zástavbu mimo historického návrší města Hradec Králové v letech 1874–1893, zakreslený pro srovnání do stávající parcelní struktury. Pozemky pro zástavbu v ulici Komenského (A a D) byly vymezeny v roce 1874 ve větším rozsahu než v ulici Československé armády (B), ve které skutečně realizovaná zástavba pokračovala jihozápadně za ulici Mosteckou (C). Nová zástavba byla do vymezení bloků na místě zrušené pevnosti jen jednostranná.

Smlouva o převzetí pevnostních pozemků v Hradci Králové ze dne 6. dubna 1893

Zrušení zákazu výstavby na území pevnosti ani zrušení pevnostního statutu města Hradec Králové nemohlo dlouhodobě pokrýt požadavky na rozvoj města. Stavební parcely připravené v rámci stávající struktury pevnostního

ilustrovat na vývoji domu č. p. 254 postaveného před rokem 1881 v typickou klasicistní výraznou tektonikou jako dům čistě obytný (takto je zachycen ještě v roce 1893 během bourání Pražské brány). Již na pohlednici z roku 1905 je přízemí domu upraveno na obchodní prostory s výkladci, tzn., že během jednoho desetiletí se rozšířila funkce domu. V dalších letech následovaly další úpravy, až se dům využitím i použitým architektonickými prostředky radikálně proměnil.

města byly, až na ojedinělé výjimky během několika let a to do poloviny 80. let 19. stol. zastavěny domy. Tím se stavební příležitosti v pevnosti tísňového města, vyčerpaly ještě před oficiálním zrušením pevnosti.⁴² Změnu přinesla dlouhodobě vyjednávaná „Smlouva o převzetí pevnostních pozemků atd. v Hradci Králové“ ze dne 6. dubna 1893. Smlouva má 23 článků označovaných ve smlouvě jako odstavce a byla vyhotovena v obou zemských jazycích. Základní smysl této smlouvy je uveden v odstavci I.: „C. k. aerar přenechává městské obci Hradci Králové a tato od c. k. arearu přejímá do svého úplného vlastnictví za podmínek touto smlouvou stanovených, ony v odst. II této smlouvy vyznačené Královéhradecké pevnostní pozemky, výstavnosti a práva užívací, dosud c. k. aeraru patřící, s nimiž následkem zrušení pevnosti královéhradecké, vysloveným nejvyšším rozhodnutím ze dne 18. července 1884 c. k. aerar nyní plně naložiti může“.⁴³ Pro téma přeměny barokní pevnosti v moderní město je mimo úplatného⁴⁴ převedení pozemkových a stavebních parcel vyjmenovaných v odstavci II., vodárny,⁴⁵ dalších staveb popsaných jako: „Veškeré budovy, díla pevnostní, stavidla a díla vodní, mosty, kanály a zdě pobřežní jakéhokoliv jména“,⁴⁶ jezů: „Jezy orličný a labský“⁴⁷ a práv, jako např. „Právo honební“⁴⁸ nebo „Právo lovení ryb“,⁴⁹ nejdůležitější povinnost města Hradec Králové zakotvená v odstavci X. smlouvy, která zní: „že zbaví město Hradec Králové, dosavadních opevnění, odbořic je a úplně planýrjíc ... což všeckno vykoná nákladem vlastním a sice během dvacíti let ... aniž by za tyto práce a díla na c. k. aerar jakýchkoliv nároků na náhradu z důvodů jakýchkoliv mohla činiti.“⁵⁰ Dále v témže odstavci smlouvy je stanoveno, že vybouraný materiál bude v majetku města a práce „jimiž má město zbaveno býti svého rázu pevnostního a sprostěno pevnostních hradeb“⁵¹ budou probíhat podle dohodnutého plánu a ve lhůtách pod dohodnutou tvrdou sankcí: „... pokud městská obec královéhradecká v prodlení jest, svěřiti komukoliv, za jakýchkoliv, zejména na jakoukoliv úplatu, na nebezpečí a útraty městské obce královéhradecké. Městská obec královéhradecká jest v tomto případě povinna, nahradit c. k. aeraru veškerou škodu jakéhokoliv druhu ... zejména pak nahraditi mu úplatu, kterou by za práce svrchu zmíněné zaplatil“.⁵² Z dalšího

42 Srov. SOKA HK, f. Archiv města Hradec Králové, Pevnostní odbor, Smlouva o převzetí pevnostních pozemků atd. v Hradci Králové, odstavec I.: „Zrušení pevnosti královéhradecké bylo, vysloveným nejvyšším rozhodnutím ze dne 18. července 1884.“

43 *Tamtéž*.

44 *Tamtéž*, odstavec VI. . Od stanovené kupní ceny 580 000 zl byla odečtena úplata za pozemek předávaná eraru ve výši 3 750 zl. Zbýlá část ve výši 576 250 zl. měla být zaplacená ve pěti lhůtách a to: 160 250 zl. do tří měsíců a dále 4x 104 000 zl. ve lhůtě 15 měsíců od předcházející platby resp. poslední splátka ve lhůtě 8 měsíců.

45 *Tamtéž*, odstavec II. C.

46 *Tamtéž*, odstavec II. E.

47 *Tamtéž*, odstavec II. F.

48 *Tamtéž*, odstavec II. G.

49 *Tamtéž*, odstavec II. H.

50 *Tamtéž*, odstavec X.

51 *Tamtéž*.

52 *Tamtéž*.

znění smlouvy je nutné připomenout povinnost postavit náhradní vojenské budovy a opatřit cvičiště,⁵³ právo eráru užívat kavalírů č. 34 a 35 nejméně po deset let⁵⁴ a chránit důstojnický park na soutoku řek Labe a Orlice,⁵⁵ na který získalo město na základě svého právní předkupní právo „*aby park důstojnický trvale byl zachován*“.⁵⁶ Povinností, zavazující město, a případně práv získaných městem, kterých bylo podstatě méně než povinností, bylo ve smlouvě dohodnuto ještě více, ale jejich vliv na bourání pevnosti a zejména na založení nové struktury města nebyl tak významný.

Město Hradec Králové již před převzetím pevnosti začalo pořizovat regulační plány nové zástavby.⁵⁷ Úspěšně přijaté a zrealizované byly pouze koncepce respektující půdorys barokní pevnosti⁵⁸ a to nejenom zahrnující regulaci řek Labe a Orlice, vzduší vody v řece Labe a Orlice hrázemi, průběh pevnostních valů resp. pevnostního příkopu, ale i hlavních hrází dělicích kotliny zřízené okolo pevnosti.⁵⁹ Regulační plány, které okolo historické jádra navrhovaly urbanistickou strukturu nenavazující na půdorys pevnosti, nebyly reálné a byly nepřijatelné.⁶⁰ Využití tras a výšky hrází pro založení hlavní komunikační osy města bylo dáno respektem ke skutečnosti, že plochy kotlin mezi nimi byly, z důvodu jejich zaplavování při obraně pevnosti a případně v období povodní, pod hladinou vzdušných vod řeky Labe a Orlice. Vliv měla i vysoká hladina spodní vody pod terénem spojená se vzduším vody v řece Labe a Orlice. Trasování městských ulic v souladu s trasou pevnostního příkopu lomenou komunikací vyplývalo rozhodně z obtížných podmínek pro zakládání staveb⁶¹ v nedávné

53 *Tamtéž*, odstavec III., VI., X., XXII.: „*Město mělo za povinnost postavit kolnu ... Mezi prozatímní budovy patřila podle smlouvy infanterijní kasárna pro plukovní štáb a tři bataillony ... zásobárna a sklad postelí ... věznice garnisonní ... stáj pro nemocné koně ... otevřená jízdnárna ... Cvičiště bylo zřizováno v kat. území Nový Hradec Králové.*“

54 *Tamtéž*, odstavec XVIII.

55 *Tamtéž*, odstavec V. „... *zavazuje se obec královéhradecká, že poblíže parku ... nikdy nenechá provozovati živnost, kteráž by vlivy zdraví škodlivými, provozováním bezpečnost ohrožujícím, zlým zápachem ku př. jatky, mydlářství a p., aneb neobyčejným hřmotem osoby v parku se zdržující, ohrožovati aneb obtěžovati mohla.*“

56 *Tamtéž*, odstavec V. Důstojnický park město získalo na základě předkupního práva až ve 2. třetině 20. století.

57 V roce 1884 město vyhlašuje mezinárodní urbanistickou soutěž na regulační plán města.

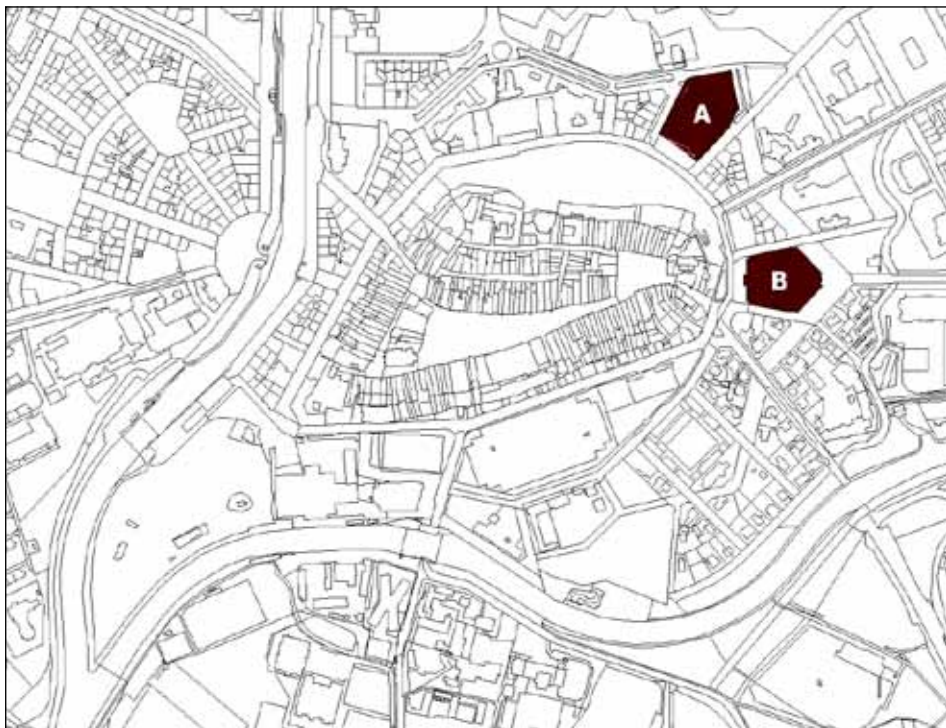
58 Např. první regulační plán Hradce Králové (ing. Josef Zámečník) z let 1897–1900, Generální plán zastavovací – Hradec Králové (Oldřich Liska, Václav Rejchl) z roku 1911 a později Hradec Králové, Regulační plán (Josef Gočár) z let 1925–1928.

59 Srov. Miroslav RICHTER – Eva SEMOTANOVÁ, *Historický atlas...*, Regulační plán města z roku 1890.

60 Např. plán z 1884 (Josef Reiter, Alois Štěpán) nebo z roku 1885 (Václav Weber).

61 Srov. HK SÚ, č. p. 221. Příkladem obtížných základových podmínek může být za mnohé stavby vily č. 221. Základ stavby postavené podle plánu „*Návrh na postavení vily na čp. 1 bl. XII. pro pány manžele F. a M. Novákovi v Hradci Králové*“ navržené architektem Jaroslavem Pažoutem, stavitelem z Hradce Králové a postavené v roce 1908 na nároží dnešní ulice Nezvalovy a Hradební, tj. bezprostředně sousedící s pevnostním příkopem, sahal až do hloubky 5 metrů pod terénem. Stavba byla dokončena v roce 1909, ale nebyla převzata z důvodu vody vnikající do stavby. Soudní spor o odvodnění stavby probíhal až do závěru roku 1913.

době zasypaného či právě zasypávaného příkopu,⁶² a také zmíněným právem eráru užívat pětibokých kavalírů č. 34 a 35 nejméně po deset let.⁶³

Obr. 4 Schematické vyznačení kavalíru č. 34 (A) a kavalíru č. 35 (B), zakreslené pro srovnání do stávající parcelní struktury.

Při zakládání nových staveb se stavitelé snažili vyhnout zásypu pevnostního příkopu, ale i pozůstatků konstrukcí pevnostních staveb,⁶⁴ proto trasování uliční

62 Zastropená kyneta na dně pevnostního příkopu byla využita pro kanalizaci.

63 Srov. SOKA HK, f. Archív města Hradec Králové, Pevnostní odbor, Smlouva..., odstavec XVIII. Srov. Marie BENEŠOVÁ – Jan JAKL – František TOMAN, *Salón republiky: moderní architektura Hradce Králové*, Hradec Králové 2000, 119 s. Na místě kavalíru č. 35 byla postavena podle návrhu Václav Rejchla ml. budova soudu a věznice v roce 1935. Na místě kavalíru č. 34 byla postavena podle návrhu arch. Josefa Gočára budova okresních a finančních úřadů v roce 1936.

64 Srov. SOKA HK, f. Borromaeum, „*Polohopisný plán stavby Biskupského studentského semináře ‚Borromaeum‘ v Hradci Králové*“ schváleného usnesením „*městské rady dne 3. července 1900 za podmínek ve vyřízení ze dne 4. července 1900 čís. 5522 uvedených.*“ Z oprav provedených na plánu je zřejmé, že důvodem pro umístění objektu Borromaeum (nyní č. p. 356) v nejvýchodnější poloze pozemku je snaha vyhnout se nákladné demolici cihelných pevnostních konstrukcí. Ve stavebních účtech je odstranění pevnostních zdí označeno jako „*bourání tvrdých zdí hradebních*“ případně „*probourávání starých, tvrdých hradebních zdí*“ a oceněno příplatkem. Dalším důvodem bylo vyhnout se zakládání navrhovaného objektu Borromaeum v zasypaném pevnostním pří-

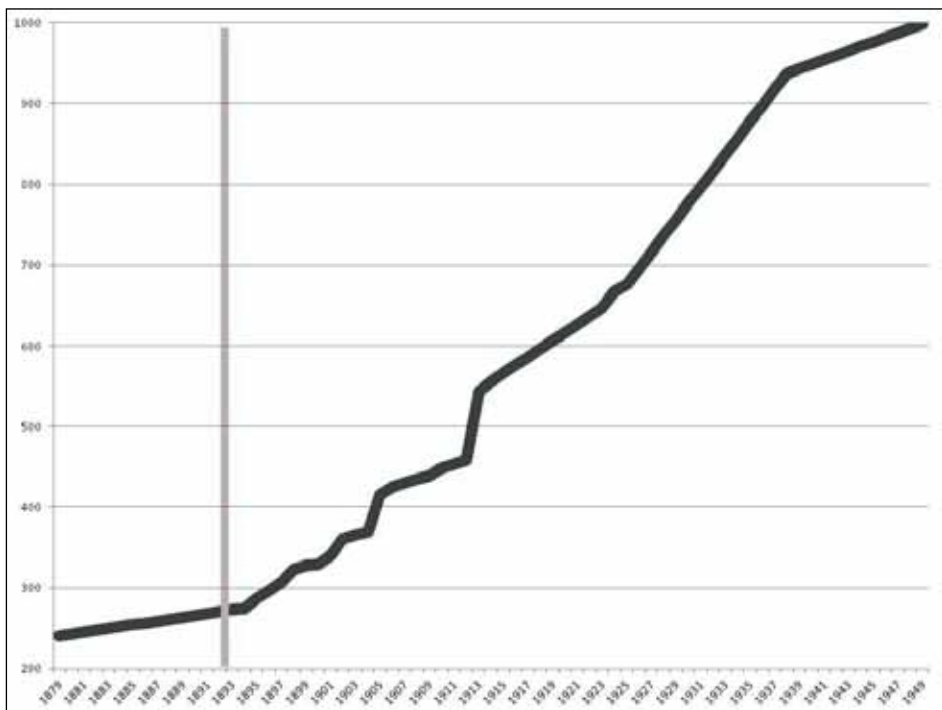
sítě je vedeno v souladu s půdorysem pevnosti. V prostoru inundačních kotlin byla největším problémem úroveň terénu a zní vyplývající přirozená inundace ve spojení s vysokou hladinou spodní vody. Výškovou úroveň nově zakládané výstavby určovaly hráze mezi inundačními kotlinami, tvořící základ struktury komunikací a veřejných prostorů. Z důvodu nasypávání terénu byl ve městě nedostatek zeminy,⁶⁵ se kterou se přísně hospodařilo. Typickým rysem se pro zástavbu inundačních kotlin je snížení dvorních části domů oproti uličním o polovinu nebo celé patro níže.⁶⁶ Urbanistické řešení nově založené části města zachovalo ve své struktuře otisk půdorysu barokní pevnosti nejenom, aby připomnělo zaniklou barokní pevnost, ale zejména z důvodů technických podmínek a možností založit v místech zaniklé pevnostní stavby funkční městskou strukturu.

Převzetí pevnosti městem, zasypávání příkopů,⁶⁷ technická příprava území,⁶⁸ parcelace pozemků a jejich prodej včetně promyšleného smluvního zajištění postupně až do konce 1. pol. 20. stol. naplnilo urbanistickou strukturu města danou respektovaným regulačním plánem. Vliv na rozvoj města předání pevnostních pozemků městu Hradec Králové dokládá graf č. 1 dokumentující nárůst

kopu nedávno zrušené Moravské brány. Konstrukce tj. zejména cihly ponechané pod terénem nezastavěného pozemku byly vyjmuty a využity při stavbě. Srov. pozn. 68.

- 65 Srov. *tamtéž*. Korespondence během stavby domu č. p. 356 dokládá podmínky pro hospodaření s vykopanou hlínou, jejichž užití si město vyhradilo samo sobě včetně povinnosti stavebníka na svůj náklad ji složit na místo městem určené. Na dotaz Ředitelství *Borromaeum* jako stavebníka č. p. 356 obec Hradec Králové v prosinci 1889 sděluje stavebníkovi, že „při vykopávání hlíny ze sklepa propůjčí podnikateli své kolejnice a vozíky ku odvážení hlíny na místo pro jatky určené anebo odevze zbytečnou hlínu svým nákladem za náhradu“. Srov. SOkA HK, f. Berní správa, Hradec Králové, č. p. 627. Obdobně ještě přibližně i po 26 letech od stavby objektu č. p. 356 *Borromaeum* korespondence během stavby domu č. p. 627 mezi stavebníkem, kterým je Okresní péče o mládež v Hradci Králové a městem Hradec Králové, dokládá způsob hospodaření s hlínou z pevnostních valů. Stavebník žádá 27. listopadu 1924 městskou radu, aby mohl použít hlínu z pozemku z valů u gymnázia na úpravu dvorku č. p. 627. Městská rada dne 7. ledna 1925 sděluje, že „žádostí Vaši o hlínu ... vyhověti nelze, poněvaž jí obec má sama nedostatek.“ Pro dokreslení je nutné připomenout, že město během stavby domu pro péči o mládež stavebníka velkoryse podporuje různými úlevami.
- 66 Srov. *tamtéž*, č. p. 671. Objekt podle projektu Dr. Techn. Inž. Jaroslava Jiráskaa z roku 1924 v Kotěrově ulici je založen na pilotách a to pod každým pasem ve dvou řadách. Piloty jsou průměru 300 mm a délky 6 m. Srov. *tamtéž*, č. p. 702. V příčném řezu objektem č. p. 671, který stavěl Josef Jihlavec, stavitel v Hradci Králové v roce 1923 je vyznačen terén na kótě 230,77, stávající, úroveň chodníku na kótě 232,12 tj. násep ulice je 1,35 m výšky, násep dvora 0,49 m výšky. V mnohých případech násypy byly i vyšší.
- 67 Srov. SOkA HK, f. Berní správa, Hradec Králové, č. p. 351. V korespondenci s městem stavebník žádá město o zasypání pevnostního příkopu.
- 68 Srov. SOkA HK, f. *Borromaeum*, účetní kniha. Při stavbě město odstranilo pevnostní valy na určenou rovinu veřejných prostorů, zbouralo nad tuto rovinu vystupující stavby. Zdivo, které zůstalo pod takto upraveným terénem, se stalo majetkem vlastníka pozemku, který je mohl při stavbě využít. Dosud nepublikovaná archeologická sonda z roku 2012 v místě zdi příkopu Moravské brány západně od č. p. 356 potvrdila archivní zjištění z účetní knihy, že při stavbě č. p. 356 tj. objektu *Borromaeum*, byly cihly vyjmuty i z nezastavěných ploch pozemku a použity pro stavbu. Ze zdiva o výšce 3,80 m (tj. 3,80 pod úrovní terénu) a šířce u paty 1,80 m a v koruně 1,15 m (tj. v úrovni terénu) zbyly 3 až 4 spodní řádky cihel.

počtu bytů.⁶⁹ Obdobně i u veřejných staveb je možné vysledovat po roce 1893 výrazně rostoucí tendenci.

Graf č. 1: Počet bytů v Hradci Králové mezi léty 1879–1949. V grafu je vymezen rok 1893, ve kterém město Hradec Králové převzalo celou pevnost. Na grafu je patrný růst počtu postavených bytů po roce 1893. Mezilehlá data jsou interpolována.

Hlasy proti bourání barokní pevnosti

Již před rokem 1893 bylo zahájeno bourání vybraných částí pevnosti mj. z důvodu zjištění skutečných nákladů na odstraňování pevnostních staveb.⁷⁰ Město bylo na převzetí pozemků a pevnostních staveb připraveno. Bezprostředně

⁶⁹ Srov. *Hradec Králové*, vydal časopis Osvěta lidu, 1923. V publikaci město Hradec Králové souhrnně uvádí údaje vztahující se k proměně města po roce 1893 do roku 1921. V roce 1897 mělo město Hradec Králové 274 domů a v nich 1. 306 bytů s vybraným nájmem 482. 485 K. V roce 1920 mělo město Hradec Králové 558 domů a v nich 2. 636 bytů s vybraným nájmem 770. 2016 K. Srov. SOKA HK, f. Berní správa, Hradec Králové, č. p. 627. Podle údajů v „Stvrzení“ po poskytnutí státní záruky ze dne 28. listopadu 1923 bylo letech 1910 až 1922 postaveno 125 bytů s 883 byty, avšak i tak stále byl nedostatek bytů.

⁷⁰ Srov. J. JAKL, *Zánik královéhradecké pevnosti...*, s. 122. Boření pevnostních konstrukcí bylo zahájeno na slavnosti dne 4. října 1884 v místě demolicí části kurtiny mezi bastiony č. I a II.

zahájilo nejenom bourání pevnostních staveb,⁷¹ ale i opravu nábrežních zdí na levém i pravém břehu Labe a Orlice⁷² a přípravu prodeje pozemků prvního oddílu pevnostního.⁷³ Zahájení bourání hradeb mělo slavnostní charakter a bylo obyvateli města přijato. Až kuriózně vyznívají odlišné názory Emanuela Dobroslava Dobrovského, které publikoval v roce 1882 v útlém spisku, který vydal vlastním nákladem. Navrhoval, mimo osobité nové struktury města založené na vodní dopravě, ve větším rozsahu využít stávající konstrukce pevnostních staveb: např. příkopy využívat pro vodní cesty nebo je překlenout, aby se staly sklepními prostory přístupnými z vodních cest, domy stavět přímo přístupné z vodních cest anebo hlínu z naspů neužívat pro zásypy, ale jako hlínu cihlářskou.⁷⁴

Serióznějším názorem bránícím bourání pevnostních staveb byla žádost Klubu za starou Prahu o dobrozdání poslaná C. k. ústřední komisi pro zachování památek ve Vídni⁷⁵ v roce 1911 a současně městu Hradec Králové proti bourání kavalíru č. 35. Klub za starou Prahu navrhoval zachovat poslední pevnostní objekt jako památku na období pevnosti a využít jej pro muzeum bitvy u Hradce 1866.⁷⁶ V obsáhlém dopise starosta města Dr. František Ulrich, poslaném E. Pippichovi, c. k. konzervátorovi a profesoru v. v. v Hradci Králové, vysvětluje, že kavalír není možné zachovat mj. z důvodu smluvní povinnosti města pevnostní stavby zbořit⁷⁷ a dále z důvodu kolize s trasou plánované tramvaje. Současně starosta upozorňuje, že se z důvodu vlhkosti nehodí pro uložení sbírek a současně vyjmenovává vše, co město udělalo pro zachování památky na zanikající pevnost.⁷⁸ Žádosti Klubu za starou Prahu nebylo vyhověno, byť na místě kavalíru č. 35 byla nakonec postavena místo plánovaného gymnázia

71 Srov. SOKA HK, f. Archiv města Hradec Králové, pevnostní odbor, Zápis z jednání schůze odboru ze dne 24. listopadu 1893. Na bourání pražské brány a bastionu XXXVI byla podána nabídka J. Čermáka, stavitele v Jaroměři, pánů Dvořáka a Fišera, podnikatelů staveb v Praze, V. Weinhengsta, architekta jen na pražskou bránu a J. Potůčka, stavitele v Hradci Králové. „*Jelikož offertory p. J. Čermáka byly nejlevnější*“ bylo mu bourání zadána.

72 Srov. *tamtéž*, Zápis z jednání schůze odboru, 4. srpna 1893. Na schůzi bylo „*usneseno, aby bez odkladu počato bylo s opravou pobřežních zdí labských a orličných: zejména odstranění dřevin, vyspárováním zdí a naražením vypadlých kamenů.*“

73 Srov. *tamtéž*, Zápis z jednání schůze odboru, 10. srpna 1893. Na schůzi bylo „*usnešeno, aby staveb. úřad rozdělení první této části na bloky, parcel s nejmožnějším uspořádáním vypracoval.*“

74 Srov. Emanuel D. DOBROVSKÝ, *K zbourání hradeb: Na bývalých hradbách*, Hradec Králové 1882, 38 s.

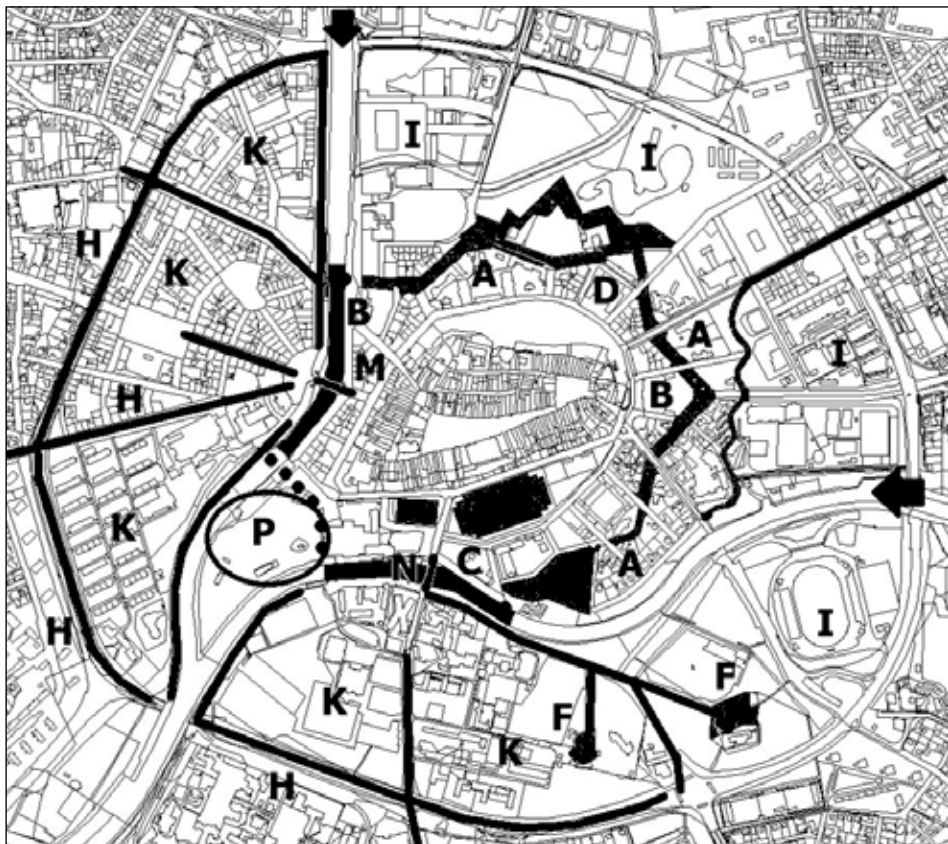
75 Činnost Ústřední komise a příslušného konzervátora v období bourání pevnosti přesahuje zaměření příspěvku.

76 Srov. Národní archiv (dále jen NA), fond Centrální komise, Dopis c. k. ústřední komisi pro zachování památek ve Vídni ze dne 25. listopadu 1911. Srov. *tamtéž*, Dopis městské radě král. věnného města Hradec Králové ze dne 30. října 1911. Klub za starou Prahu „*považuje úplnou demolici těchto opevnění za ochuzení historie města.*“

77 V transakční smlouvě se město zavázalo budovy pevnosti zbořit.

78 Srov. *tamtéž*, Dopis starosty města c. k. konzervátorovi E. Pippichovi ze dne 7. února 1912. Starosta sděluje, že se město dostatečně stará o zachování památek na pevnost: „*zachována budou obě pevnůstky tak zv. flošny*“ Vodičkovi a dělostřelecké kasárny, „*a dále že současně by obec přišla o nejvýhodnější místo pro stavbu gymnasiální budovy.*“ Dále v dopise starosta zmiňuje, že město si objednalo vyhotovení modelu pevnosti.

budova soudu s věznicí. Snaha Klubu za starou Prahu patřila k ojedinělým dosud dokumentovaným nesouhlasům s bouráním.

Obr. 5 Schematické vyznačení prvků barokní pevnosti zachovaných v urbanistické struktuře města Hradec Králové, kterou výrazně ovlivnily. Velká část města byla založena v prostoru inundačních kotlin (K), lemovaných hráziemi (H) a inundačních kotlin přirozených (I). Tok řek Labe a Orlice byl formován zdmi (B a C). Hlavní komunikace míří na místa býv. pevnostních mostů (M a N). Zalomená „okružní“ komunikace kopíruje pevnostní příkop (A). Základem parku na soutoku řek Labe a Orlice byl důstojnický park (P). Blok ve tvaru zbořeného kavalíru č. 34 (D) a č. 35 (B) je zakreslen na obr. č. 4. Další stavby a drobné pozůstatky⁷⁹ po pevnosti (poterna, koridor atd.) nejsou zakresleny, protože neměli zásadní vliv na nově vznikající urbanistickou strukturu města.

⁷⁹ Srov. J. SLAVÍK, *Královéhradecká pevnost...*, s. 89–91; Otakar JAROŠ, *Hradec Králové: pevnostní systém 18. století*, Hradec Králové 1968; Ivan HONL – Alois KUBÍČEK, *Bývalá pevnost Hradec Králové*, Praha 1934, s. 16–17 a vložená mapa.

Závěrem

Hodnocení okolností a úspěšnosti proměny barokní pevnosti v moderní město může být provedeno na základě různých ukazatelů dokládajících aktivitu a připravenost města, kterou mj. ilustrují obsahem a četností zápisy z jednání pevnostního odboru. Vlastní hodnocení z publikace vydané městem v roce 1923⁸⁰ připomíná, že obec v letech 1894 až 1921 sice měla náklady na boření pevnosti nižší než příjmy z prodeje pozemků a stavebního materiálu, avšak s přeměnou pevnosti v moderní město vydalo další náklady s budováním veřejných prostranství, nábřeží, kanalizace apod. Nejenom toto konstatování, ale i počty domů stavěných po roce 1894 ve srovnání s předcházejícím obdobím, jednoznačně prokazují, že město bylo na získání pevnostních pozemků a staveb na nich připraveno a příležitost využilo. Přičemž nová urbanistická struktura města zachovala z různých důvodů z barokní pevnosti více, než je na první pohled patrné.

Autor/Author

Jan Falta

Statutární město Hradec Králové
Odbor památkové péče
Československé armády 408
502 00 Hradec Králové
jan.falta@tiscali.cz

Ing. arch. Jan Falta (* 1966) je autorizovaný architekt ČKA. Od roku 2008 působí jako vedoucí Odboru památkové péče Magistrátu města Hradec Králové. V letech 2000–2008 pracoval jako památkář, náměstek NPÚ v Pardubicích a výzkumný a vývojový pracovník, architektonickou praxi vykonával mezi lety 1989 a 2000. Věnoval se také pedagogické činnosti, v letech 2007–2010 přednášel na Univerzitě Pardubice. K jeho odborným zájmům patří především architektura konce 19. a 1. poloviny 20. století a urbanismus města Hradec Králové.

Summary

Context of the transformation of the baroque fortress into the modern city: Hradec Králové

In the 18th Century was around the medieval walls of the City of Hradec Králové built a baroque fortress. During the construction of the fortress was demolished any suburb and set up an extensive flood basin. Until the abolition of the fortress headquarters in 1858 was the development of the city limited by the ban of any constructions. Although the properties and structures were offered to the the city to

80 Srov. Hradec Králové..., 1923.

takeover, the city officials initially refused these offers. Until 1893, when a contract of the takeover of land and buildings by the city was signed, only a few land ofr new buildings was created beneath the city walls in today's Comenius' street and the Street of Czechoslovak Army. Development was made by the individual storey houses, which soon replaced the two-storey houses for a living. The two-storey development in the Comenius' street was with no exceptions preserved without alterations. A similar situation occurred in the Street of the Czechoslovak Army, but the two-storey apartment buildings were in the first decade of the 20th century either demolished or radically rebuilt into a three-story buildings with commercial space. Lack of documentation about the houses in the Street of the Czechoslovak Army does not allow the comparisons with the construction of the Comenius' street, which was implemented by three builders, who were mostly land-owners. Building opportunities were quickly exhausted. The rapid development occurred after 1893, when the town as the owner of the land and buildings on them, launched their demolition, parceled the plots and sold them. The city followed the regulatory plans prepared before taking over the fort. From regulatory plans succeed those which respected the structural and technical conditions in the area and the contractual terms of the contract of the takeover of the fort. Against demolishing of the fort there were only sporadic protests. The transition from the baroque fortress to a modern city with regard to the readiness of the city, was successfull, as evidenced by the numbers. A new urban structure of the city was influenced, among others, by the retaining walls of Labe and Orlik, the location of the fortress' ditch, athe elevation of the terrain and groundwater, with a greater extent than is obvious.

Měřítko města: Hradec Králové v architektonické teorii a praxi Václava ml. a Jana Rejchlových

LADISLAV ZIKMUND-LENDER

Abstrakt/Abstract

Když v roce 1909 navrhoval spolu s Josefem Šejnou a Vladimírem Zákřejsem Václav Rejchl ml. královéhradecký regulační plán s heslem Velký Hradec, bylo jisté, že skýtá kvality, které nejsou dány jen hvězdicovitým půdorysem, daným předešlou josefínskou pevností. Václav Rejchl ml., který byl jako architekt zastáncem spíše moderního tradicionalismu a monumentalismu, předvedl propracovanou moderní vizi města v zeleni, kde hlavními hodnotami je rozmanitost urbanistických prvků, kompozice menších městských celků a přiměřenost měřítka urbánního prostoru. Tyto hodnoty dnes můžeme rozpoznat díky teorii Kevina Andrewa Lynche o obrazu města a rozmanitost zeleně, která se v Hradci Králové zpřítomňuje, zase díky reflexi sovětských výzkumů Leonida Borisoviče Lunce, jehož později propagoval i sám Rejchl.

When Václav Rejchl Jr. proposed in 1909, together with Vladimír Zákřejs and Josef Šejna, the regulatory plan of the City of Hradec Králové (under the slogan „Big Hradec“), it was obvious, that the plan offers the quality not just based on the star-shaped layout, given by the previous Josephian fortress. Václav Rejchl Jr. was as the architect an advocate of modern Traditionalism and Monumentalism. He presented a sophisticated modern vision of the city in the countryside, where core values are diversity of urban elements, the composition of smaller urban units and the adequacy of the scale of the urban space. These values can be identified even today, thanks to Andrew Kevin Lynch's theory about the image of the city and the diversity of greenery (which is made present in Hradec Kralove) due to the reflection of Soviet studies of Leonid Borisovich Lunc, who was later campaigned by Rejchl himself.

Klíčová slova/Key Words

Moderní architektura, zeleň ve městě, urbanismus, obraz města, Jan Rejchl, Václav Rejchl ml., František Thomayer

Modern architecture, greenery in the city, urban planning, townscape, Jan Rejchl, Václav Rejchl Jr., František Thomayer

Podíl architektů Václava Rejchla ml. (1884–1964) a jeho mladšího bratra Jana Rejchla (1899–1985) na utváření obrazu města Hradce Králové jako moderní

metropole v první polovině 20. století se v literatuře doposavad omezoval jen na konstatování jejich autorství u řady staveb, případně figurovali v různých výčtech. Interpretaci jejich činnosti a tvůrčích přístupů, které měli oba bratři společné i rozdílné, zatím postrádáme.¹

Tato bílá místa si klade za cíl doplnit následující studie, která se bude zabývat jejich přístupy k utváření města a městského prostoru dvou architektů, přestože měl každý z bratrů poněkud jiné zázemí. V rozšířeném poli studie na příkladu působení Jana a Václava ml. Rejchlových ukáže urbanistické hodnoty území, které dnes vymezuje Městská památkové zóny a ochranné zóny Městské památkové rezervace Hradec Králové, tedy prostoru „moderního“ Hradce mezi prvním a druhým městským okruhem. Úvodní část nejprve architektky představí a upozorní především na jejich nejrůznější autorské i jiné vstupy do obrazu města, následně se bude věnovat souvislostem jejich urbanistické činnosti se zvláštním ohledem na městskou zeleň a veřejná prostranství a rozhraní mezi úctou k tradici, starému, a vůli k progresivnímu architektonickému gestu.

Jak napsal americký pedagog a architekt Robert Fishman, editor pozoruhodné knihy *New Urbanism*, „*smyslem novodobého urbanismu je vytvářet a bránit diverzní pluralitu forem v každém regionu*“.² Právě pluralita nejrůznějších forem, tedy pluralita starého a nového, ale také pluralita zástavby a zeleně, hmot drobné zástavby a monumentálnější kosmopolitní zástavby, utváří dynamiku města, byla klíčovým aspektem při utváření královéhradeckého meziválečného urbanismu a skládá dohromady unikátní obraz města, ve kterém se v intencích humánní geografie objevují hlavní pojmy jako místo, prostor, prostředí a měřítko.³ Obraz města budu chápat v rámci teorie urbanisty a žáka Franka Lloyd Wrighta Kevina Andrewa Lynche. Ten chápal obraz města jako „*strukturované prostředí, které je schopno vytvořit širší referenční rámec, ve kterém hledáme a utváříme svůj smysl pro místo – sense of place*“.⁴ Mezi jednoznačné kvality obrazu města řadil Lynch především tzv. čitelnost města, tedy orientaci, strukturovanost a další hlediska, na základě nichž si referenti vytvářejí k místu pozitivní vztah. Podle Lynche k tomuto směřovala jediná hlavní strategie, tedy „*učinit naše prostředí jako celek výrazným*“.⁵ Na tomto úkolu, díky jehož naplnění dnes řadíme Hradec Králové mezi urbanisticky a architektonicky velmi hodnotné celky, se podepsala souhra a přes soutěže udržovanou zdravou konkurenci i respekt mezi jednotlivými tvůrci zdejší architektury první poloviny 20. století – Janem Kotěrou, Josefem

1 Týká se to i před třemi lety vydané monografie architektonické rodiny, která byla hlavně katalogem jednotlivých realizací a každého autora uváděla spíše životopisným způsobem. Srov. Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Tři generace architektů: Václav st., Václav ml., Jan a Milan Rejchlovi*, Hradec Králové 2012.

2 <http://www.publicspace.org/en/text-library/eng/a004-beyond-utopia-urbanism-after-the-end-of-cities>

3 Ron JOHNSTON, *Geography and the social science tradition*, in: *Key Concepts in Geography*, edd. Nicholas Clifford – Sarah L. Holloway – Stephen P. Rice – Gill Valentine, London 2003, s. 51–71, zvláště s. 65.

4 Srov. Kevin LYNCH, *The Image of the City*, Massachusetts 1960.

5 *Tamtéž*, s. 13

Gočárem, Oldřichem Liskou, Bohumilem Waigantem, Vladimírem Fultnerem, bratry Rejchlovými a dalšími.

„Komunikační spojení radiálního a okružního“⁶

První výrazný vstup z rodiny Rejchlových do urbanismu města Hradce Králové zajistil už otec bratrů Rejchlových – Václav Rejchl st. (1858–1924), který po roce 1903 zakoupil řadu pozemků na Orlickém nábřeží v místě zvaném Morušovka, kde zrealizoval několik historizujících či tradicionalistických vil a jednu secesní vilu, které se staly prototypy městské buržoasní vily v Hradci Králové. Především šlo o Rejchlovu vlastní vilu, kterou později prodal lékaři, městskému hygienikovi a významnému politikovi Otakaru Klumparovi.⁷ Přestože se stylově jednalo o spíše průměrné projekty, bylo klíčové zapojení bohatých zámečnických prvků, realizovaných Janem Rabasem.⁸ Právě důraz na zámečnické umělecké řemeslo se stalo ve městě i v případě soukromých realizací imperativem, vzhledem k existenci Školy pro umělecké zpracování kovů, v roce 1928 sloučené do Státní průmyslové školy. Právě na základě potřeby zastavovacího plánu Orlické kotliny a dalších částí města byla v roce 1909 vypsána soutěž na generální zastavovací plán. Soutěže se zúčastnila řada architektů, mezi nimiž vyčníval tandem Otakara Klumpara a Oldřicha Lisky a tým z pražské techniky ve složení Josefa Šejny, Vladimíra Zákrejse a Václava Rejchla ml. Rejchl, starší syn Václava st., tou dobou ještě studoval na pražské technice, praktikoval v kanceláři svého otce a účast v soutěži byla jeho první aktivní zkušeností a prvním projektem, avšak můžeme tušit, že jeho vklad byl ze všech tří architektů asi největší. Na účast vzpomínal v roce 1944 Václav Rejchl ml. následovně: „Vrátil jsem se ke studiu do Prahy a ježto v téže době vypsalo město Hradec Králové soutěž na regulační plán, zúčastnil jsem se soutěže té s arch. Vladimírem Zákrejsem, svým starším kolegou z techniky a s Ing. Josefem Šejnou. Náš návrh pod heslem ‚Velký Hradec‘ byl odměněn I. cenou jury v níž byl prof. J. Kotěra, arch. J. Sakař a Kamil Hilbert. Tato cena tehdy činila 2000 K a ježto 500 K činily naše výlohy, dostal jsem z toho 500 K, které jsem jako svůj první výdělek dal otci“.⁹

Rejchl a jeho starší kolegové plánovali v západní části prvního okruhu v cípech bývalých bastionů pevnosti samostatně stojící veřejné instituce – městské divadlo, které mělo stát na místě dnešního magistrátu, okresní úřadovny a další. První okruh se tak měl spolu s Žižkovými sady stát jakousi hradeckou výstavní

6 Václav REJCHL, *Velký Hradec Králové II*, Osvěta lidu 23, 1920, č. 4, s. 2.

7 Jako Klumparova je uváděna v Petr URLICH, *Slavné vily Královéhradeckého kraje*, 2007, s. 39–41; peripetii s odprodejem uvádí na pravou míru Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Tři generace architektů: Václav st., Václav ml., Jan a Milan Rejchlovi*, Hradec Králové 2012, s. 25–27.

8 Srov. Ladislav ZIKMUND-LENDER – Jiří ZIKMUND, *Budova muzea v Hradci Králové: 1909–1913: Jan Kotěra*, Hradec Králové 2013, s. 153

9 Václav REJCHL, *Vzpomínky*, nedat. [1944]; srov. též Markéta PRAŽÁKOVÁ – Jan MOHR, *Zámečnická škola: Řemeslo je umění*, Hradec Králové 2014; dále srov. Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Václav Rejchl – Spolutvůrce a pozorovatel*, in: Roman HORKÝ (ed.), *Královéhradecko 7*, 2010, s. 463–474.

Ringstrasse po vzoru Brna nebo Vídně, což předpokládaly už dřívější regulační plány. Lynchova teorie rozlišuje pět hlavních pojmů, které utvářejí obraz města. Jsou to cesty, okraje, oblasti, uzly a významné prvky. Tým Václava Rejchla ukotvil jednotlivá významová území mezi radiálními třídami, což Liskův projekt tolik neobsahoval. V takových výsečích mezi jednotlivými okruhy a radiálními bulváry se měly střídát významová území, tedy městské celky s odlišnou funkcí a charakterem. Hlavní radiály navrhoval Rejchl osázet stromořadími, v téměř celé délce druhé okružní třídy navrhoval prostřední pás osázený zelení a stromy. V prostoru dnešní Labské kotliny navrhoval projekt přístaviště, uvažovalo se tedy o určitém industriálním charakteru této části města. Oproti tomu stál velký parkový útvar v prostoru dnešní univerzity. V případě navrhování cest doporučuje Lynch umocnit směrové vlastnosti komunikace, dbát na proměnlivou vzdálenost prvků dělících linií a jasnost počátku a konce dané cesty zvyšující tak její identifikaci,¹⁰ což Rejchlův projekt zdůrazňoval. Každá hlavní cesta měla mít v různých úsecích jiný charakter a v intencích Lynchových doporučení měla různé ohraničení (zelenými kordony, zástavbou, chodníkem, stromořadími). Jak víme z pozdějšího Rejchlova komentáře, Rejchl si byl potřeby pozitivního čtení prvku cest vědom. Chtěl, aby „okružní třída poskytovala v jednotlivých úsecích určitou rozmanitost ve svém vzhledu“.¹¹ Jak bylo naznačeno, dle Rejchlova plánu tvořily radiální a okružní třídy výrazné okraje mezi jednotlivými významovými územími, dle Lynchovy terminologie tzv. oblasti (*districts*). Napojování radiálních tříd na okružní třídy tvořily tzv. uzly (*nodes*). Takový uzel má být výrazný a srozumitelný, charakter okružní třídy měl tedy dle Rejchla vždy přednost před charakterem radiálních tříd. Asi nejpodstatnějším rysem byly tzv. významné prvky (*landmarks*), tedy jejich inscenace a respekt vůči nim. V Hradci Králové šlo především o dodržování pohledových os na historické centrum, ale i jiné památky. Jednou ze zadávacích podmínek regulačního plánu proto bylo, aby se nová zástavba „ladně připojovala k vyvýšenému Starému městu a tvořily umělecky vycítěný přechod z města do krajiny“.¹²

Urbanismus Hradce v této době přilnul k velmi aktuálním evropským poznatkům v této oblasti. Byl na jedné straně konzervativní – obsahoval přirozený ohled vůči tehdy chápanému historickému dědictví, vystupoval proti Camillem Sittem kritizované „motivické chudosti a suchopárnosti moderních městských souborů“. Nelze říci, že by zde „stavba měst[a] umíněně a bezstarostně sledov[ala] svojí cestu a neohlí[žela] se napravo ani nalevo“.¹³ Stavební rozvoj respektoval historické jádro (vyjma nerealizované asanace Starého města ve 30. letech), výstavba v bezprostředním okolí historického jádra opisovala tvar zbořeně josefínské pevnosti, rozvoj na pravém břehu Labe navazoval uličním čtyřzubcem, na který postupně navazovala nová náměstí (nejprve polygonální dnešní Masarykovo

10 Srov. Kevin LYNCH, *The Image of the City*, Massachusetts, 1960.

11 SOKA HK, f. Václav Rejchl ml. Dopis Ing. Václav Rejchl Městskému národnímu výboru, Připomínky k programovému řešení územního plánu Velkého Hradce, 19. květen 1955 (nezpracovaný fond).

12 Jakub POTŮČEK, *Architektura a urbanismus Hradce Králové, 1895–2009*, Hradec Králové 2010, s. 15.

13 Camillo SITTE, *Stavba měst podle uměleckých zásad*, Brno 2012, s. 60.

náměstí s inscenovanou kulisou Gočárovy fasády pro sochu T. G. Masaryka, později zcela avantgardní obdélné náměstí Ulrichovo, navozující kosmopolitní dojem). Neexistovaly zde slohové konflikty, významné budovy měly patřičnou působivost, vznikla soustava osobitých náměstí a rozmísťovaly se velké, střední i malé pomníky, jak požadoval Sitte.

Projevily se zde i modernistické požadavky Otto Wagnera. Wagner hovořil o urbanismu jako o komponování celkového obrazu, příležitosti, „*aby svým uměním sestavil a skloubil vše to, co možno označiti jako stupňování efektů, přípravu před spatřením díla, vytvoření míst v pohledu klidných atd.*“¹⁴ V leccčems předznamenal Lynche, když hovořil o velikosti a vyznačení budov a pomníků (Lynchovy landmarky), vyzdvihoval snadnou orientaci v prostoru, vyznačení os a koncových bodů tříd, doporučoval využít terén a vytvořit krajinářské pozadí.¹⁵

Byl to právě soutěžní urbanistický projekt Václava Rejchla ml., který dle Jana Kotěry zaručoval, že budou pohledové osy i v větší vzdálenosti zachovány: „*Jednotlivé pohledy jsou však tak charakteristické, že jsem si vždy přál, aby zůstaly pokud možno otevřené*“.¹⁶ Wagneriánská pravidla ctil i Rejchlův spolupracovník Vladimír Zákrejs, který se později stal významným metodikem územního plánování.¹⁷ Zákrejs na příklad kritizoval pozdější Gočárovu kosmopolitní úpravu Hradce: „*působil tu příklad velkých měst, jichž široké ulice a výstavné domy lákaly k napodobení v měřítku a prostředí zcela jiném (veřejné budovy z té doby, soudobý stav města Hradce Králové)*“.¹⁸ Soutěžní návrh Rejchla, Šejny a Zákrejse z roku 1909 byl skutečně mnohem tradicionalističtější, vstřícnější vůči venkovskému měřítku a Gočárova vize tak působila příliš ambiciózně a kontrastně vůči tradičnímu geniu loci. Zákrejs se přesto stavěl za vytvoření hradecké algomerace, za včlenění bezprostředně sousedících vesnic do jednoho městského celku, v čemž měl Hradec následovat Prahu, Moravskou Ostravu a Brno.¹⁹ Hradecký projekt Rejchla, Šejny a Zákrejse tak měl být jedním z prvních příkladů metodického plánování, jež později Zákrejs prosazoval, kde měly být jasně označeny a odděleny železniční trati, silniční sítě, plochy nezastavitelné, vodovody, chráněné památky, veřejné budovy a kde se město mělo rozdělit na jednotlivé oblasti.²⁰

Na druhém místě se umístil projekt Oldřicha Lisky a Otakara Klumpara, který rovněž počítal s druhou okružní třídou, ale v detailech a funkcích jednotlivých čtvrtí a částí města se lišil. Hlavním přínosem byl, jak si všiml i Jan Kotěra,

14 Otto WAGNER, *Moderní architektura*, Praha 1910, s. 32.

15 *Tamtéž*, s. 40.

16 SOKA HK, Pozůstalost F. Ulricha, inv. č. 114, oddíl Korespondence, Dopis Jana Kotěry Františku Ulrichovi ze dne 25. ledna 1910.

17 V letech 1925–1929 byl jedním ze spoluautorů národního upravovacího řádu. Současně s hradeckým projektem navrhoval s Josefem Šejnou územní plán plzeňské čtvrti Bezovka. Srov. *Plzeň – Bezovka*, in: *Architektonický obzor*, 12/1909, 1. 12. 1909, s. 82 a 85.

18 Vladimír ZÁKREJS, *Methodické řešení plánů upravovacích*, Praha 1925, s. 6.

19 Srov. *tamtéž*.

20 Srov. *tamtéž*, s. 19–20.

naznačený koncept polootevřených vnitrobloků domů, s nímž Oldřich Liska pracoval ještě po druhé světové válce.²¹

Na základě vyžádané intervence Jana Kotěry, který měl na Františka Ulricha určitý vliv,²² zaměstnala městská technická kancelář Václava Rejchla ml. a Oldřicha Lisku od dubna 1910 do července 1911, kde měli za úkol společně vypracovat definitivní generální zastavovací plán, který by syntetizoval to nejlepší z obou vítězných projektů.

Václav Rejchl ml. následně podnikl cestu po Evropě a pracoval s přestávkami pro stavitelskou firmu svého otce, kde čím dál více autorsky navrhoval realizované stavby. S otcem stavěli např. rodinné domy na Novém Hradci Králové, kde uplatnili myšlenky anglické reformy bydlení, které jim zprostředkoval po roce 1908 patrně Zdeněk Wirth, klasicizující tři realizace Husova sboru v Hradci Králové, školy v Libranticích a v Probluzi. Sám Václav Rejchl ml. Po první světové válce realizoval družstevní mlékárnu, několik činžovních domů, rovněž obchodoval s realitami. Mezi významnější stavby patří například objekt Okresní péče o mládež nebo Studentský domov v nezvyklém klasicizujícím stylu s nádechem rondokubismu nebo budova YMCA kombinující puristické prvky s neomítaným režným zdívkem, ale také pozdější monumentální budova krajského soudu. S o patnáct let mladším bratrem, který ukončil studia v roce 1926, realizoval v Hradci puristickou budovu nádraží.

Jan Rejchl proslul jako královéhradecký architekt poněkud výrazněji, patrně proto, že měl avantgardnější školení než jeho starší bratr, který studoval na pražské technice ještě u Josefa Schulze. Na rozdíl od jeho vrstevníků byl ale starší Václav se Schulzovou výukou spokojen a neznáme žádné odstředivé tendence směrem ke kotěrovské Umprumce, jako v případě jeho dalších kolegů z Techniky.²³ Jan Rejchl prošel školením u Josefa Gočára a praxí u Antonína Engela, což se na jeho tvorbě výrazně projevilo. Hned v roce 1927 zvítězil v soutěži na spořitelnu ve Slaném, kam se později ještě vrátil se dvěma realizacemi. V témže roce začal pracovat s bratrem na projektu nádraží a zúčastnil se soutěže na hradeckou průmyslovou školu. Z avantgardně zamýšlené realizace s proskleným vstupním nárožním rizalitem ale sešlo a Rejchl musel za nepříliš jasných okolností projekt změnit a učinit méně progresivní syntézu z dalších, nevítezných projektů.²⁴

21 Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Z poválečné architektury na Královéhradecku: Spolupráce Jana a Milana Rejchlových 1956–1974*, in: Královéhradecko, ed. Jan Košek, 2013, v redakčním zpracování.

22 Radil mu v otázkách architektury i urbanismu. Mezi lety 1903–1907 měl Kotěra pro Hradec navrhnout i urbanistickou studii. Srov. Ladislav ZIKMUND-LENDER – Jiří ZIKMUND, *Budova muzea v Hradci Králové: 1909–1913: Jan Kotěra*, Hradec Králové, 2013, s. 16; Archiv Muzea východních Čech, f. Stavba muzea, Dopis Jana Kotěry Františku Ulrichovi (?), *Regulační plány z roku 1903*, 4. 4. 1907.

23 V roce 1904 byl na Technice založen Spolek posluchačů architektury, jehož aktivním členem byl např. Vladimír Fultner. Motivem byla nespokojenost s konzervatismem Techniky a poohlížení po neaktuálnějších trendech, prosazovaných na Umprumce školou Jana Kotěry. K tomu srov. Marcel PENCÁK, *Hradecký architekt: Vladimír Fultner ve spleti české moderny*, Brno 2013; k tomu srov. recenzi Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Vladimír Fultner*, in: Stavba 3, 2013, s. 4–6.

24 Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Tři generace architektů: Václav st., Václav ml., Jan a Milan Rejchlovi*. Hradec Králové 2012, s. 84–85.

Mezi válkami realizoval velkou řadu veřejných, technických i soukromých staveb v Hradci Králové i v jiných městech, specializoval se na spořitelny, o nichž napsal doktorskou práci. V padesátých letech vyučoval na základě pozvání tehdejšího rektora Jiřího Krohy na Vysokém učení technickém v Brně dějiny architektury – dochovaly se některé jeho přípravy přednášek. Po druhé světové válce se Jan Rejchl združil v hradeckém Stavoprojektu,²⁵ jenž několik let vedl a kde realizoval několik staveb v duchu dozrívajícího funkcionalismu a řešil několik souborů školních budov v podobě puristických pavilonových komplexů se zelenými atrií.

V letech 1956 a 1958 se zúčastnil spolu se svým synem Milanem Rejchlem, který právě dokončil studia architektury na pražské technice, dvoukolové soutěže na nakonec nerealizované Sídliště U Soutoku. Už regulační projekt Václava Rejchla ml. z roku 1909 počítal s částečným zastavěním dnešní oblasti vedoucí od dnešního komplexu univerzity až k vysokoškolským kolejím a vybudováním velkého parku v místě dnešní Střední průmyslové školy strojní od Josefa Gočára, tuto proměnnou zeleň vyzdvihoval Jan Kotěra. Soutěže na Sídliště U Soutoku se v uvedených letech zúčastnil velký počet architektů (několik desítek), jejichž projekty se dají rozdělit na dvě skupiny. První můžeme charakterizovat snahou o uzavřené či polouzavřené bloky činžovních domů v dozvuku střídmé varianty socialistického realismu. Mezi tyto projekty můžeme řadit třeba návrh Františka Čermáka, který o dva roky dříve navrhoval zástavbu u soutoku Labe a Orlice, ale na protější předmostí. Druhou, větší skupinu projektů tvořily návrhy s progresivnější volně stojící zástavbou. Z této asi nejvíce zaujmou soutěžní projekty Věry Machoninové a Jana a Milana Rejchlových. Projekt Věry Machoninové počítal se zachováním osy směřující na chrám Sv. Ducha a Bílou věž a zároveň na kostel Nanebevzetí Panny Marie a Gočárovo schodiště. V druhém kole soutěže Machoninová posunula centrální náměstí sídliště ze středového pásu vně k předmostí u Gočárovy průmyslové školy. „Výhled na řeku a panorama Starého města se tímto řešením otvírá i pro pohledy z jižní strany náměstí a pohledový cíl celé trebešské komunikace se zachycuje na jedné z věžních dominant města! Na dominanty starého města cílí i Novohradecká komunikace“.²⁶ Podobnou koncepci jakou nastolil projekt Věry Machoninové měl například projekt architektů Vladimíra Libického a Jiřího Řehoře, kteří sázeli na typologickou rozmanitost jednotlivých obytných objektů, aby sídliště bylo co nejméně unifikované.²⁷

Dodržení pohledových os, rozmanitost typů jednotlivých staveb a rozmístění solitérních bloků domů v přírodě spojoval projekt Jana a Milana Rejchlových.

25 Pro vedení hradecké pobočky ho vybral Ladislav Machoň, který východočeskou organizaci znárodněné architektury a stavitelství v letech 1948–1949 vedl. K tomu srov. Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Ideologové a technokraté: architekt Ladislav Machoň (1888–1973) v procesu znárodnění architektury a stavitelství*, in: Lucie VALENTINOVÁ (ed.), *Sborník konference Teritoria umění*, Praha 2015, v tisku.

26 Muzeum východních Čech, Sběrka architektonických plánů. *Věra Machoninová: Průvodní zpráva k II. fázi soutěže*. 24. 2. 1958 (Nezpracovaný fond).

27 Muzeum východních Čech, Sběrka architektonických plánů. Vladimír Libický a Jiří Řehoř: *Soutěžní návrh na Sídliště U Soutoku, 1956* (Nezpracovaný fond).

Zástavba tak byla odstupňována od vnějšku ke středu a byla tak plánována jako lépe napojená na různorodé okolí vně území sídliště. Společenským centrem sídliště bylo podlouhlé náměstí blíže k soutoku. Z důvodu zachování pohledových os plánovali Rejchlovi celkem čtyři radiální komunikace (včetně podélného náměstí), protínající podlouhlý prostor sídliště. V jejich projektu nalezneme nesporné urbanistické kvality, které v té době uplatňoval Milan Rejchl v týmu vedeném Vojtěchem Šaldou a projektujícím experimentální sídliště Invalidovna v Praze (1958–1967). Žádné podobné sídliště uměřeného měřítka, typologicky rozmanité a umístěné v zeleni Hradec Králové nemá, přestože pozdějším projektům Břetislava Petránka (sídlíště Labská kotlina II.) nebo Jiřího Němce a Karla Marholda (Sídlíště Moravské předměstí, projektant František Křelina) můžeme v celostátním srovnání přiznat jisté kvality.

Bratři Rejchlové se stali velmi plodnými tvůrci, které nepochybně spojoval cit pro hradecké *genius loci*. Dali by se charakterizovat přístupem, který Jindřich Vybíral použil pro Friedricha Ohmanna, jehož modernita byla „založená na dialektické syntéze nejlepších idejí minulosti se současnými stavebními typy a konstrukcemi“.²⁸ V pozici regionálních architektů měli ve své době díky nebývalému stavebnímu rozvoji v Hradci příležitost rozvinout velkou řadu stavebních úloh a typů, od urbanismu, přes stavby dopravní, veřejné, kulturní, školní, až po činžovní domy a individuální bydlení. Na rozdíl od Václava ml. se Jan včlenil i do poválečné architektonické produkce a dokázal v Hradci usměrňovat tehdejší oficiální požadavky socialistického realismu na přijatelnější dozvuky předválečné avantgardy.²⁹ Rejchlové jsou tak dokonalou ukázkou regionálních modernistů, bez nichž by se myšlenka architektonické moderny těžko rozšířila.³⁰

„Úpravy a zásahy musí být dokonale uváženy“³¹

Je velmi podstatné, že oba architekti Jan i Václav ml. Rejchlovi měli přirozeně vyvinutý cit pro ctění dědictví předchozích historických epoch a tvůrců, přestože Jan Rejchl byl už charakterem svého školení poněkud radikálnější.³²

Václav Rejchl ml. se aktivně angažoval v památkové péči. Počátky jeho zájmu o regionální památky můžeme vystopovat v době těsně po první světové válce v roce 1919, kdy se stal konzervátorem pro okres Rychnov nad Kněžnou, jmenován byl Zdeňkem Wirthem.³³ Jeho angažmá trvalo až do začátku 60. let,

28 Jindřich VYBÍRAL, *Uniformita moderního světa versus genius loci Friedrich Ohmann a Otto Wagner v soutěži*, in: Umění, 3/2015, dostupné on-line na <http://www.umeni-art.cz/admin/fileGet.aspx?v=issue-issue-2479-category-2480-paragraph-2483-pdf&l=cz>, s. 2.

29 Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Architektura a urbanismus*, in: Jiří ZIKMUND (ed.), *Fotoalbum města Hradce Králové 1945–1989*, Hradec Králové 2015, s. 14–57, zvl. s. 16–17.

30 Srov. Rostislav ŠVÁCHA, *Moderní architektura na českém venkově*, in: Rostislav ŠVÁCHA (ed.), *Česká republika – moderní architektura*. Čechy, Praha 2014, s. 9–26.

31 SOKA HK, f. Václav Rejchl ml. *Dopis Ing. Václav Rejchl Městskému národnímu výboru, Připomínky k programovému řešení územního plánu Velkého Hradce*, 19. květen 1955 (Nezpracovaný fond).

32 Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Tři generace architektů: Václav st., Václav ml., Jan a Milan Rejchlovi*. Hradec Králové 2012, s. 69 an.

33 SOKA Hradec Králové, f. Václav Rejchl ml., *Průkaz konzervátora, 1919* (nezpracovaný fond).

průběžně byla funkce potvrzována.³⁴ O počátku profesního přátelství Václava Rejchla ml. se Zdeňkem Wirthem nemáme zpráv, ale patrně to byla jedna ze dvou následujících událostí. Zdeněk Wirth proslovil v roce 1908 v královéhradeckém muzeu přednášku *Malý dům a zahrada*, které se Rejchlův otec Václav st. a patrně i Václav ml. účastnili.³⁵ Wirthovu přednášku organizoval architekt František Tichý,³⁶ který v té době pracoval v muzeu jako knihovník, později se stal ředitelem. V roce 1913 vyšlo v nakladatelství Bohumila Melichara první vydání Wirthovy monografie *Hradec Králové*,³⁷ které napsal spolu s Tichým. V té době už Wirth Václava st., který byl význačnou stavitelskou osobností ve městě – byl členem kuratoria na stavbu Městského průmyslového muzea od Jana Kotěry, i Václava ml. nepochybně znal. Jak píše Kateřina Uhlíková, památková péče v nově ustaveném státě po první světové válce vznikala poněkud spontánně. Wirth tedy sháněl organizačně schopné nadšence, kteří by se ujali dohledu nad jednotlivými okresy a byli nápomocni při sestavování soupisů památek i v prosazování Wirthovy koncepce památkové péče. Snad byl Václav Rejchl ml. jedním z „hrstky mladších odborníků, [...], která] zahájila na vlastní pěst soupis uměleckých děl [...] a která dala popud k vydání zákona proti vývozu památek“.³⁸ čímž si patrně doživotní funkci konzervátora zasloužil. Mezi válkami se Václav Rejchl ml. podílel především právě na soupisech památek, čemž svědčí až poválečná korespondence, kdy zaznamenáváme nakonec nerealizované snahy jejich o souborné vydání. Aktivní ochrany památek se Rejchl ujal až v 50. a 60. letech, kdy již nepůsobil jako činný architekt. Z roku 1949 se dochoval dopis, v němž Rejchl upozorňuje Ministerstvo školství, věd a osvěty na fakt, že byl vyloučen z jednání o převzetí rychnovského zámku s mobiliářem za účelem zřízení muzea v objektu. „Rychnovský zámek a chystané oblastní muzeum v něm je jistě záležitostí tak důležitou, že o ní musí býti příslušný konzervátor podrobně informován“, psal Rejchl.

Stejného wirthovského smýšlení jako Václav se držel i jeho bratr Jan Rejchl, který byl po celý život především aktivní architekt. Podílel se na obnově celé řady východočeských památek, avšak radu v souvislosti s vhodností památkové obnovy hledal vždy u svého bratra.

Z konkrétních památkových realizací jmenujme projekt Jana Rejchla let 1949–1950 na rekonstrukci mlýna v Babiččině údolí v Ratibořicích. Přestože, jak uvádí Luděk Štěpán, technická zpráva i stavebně-historický průzkum chy-

34 Srov. SOKa Hradec Králové, f. Václav Rejchl ml., dochovaný Průkaz č. 80, 1949; *Tamtéž*, Dekret o jmenování, 1949 (nezpracovaný fond).

35 Srov. Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Tři generace architektů: Václav st., Václav ml., Jan a Milan Rejchlovi*. Hradec Králové 2012, s. 28–29; srov. též Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Stopy architektů Rejchlových v památkové péči*, in: *Zprávy památkové péče*, 2/2013, s. 154–156.

36 K tomu srov. medailon v Ladislav ZIKMUND-LENDER – Jiří ZIKMUND, *Budova muzea v Hradci Králové: 1909–1913: Jan Kotěra*, Hradec Králové 2013, s. 150.

37 Zdeněk WIRTH – František TICHÝ, *Hradec Králové*, Hradec Králové 1913, 79 s.

38 Petr ŠTOCNER, *Zdeněk Wirth a systém státní památkové péče v období první republiky*, in: Kristina Uhlíková – Jiří Roháček (edd.), *Zdeněk Wirth pohledem dnešní doby*, Praha 2010, s. 183.

bějí, přistoupil autor k rekonstrukci nebyvale citlivě.³⁹ Zadáním bylo „*oprotit mlýn a mandl od pozdějších přístaveb a doplnit je tak, aby mlýn mohl být dobově instalován a zpřístupněn*“.⁴⁰ Jan Rejchl dokonce prováděl i orální výzkum mezi pamětníky, takže výsledná podoba rekonstrukce se pohybuje mezi prostší verzí z období první třetiny 19. století, jejíž pozůstatky doložil stavební průzkum, a již stavebně rozvinutější podobou z druhé poloviny 19. století, kam sahaly vzpomínky nejstarších pamětníků. Velmi obdobně Rejchl postupoval později v případě rekonstrukce rodného domu F. L. Heka v Dobrušce (plány 1961, rekonstrukce 1963, zpřístupnění expozice 1972). Výraznější památkovou obnovou byla úprava zámku Vlčice v okrese Trutnov z roku 1951, o jejíž podobě nás spravují především historické fotografie. Rejchl hlavně sjednotil dochované prvky vstupního i dvorního průčelí, nepouštěl se do žádných hypotetických rekonstrukcí. O rok mladší byl ještě projekt na obnovu hospitalu na Kuksu, který se nerealizoval a ani nedochoval. V 50. letech proběhla podle návrhu Jana Rejchla obnova radnice v Třebchovicích pod Orebem,⁴¹ kde opět sjednotil exteriér do puristického, stavovského vzhledu, který si radnice uchovala dodnes. Ne vždy ale dokázal Rejchl nalézt s dochovanou památkou souzvuk, třeba když v roce 1973 navrhl po jím provedeném stavebně-historickém průzkumu nahradit historizující muzeum v Lázních Bělohrad novostavbou kulturního centra.⁴²

Je zřejmé, že v případě Rejchlových památkových obnov převládá především konzervační přístup a snaha o vyvážení hodnot stáří a hodnot uměleckých. Svůj puristický přístup k architektuře přetavil v případě památkových obnov v patrný asketismus, kdy se nesnažil ani v případě lidových staveb nebo barokního zámku rekonstruovat původní prvky, ale sjednotit dochovaný stav s celkovým výrazem památky.

Přístup obou bratří tak dokládá soiznění s architektonickým modernismem, který vždy integroval staré a nové. „*Každý nový sloh,*“ psal Otto Wagner, „*povstal pozvolně z dřívějšího tak, že nové konstrukce, nové materiály, nové lidské úkoly a náhledy změnilly nebo přetvořily tvary dosavadní*“.⁴³ Přestože Wagner vyzýval moderní architektky k progresivitě a sebevědomí, úcta k dochovaným, hlavně městským památkám a harmonické propojení starého a nového mu byly přísným imperativem. Byl to právě obdobný Wagnerův výrok, který si jako své motto ve své propagační brožuře v roce 1908 zvolil Klub Za starou Prahu.⁴⁴ Stejně jako většina dalších památkových architektů své doby – Ladislav Machoň, Pavel Janák či Bohumil Hübschmann i Rejchlové plně chápali požadavek památkové analýzy

39 Luděk ŠTĚPÁN, *Mlýn v Babiččině údolí. Stručný historicko-technologický průzkum částí národní kulturní památky Ratibořice, problémy obnovy a prezentace*, in: Zprávy památkové péče 7–8, 1994, s. 199.

40 *Tamtéž*, s. 198.

41 Zdeněk FIŠERA, *Historické radnice Čech, Moravy a Slezska*, Praha 2003, s. 362.

42 Srov. Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Struktura města v zeleni: Kapitoly z dějin architektury 20. století v Hradci Králové*, rigorózní práce, Seminář dějin umění Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2015, s. 217.

43 Otto WAGNER, *Moderní architektura*, 1910, s. 19.

44 Vladimír ZÁKREJS, *Klub Za starou Prahu*, 1908, s. 1.

i památkové syntézy. Šlo o dva meziválečné přístupy, zosobněné Zdeňkem Wirthem a jeho pozdějším názorovým protivníkem Václave Wagnerem, které, jak ukázal hlavně Ladislav Machoň, nestály v protikladu, ale bylo možné je v praxi uplatnit oba.⁴⁵

Harmonie architektonického díla

V roce 1916 dokončoval Jan Kotěra svůj teoretický opus *Program kompozičních úloh*, který nakonec nebyl nikdy vydán a jeho rukopis se ztratil. Mohl být, a také těm, kterým se dostal do ruky, skutečně byl, důležitým odkazem pro formování puristické architektury, k níž Kotěra ve své architektonické praxi položil základy. Rostislav Švácha ale usuzuje, že řada Otěrových tezí byla obsažena v pozdějším teoretickém spisu Kotěrova žáka Františka Lýdie Gahury *Estetika architektury*.⁴⁶ Z analýzy tohoto útlého svazku ale bohužel není možné vystopovat, které teze Gahura přejal od Kotěry, avšak etos Kotěrova smýšlení, v obrysech načrtnutý v článku *O novém umění* z roku 1900, z Gahurova textu přece jen vyčnívá. Pro Gahurovu teorii byl nejpodstatnějším estetickým elementem soudobé architektury rytmus, sčítání, resp. násobení stavebních elementů.⁴⁷ Kladl důraz na tzv. esteticko-kvalitativní význam kompozice hmot, kdy rozlišoval hlavní a vedlejší hmoty. Gahura cituje, pravděpodobně Kotěru: „Při seskupení jednotlivých hmot celkové architektonické komposixe musíme si vždy předem uvědomiti: celkovou myšlenku, hlavní hmotu čili hlavní vedoucí motiv [...] a další připojené hmoty, [které] tento tvar doprovázejí. [...] Připojíme-li tudíž ku příkladu k hlavnímu tvaru převýšenému, jako jest forma věžovitá, doprovázející tvary proporcí ležatých, docílujeme tímto protikladem silnějšího akcentování poměru vedoucího motivu“.⁴⁸ Platí-li hypotéza, že Gahura tuto tezi převzal od Kotěry, můžeme jako ideální ilustrativní příklad odkázat na Kotěrovu vlastní vilu na Vinohradech (1908–1909), ale též na pozdější puristy, mezi jinými i Jana Rejchla a jeho realizace ve Slaném a především v Hradci Králové. Na Gahurův teoretický spisek ale Rejchl navázal i ve své vlastní teoretické práci, kde se pokusil shrnout svůj způsob tvoření architektonického díla. Zmíněný řetězec předávání teoretických východisek puristických forem mimo jiné také velmi dobře ukazuje možnosti přežívání architektonické tradice v rámci modernismu.

V roce 1951 napsal Jan Rejchl patrně ryze technicistní práci *Výpočet doby potřebné k vyprázdnění veřejných budov metodou grafickou* a o dva roky později opus *Harmonie architektonického díla*. Harmonie, kterou má architekt spíše vyčítit, než ji slovně definovat, je dle Rejchla nadřazena všem kompozičním

45 Augusta MÜLLEROVÁ, *Ochrana památek dnes a v budoucnu*, in: *Architektura IV*, 1942, s. 103. K tomu srov. Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Stavět a usměrňovat: vstup Ladislava Machoně do historického prostředí ve 20.–40. letech v kontextu dobového diskurzu památkové péče*, in: Marie OPATRŇÁ – Magdalena NOVÁ (edd.), *Vidět – slyšet – číst – rozumět*, Praha 2015, s. 231–236.

46 Rostislav ŠVÁCHA, *Vrcholné období 1906–1912*, in: Vladimír Šlapeta (ed.), *Jan Kotěra 1871–1923: Zakladatel moderní české architektury*, Praha 2001, s. 149.

47 František L. GAHURA, *Estetika architektury*, Zlín 1947, s. 10.

48 *Tamtéž*, s. 22.

zákonitostem architektury.⁴⁹ Rejchl se tak staví proti wagnerovskému imperativu sladění architektury vůči okolí a tvrdí, že jde především o vytvoření organicky sjednoceného, vnitřně spjatého celku bez jakéhokoli přesahu. K členění hmot píše, že je základním principem opakovatelnost prvků, vyplývající z tektonické uskutečnitelnosti. Rytimizace těchto prvků ale musí být něčím propojená, aby se poskytovala pozorovateli jakési vnímatelné vodítko. V této souvislosti nepřímou odsoudil architekturu socialistického realismu, když psal, že krůček od účinné působivosti rytimizace ke ztrátě uměleckého účinku je „jen krůček“, jako příklad prvního uvádí palác Farnese, jako příklad druhého tupost okenních řad totalitní architektury. Dále psal, že architektura, jejíž „*snaha po ohromení diváka nutí využít všech architektonických prostředků pro první dojem a říci všechno jedním dechem*“, je úpadková.⁵⁰ Ze sovětské produkce vyjádřil obdiv pouze k architektuře ruského avantgardisty Ivana Vladislavoviče Žoltovského. Patrně dle dobového požadavku ale Rejchl v textu práce odsoudil architekturu funkcionalistickou, jejíž „*mechanicky členěné průčelí nás unavuje svou jednotvárností*“.⁵¹

Pozoruhodné ještě je, že v kapitole o symetrii a asymetrii nestaví Rejchl tyto dva pojmy do protikladu, ale oba vztahuje k pojmům stabilita architektury a rovnováha architektury, přičemž strategií symetrie i asymetrie je možno užít ve jménu naplnění psychologické potřeby stability a rovnováhy.⁵² Rejchl si všímá potřeby členitosti hmoty, aby získala měřítko, a odkazuje se v tomto ohledu právě na Gahurův text. Přestože Rejchlova práce vznikala za politicky velmi exponovaných okolností, je velmi nadčasovou výpovědí architekta o jeho názoru na architekturu a především důležitým klíčem rodinné architektonické tradici. Právě tato teoretická východiska architektonického purismu shrnují architektonické, ale i urbanistické kompozice, které oba bratři realizovali v Hradci Králové a které se spolu s Gočárovým purismem staly pro obraz tohoto města emblematické. I z teoretické reflexe vidíme, že oproti ryze funkcionalistickým baštám, které se snažily v architektuře i urbanismu podřídit tvorbu racionální, až vědecké úvaze, převládal v Hradci požadavek architektonického citu, požadovaný Kotěrou, Gahurou i Rejchlem. Jan Rejchl, stejně jako jeho bratr Václav, tak naplňují kotěrovské přesvědčení, že architektura je především uměním, přestože důležitou roli Kotěra uvnitř tvůrčího procesu přiznával racionálnímu konstruktivismu.

Zeleň ve stavbě města

Připomeneme-li v úvodu zmiňovaný citát Roberta Fischmana, že smyslem urbanismu je vytvářet a bránit rozmanitost v obrazu města, angažovali se architekti Rejchlové i v druhém ohledu. Václav Rejchl vstupoval hlavně po druhé

49 Jan REJCHL – Hana STAŠKOVÁ, *Harmonie architektonického díla. Dílčí úkol výzkumu Architektonická kompozice*, Praha 1953, s. 1.

50 *Tamtéž*, s. 9.

51 *Tamtéž*, s. 8.

52 *Tamtéž*, s. 12–15.

světové válce do veřejného života nejen jako památkář a konzervátor, ale také jako původní autor regulačního plánu z roku 1909, z nějž vyšly ve 20. letech i Gočárový regulační plány, hájící dodržování předválečného konceptu. V roce 1955 se ohradil proti nově přijatému zástavnímu plánu v dopise, který adresoval Městskému národnímu výboru: „*Velký Hradec nutně potřebuje, aby v novém územním plánu bylo zvýšenou měrou pamatováno na rozmnožení zeleně a stromů a aby v ulicích i na volných prostorách byly zřizovány sady a parky. Proto by bylo žádoucí, aby [...] byly ve všech hlavních čtvrtích a obytných blocích před nemocnicí, na levém břehu Labe nad lázněmi aj. již od začátku naznačena stromořadí, zelené pásy a eventuálně i parky malé i větší tak, aby již nyní bylo patrné, jak budou tyto nově postavené čtvrti a bloky prostoupeny zelení*“.⁵³

Zeleň, tedy parkové, sadové i travnaté plochy a stromořadí, byla od konce 19. století velmi podstatným činitelem utváření obrazu města Hradce Králové. Není příliš známou skutečností, že významnou postavou při plánování zeleně v Hradci Králové nebyl nikdo jiný než zahradní a parkový architekt a návrhář František Thomayer.⁵⁴ Jeho návrhy pro Hradec (Důstojnické sady, park Žižkovo náměstí a park v Ústavu hluchoněmých) jsou dochovány v Národním zemědělském muzeu. Thomayer navrhl patrně někdy v 90. letech 19. století novou parkovou úpravu důstojnických, dnes Jiráskových sadů.⁵⁵ Navrhl centrální záhon, od nějž se rozbíhaly volné linie cest. Park skýtal několik důmyslných zákoutí s vodním prvkem, parkovou stavbičkou nebo eskalovanou vertikální skrumáží dřevin. Později byl v polovině 30. let do Důstojnických sadů vsazen přenesený pravoslavný kostel sv. Mikuláše a v letech 1932–1933 vybudován nový restaurační pavilon Janem Rejchlem, čímž byla Thomayerova koncepce pitoreskních zákoutí a scénérií v rozlehlém parku trochu narušena. V letech 1904–1905 navrhl František Thomayer spíše formální sady na tehdejší Žižkově náměstí, dnešní Žižkovy sady, s bazénem uprostřed centrálního prohloubeného parteru, což byl charakteristický motiv v Thomayerově zahradnické tvorbě.⁵⁶ V roce 1903 navrhl Thomayer park přiléhající k Ústavu hluchoněmých, který na malém prostoru využíval velmi bohatý rejstřík inscenačních prvků. Nakonec v letech 1907–1909 pomáhal Janu Kotěrovi s návrhem parku za budovou muzea. Opakuje se zde thomayerovsky typická výrazná vertikála s prohloubeným prostranstvím čestného dvora. Prohloubené prostranství pak bylo později citováno i při úpravě dalších zelených ploch ve městě. Šlo především o prostranství před Národní bankou československou a Okresní hospodářskou záložnou od Jana Rejchla, tedy dnešního náměstí Osvoboditelů, nebo o původní otevřenou

53 SOKA HK, f. Václav Rejchl ml. Dopis Ing. Václav Rejchl Městskému národnímu výboru, Přípomínky k programovému řešení územního plánu Velkého Hradce, 19. květen 1955 (Nezpracovaný fond).

54 Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Struktura zeleně: František Thomayer a Hradec Králové*, in: Regionální rozvoj mezi teorií a praxí, 2/2014; dostupné on-line: http://www.regionálnírozvoj.eu/sites/regionalnirozvoj.eu/files/11_frantisek_thomayer_f.pdf

55 Srov. plány v Národním zemědělském muzeu, f. František Thomayer, inv. č. 77, 78 a 110

56 Srov. Ladislav ZIKMUND-LENDER, *Mezi čestným dvorem, parkem a zahradou: Úprava okolí Kotěrovy budovy muzea v Hradci Králové a její kontext*, in: Zprávy památkové péče, 4/2013, s. 296–300.

podobu parku 5. května před Novákovými garážemi. Je tedy patrné, že František Thomayer položil základy rejstříku zeleně v Hradci Králové, z nichž bylo i později čerpáno. Důmyslně navržený různorodý charakter zeleně rozmístěný v jednotlivých významových oblastech a velký počet zelených prostranství v samém současném jádru můžeme číst jako další z klíčových hodnot pozitivně sdíleného obrazu města.

V roce 1954 vyšla díky překladu Výzkumného ústavu výstavby a architektury v Brně kniha sovětského zahradního architekta Leonida Borisoviče Lunce *Zeleň ve stavbě měst*. Kniha navázala na dřívější překlad jeho studie *Parky kultury a oddechu: několik pojednání o ideovém, provozním a architektonickém uspořádání parků*, který rovněž vyšel v Brně.⁵⁷ Václava Rejchla s těmito pracemi možná seznámil jeho bratr Jan, který tou dobou přednášel na brněnském VUT. Václav Rejchl tuto knihu ve svém dopise Městskému národnímu výboru doporučil jako argumentační podklad. Rejchl pravděpodobně chtěl odkázat na syntetické dílo, svou diplomatickou roli sehrál jistě i původ tohoto díla, proto odkázal všechny zúčastněné, a těmi měl na mysli „zvláště ty, kteří mají o [novém plánu] jednat a budou jej také schvalovat“, na Luncovu knihu. Zároveň se ale Luncovy teze v mnoha ohledech slučují s Rejchlovým regulačním plánem z roku 1909. Každý z Rejchlem navrhovaných parků – zelených prostranství má totiž trochu jiný charakter. Lunc rozlišuje mezi parky kultury a oddechu (Žižkovy sady a Důstojnické sady), sportovními parky (nerealizované sportoviště v jihozápadní části města), botanickými a zoologickými zahradami, sady pro procházky a odpočinek (Josefem Gočárem a Aloisem Wachsmannem navržené Šimkovy sady), dětské sady, parková náměstí, lesoparky a dále výsadbami u různých veřejných budov (park u budovy muzea nebo u ústavu Hluchoněmých).⁵⁸ Pro parky kultury a oddechu doporučoval Lunc umístění vodního prvku a dobrou dosažitelnost a přístupnost.⁵⁹ Lunc vytvořil ideální návrh zazeleňování města, kde se měly střídát různé typy zelených prostranství, od stromořadí, travnatých ploch, lesoparků, formálních parků kultury a oddechu, dětských prostot, sportovišť atd.⁶⁰ Hradec Králové toto ideální schéma v mnoha ohledech může připomínat – dodnes je dochována řada stromořadí, zelených prostranství či parků různých estetických i funkčních typů, které byly dílem předního zahradního architekta Františka Thomayera, a jejichž význam si Václav Rejchl ml. Plně uvědomoval. Právě různorodá zeleň protkávající variací typů a charakteru zástavby a jejího ohraničení je esenciálním činitelem pozitivního Lynchova obrazu města.

Všechny tyto jednotlivé zelené plochy byly organicky včleněny do Gočárova urbanistického plánu z roku 1925, kdy Gočár navrhl zelený pás stočený před druhým dopravním okruhem, tvořený soustavou parků, veřejných zahrad a volné přírody s různou funkcí. Podél dvou řek, stékajících se v centru města, pak byly

57 Leonid Borisovič LUNC, *Parky kultury a oddechu: několik pojednání o ideovém, provozním a architektonickém uspořádání parků kultury a oddechu v SSSR s předpisy o jejich správě*, Brno 1952.

58 TÝŽ, *Zeleň ve stavbě měst*, Brno 1954, s. 74–75 an.

59 *Tamtéž*, s. 108.

60 Srov. plánek *tamtéž*, s. 112.

naplánovány přirozené zelené pásy radiální. Právě uzavření předešlé rozmanité struktury zeleně do komplexního plánu umožnilo zachování tohoto stavu po celé dvacáté století a Hradec Králové se tak stal „městem v zeleni.“

Závěrem

Studie se pokusila ukázat možnosti analýzy obrazu konkrétního města na pozadí konkrétních realizací architektonické tvorby asi nejvýznamnějších lokálních hradeckých architektů, kteří po většinu své kariéry pracovali v Hradci Králové. Čtení obrazu města umožňuje teorie Kevina Andrea Lynche a z aplikace jeho přístupů vyplývá, že hodnoty hradeckého moderního urbanismu, jehož podoba byla nastavena především urbanistickým plánem Václava Rejchla ml. a Oldřicha Lisky z let 1910–1911 a stvrzena Gočárovými urbanistickými studiemi z 20. let neleží ani tak v půdorysném řešení města, ale ve střídání charakteru jednotlivých území a rozmanitostí a bohatostí městotvorných prvků, tedy ve vytvoření komplexní struktury, která na sebe organicky navazuje Za vytvářením, ale i ochranou těchto ukázkových pozitivních činitelů obrazu města, často stáli právě bratři Rejchlovi. Ukazuje se, jak nebyvale křehký tento obraz je a jak snadno několika neuváženými kroky cílícími jen na ekonomický profit o něj můžeme přijít. Jsou to totiž právě četná a různorodá nezastavěná prostranství a prostranství zeleně, která člení město, udávají rytmus jeho dynamice, a která slouží jako jeho vnitřní uzly, okraje i významné prvky. Dílo, přístup a východiska bratří Rejchlových ukazuje, že bylo možné na českém venkově plně realizovat požadavky evolučně pojatého modernismu – ingeraci starého do budování nového, vytváření struktury a obrazu města vysoké úrovně a integrovat konzervativní i progresivní proudy soudobého urbanismu do organického celku. Pro žhavou současnost, kdy se příliš často přistupuje či uvažuje o necitlivém vstupu obrovských stavebních realizací mimo veškerá stávající měřítka dovnitř Městské památkové zóny či ochranné zóny Městské památkové rezervace,⁶¹ je proto velmi inspirativní, až naléhavý bonmot architekta Igora Kovaceviče, že „největším uměním architekta je nestavět“.⁶² Právě zdrženlivost ve stavebním ruchu, schopnost a odvaha říci investorovi či developerovi „ne“, je paradoxně tou nejvýraznější hodnotou, jíž lze mnohovrstevnatou strukturu moderního urbanismu Hradce Králové zachovat a předat následujícím generacím; skutečným nástrojem rozvoje města pro budoucnost. Tak, jako tomu bylo už v architektonickém modernismu, i dnes by měl být přirozený ohled vůči minulosti součástí architektonického pokroku, nikoli jeho protikladem.

61 Univerzitní komplex budovaný od 90. let v prostoru, kam Josef Gočár ve 30. letech i Jan Rejchl se synem na konci 50. let plánovali drobnou bytovou zástavbu při úzkostlivém dodržení pohledových os na staré město, zcela nekoncepční zástavba kolem ul. Chopinova, plánované mamutí obchodní centrum Park Malšovice či aktuálně navrhovaná stavba administrativní budovy ČSOB nedaleko centra Aldis.

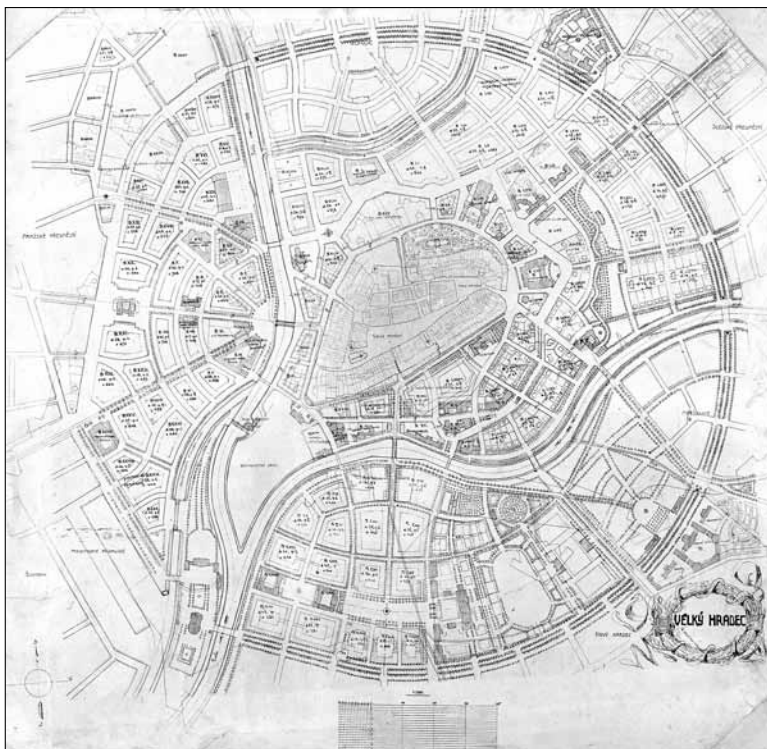
62 Dle ústního sdělení, září 2009.

Obrazové přílohy

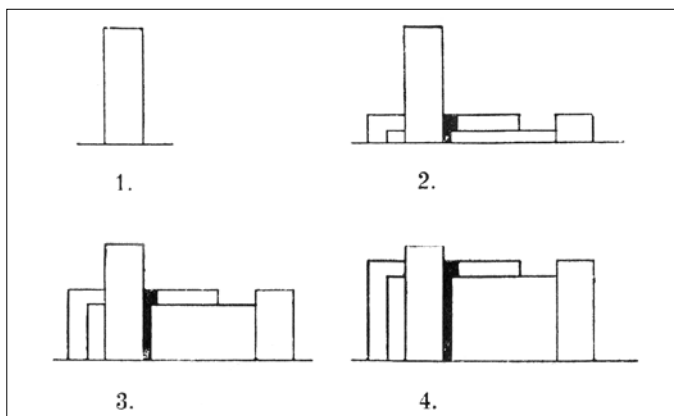
01 – Bohumil KUBIŠTA, Václav Rejchl ml., kolorovaná kresba na papír, asi 1909. Soukromý fond Milana Rejchla.

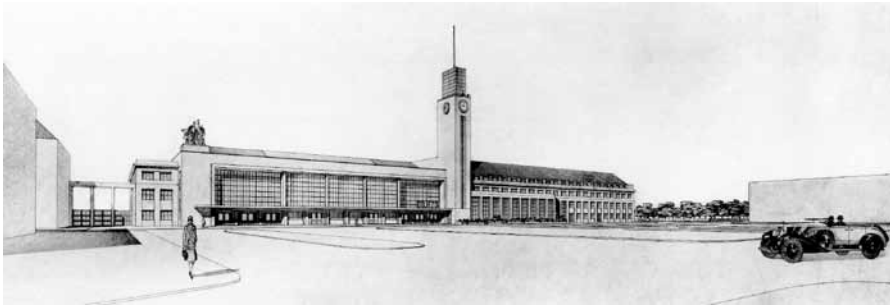
02 – Jan REJCHL, Fotografie, kolem 1928. Soukromý fond Milana Rejchla.

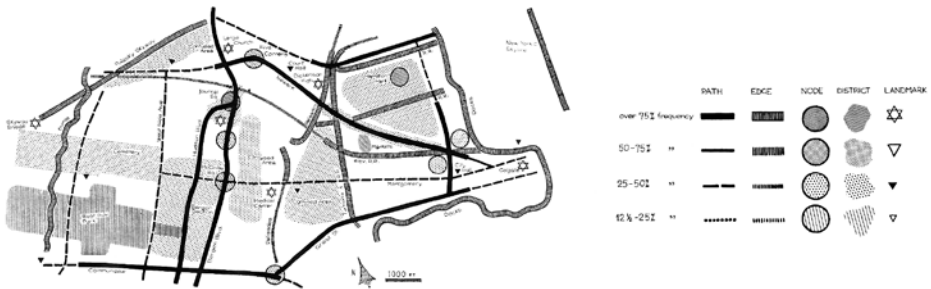
03 – Josef ŠEJNA – Vladimír ZÁKREJS – Václav REJCHL ml., Soutěžní plán na regulaci Hradce Králové s heslem „Velký Hradec“, 1909. Sbírka architektury Muzea východních Čech.

04 – František L. GAHURA, Akcentace hlavní hmoty kompoziční skladbou. Reprofoto z František L. GAHURA, Estetika architektury, Zlín 1947, s. 27.

05 – Jan REJCHL – Václav REJCHL ml., *Perspektiva královéhradeckého nádraží, asi 1927. Soukromý fond Milana Rejchla.*

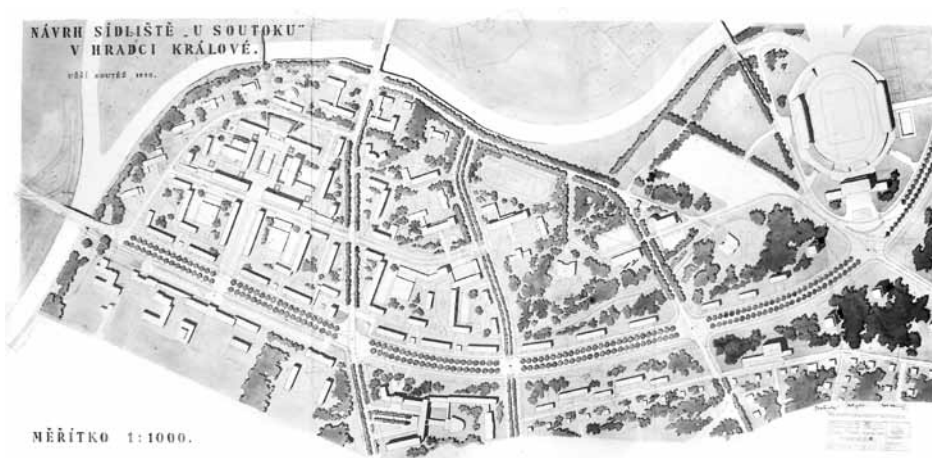
06 – Kevin Andrew LYNCH, *Schéma obrazu města. Reprofoto z Kevin Andrew LYNCH, The Image of the City, Massachusetts 1960, s. 27.*

07 – Josef FŇOUK: *Úprava zeleně na prostranství před Novákovými garážemi čp. 835, po 1932. Fotoarchiv Muzea východních Čech.*

08 – Jan REJCHL: Úprava zeleně na prostranství před budovou Národní banky Československé čp. 798 a Okresní hospodářské záložny čp. 820, po 1931. Fotoarchív Muzea východních Čech.

09 – Jan REJCHL – Milan REJCHL, Soutěžní návrh Sídliště U Soutoku, 1958–1959. Sběrka architektury Muzea východních Čech.

Autor/Author

Ladislav Zikmund-Lender

Vysoká škola uměleckoprůmyslová
nám. J. Palacha 80
116 93 Praha 1
ladislav.zikmundlender@gmail.com

Mgr. Ladislav Zikmund-Lender (* 1985) je historik umění. Zabývá se dějinami moderní architektury, designu a queer studies ve vizuální kultuře. Je autorem monografií *Tři generace architektů* (2012), *Budova muzea v Hradci Králové* (2013), *Památky a paměť Židovské obce v Hradci Králové* (2013), *Jan Kotěra v Hradci* (2015), editorem knih *Experimentální sídliště Invalidovna* (2014), *Design/nábytek/interiéry* (2014) či *Architektura Hradce Králové na fotografiích Josefa Sudka*. Přednáší na FF JU v Českých Budějovicích.

Summary

Scale of the City: Hradec Králové in architectural theory and practice of Václav Rejchl Jr. and Jan Rejchl

*This study is a contribution to the three viewpoints that give an insight into the value of urbanism of the City of Hradec Králové that has a basis in the first half of the 20th century. The star-shaped concept of the former Josephine fortress was re-created into the form of modern city alternating radial and ring road, where the character of radial streets represented a urban block areas, compared to the orbital roads that were more reminiscent of individual buildings in the countryside. The authors of this concept were architects Václav Rejchl Jr. and Oldřich Liška, who combined their projects from the competition of 1909 in the final synthesis. The interconnection of radial and orbital streets was also by the opinion of the consultant and member of the jury Jan Kotěra elaborated in the best way in the project of the team of Václav Rejchl Jr., Josef Šejna and Vladimír Zákřejs, who later became famous as an important urban planner, promoter of the concept of the garden city, designed in example in Garden district of City of Poděbrady or Pilsen-Bezovka. Based on the theory of Kevin Andrea Lynch and advanced research of Leonid Borisovich Lunc typology of urban green areas, which were pioneered and recommended in revising its urban design by Václav Rejchl Jr. himself, we can analyze interwar Hradec Urbanism with the conclusion that the diversity of the nature of urban elements and units and harmonious composition scales are the key values of the plan. The result is what Nicholas Salinger called „structural order“; with application of this „structural order“ in the Czech Republic deals the author Michal Horáček in his comprehensive study *In the beautiful World: Traditionalism in the architecture of the 20th and 21st century* (2013).*

materiálové statě

Vývoj československo-egyptských obchodních vztahů v meziválečném období¹

VERONIKA VAVREČKOVÁ

Abstrakt/Abstract

Tato studie se zabývá československo-egyptskými obchodními vztahy v meziválečném období. V první části je také v omezené míře nastíněno formování československých zastupitelských úřadů v Egyptě. Zde je nutné podotknout, že právě aktivní působení československého diplomatického sboru v Egyptě mělo na vzájemné vztahy pozitivní dopad. Větší pozornost je věnována působení významných československých odborníků a činnosti československých firem v Egyptě. Podrobně je především zmapována situace v oblasti dovozu a vývozu. Obchodní vztahy jsou popsány od počátečních problémů, se kterými se museli Čechoslováci po první světové válce potýkat, přes pronikání na egyptské trhy až po ustálení obchodních vztahů.

Development of the Czechoslovak-Egyptian trade relations in the interwar period. This study deals with the Czechoslovak-Egyptian Business Relationships in Interwar period. In the first part is outlined formation Czechoslovak embassies. It must be noted that embassies were significant for these relationships. Great attention is given Czechoslovak traders and companies in Egypt. In details there is processed situation about import and export. There are described initial difficulties and subsequent achievements.

Klíčová slova/Key words

*Egypt, Československo, mezinárodní vztahy, meziválečné období, obchod, dovoz, vývoz
Egypt, Czechoslovakia, international relations, interwar period, trade, import, export*

Konec první světové války a vznik Československa přinesl pro české země změny nejen v oblasti politické, ale i ekonomické. Změnil se vnitřní a zahraniční trh a do jisté míry i charakter obchodovaného zboží. Je také důležité poznamenat, že československý zahraniční obchod disponoval řadou regulačních nástrojů, jako byla cla a povolovací řízení ze strany Československé vývozní a dovozní

1 Tato materiálová stať je výstupem Specifického výzkumu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové.

komise a tím byla mnohdy omezena jeho plynulost. Tato povolovací řízení byla ve většině případů odstraňována až v polovině 20. let.

Došlo také k redukci řady dosavadních ekonomických vazeb a Československo začalo hledat nová odbytiště pro své produkty. Hlavní prioritou bylo udržování obchodních styků s evropskými nástupnickými státy a mezi nejvýznamnější obchodní partnery se řadilo Německo a Rakousko. Nicméně Československo začalo pronikat i na vzdálenější trhy, mezi které patřil i Egypt.² Mimo Egypta udržovalo Československo obchodní styky na africkém kontinentě pouze s britskými državami.³

Egypt byl pro Československou republiku vždy především významným obchodním partnerem, kdy do Egypta byly vyváženy kvalitní československé výrobky, pro jejichž výrobu neměl Egypt potřebné ekonomické zázemí. Jednalo se především o sklářské a strojírenské produkty. Do Československa byly naopak vyváženy rozmanité suroviny za výhodnou cenu, kdy největší význam měl dovoz bavlny. Na africkém kontinentě nebyla žádná ze zemí v tomto ohledu takto důležitá. Svoji roli sehrála také relativně dobrá dopravní dostupnost. Pro intenzivnější spolupráci byly v meziválečném období v Egyptě zřízeny dva československé zastupitelské úřady, v Káhiře a Alexandrii.

V únoru roku 1920 byl v Alexandrii zřízen československý konzulát, který měl hájit zájmy všech československých občanů v Egyptě a soustředit svoji pozornost především na hospodářskou situaci.⁴ Jeho činnost neměla dlouhého trvání, protože byla již v září 1924 přerušena. K znovuoobnovení došlo v dubnu 1934, ale v prosinci téhož roku byla činnost z úsporných důvodů opět pozastavena. V meziválečném období na konzulátu působil od února 1920 vicekonzul Jiří Wachtěl, od 29. 3. 1921 konzul Antonín Blahovský a od 15. 4. 1934 konzul Stanislav Kovář.⁵

Oficiální diplomatické styky byly navázány 25. 11. 1922. Dne 14. 4. 1923 zahájilo československé vyslanectví v Káhiře oficiálně svou činnost, poté co byl vyslanec Cyril Dušek přijat na audienci u egyptského krále, kde odevzdal

2 Aleš SKŘIVAN, *K charakteru, rozsahu a zaměření československého vývozu v meziválečném období*, *Acta Oeconomica Pragensia*, Praha 2007, s. 367–382.

3 *Zahraniční obchod Republiky Československé*, Státní úřad statistický Praha, Ročník 1930, III. díl, svazek 75.

4 Archiv Ministerstva zahraničních věcí Praha, (dále jen AMZV), Příručka o navázání diplomatických styků a diplomatické zastoupení Československa v cizině a cizích zemích v Československu, 1918–1985, s. III–VIII. Egypt byl v této době pod protektorátem Velké Británie, ale pro Československo měl velký obchodní význam. Navíc konzulát, který byl zřízen v Egyptě, byl jediným československým zastupitelským úřadem na území celé Afriky. Egypt získal svoji formální politickou nezávislost 28. 2. 1922, kdy byl prohlášen nezávislým královstvím a v čele státu stanul král Fuad I.

5 AMZV, Konzulární zastoupení Československa v cizině a cizích zemích v Československu v letech 1918–1974, s. 15. Dne 31. 8. 1960 byl konzulát povýšen na generální konzulát a svou činnost zahájil 23. 8. 1961. Od roku 1964 byli do úřadu obsazováni pracovníci ministerstva zahraničního obchodu.

pověřovací listiny.⁶ V meziválečném období v úřadu dále působil od 18. 2. 1924 chargé d'affaires Vladimír Hurban, od 24. 9. 1930 chargé d'affaires Dr. Karel Halfar, který 19. 12. 1932 povýšil na hodnost vyslance a od 1. 1. 1934 Benjamin Szalatnay Stachó opět jako chargé d'affaires.⁷

V Egyptě se také již od dob Rakouska-Uherska tvořily zárodky budoucí československé kolonie. Tu tvořili na počátku 20. let především českoslovenští příslušníci německé národnosti.⁸ Tato kolonie nebyla nikdy příliš početná, ale postupně v ní narůstal počet Čechů a Slováků.⁹ Naši občané se také usazovali v různých částech Egypta a měli různé ekonomické postavení. Většinou se nenacházeli v příliš dobré finanční situaci, tudíž nemohli pomoci svým nově příchozím krajanům. Čechoslováci obývali hlavně velká města, jako jsou Alexandrie a Káhira, popřípadě Port Said, Luxor a Asuán. Celá jedna třetina československé komunity v meziválečném období žila v Alexandrii.¹⁰ Velký počet československých usedlíků pracoval ve službách, což jim umožňovalo styky s Egypty.¹¹ Vzhledem k tomu, že Egypt neměl dostatek vzdělaných občanů, práci tu nejlépe nalézali lékaři, obchodní zaměstnanci nebo vysoce kvalifikovaní dělníci.¹² Dobré pracovní vyhlídky tu měly i služebníci.¹³ Především ve 30. letech v Egyptě působili českoslovenští odborníci, kteří pomáhali zahájit provoz v tamních továrnách.

Československo nemělo v Egyptě zprvu lehké postavení a svou pozici si muselo postupně vybudovat. V Orientu byli na počátku 20. století velice oblíbení Němci a Rakušané.¹⁴ Naopak Angličané jako koloniální mocnost zde nebyli příliš populární, proto Egyptané raději odebírali výrobky německé. Německé firmy do Egypta vyvážely zboží různého druhu, například ortopedické a hygienické potřeby, elektronické osvětlení apod. Textilní průmysl se tu vzhledem k anglické a francouzské konkurenci uplatňoval těžko. Bylo možné se jen částečně

6 AMZV, Příručka o navázání diplomatických styků a diplomatické zastoupení Československa v cizině a cizích zemích v Československu, 1918–1985, s. 35.

7 *Tamtéž*, s. 36.

8 AMZV, Politické zprávy Alexandrie 1921, „Poměr čs. příslušníků německé národnosti ke zdejšímu čs. konsulátu“, 4. června 1921, č. j. 17572.

9 Václav ZELENKA, *Káhira ve snu a probuzení*, Praha 1948, s. 163.

10 Adéla JŮNOVÁ MACKOVÁ, *Československá komunita v Egyptě v letech 1918–1938*, in: Adéla JŮNOVÁ MACKOVÁ – Hana NAVRÁTILOVÁ – Hana HAVLŮJOVÁ – Libor JŮN, *Krásný, báječný, nešťastný Egypt!*, Praha 2009, s. 138–139. Na začátku 20. let čítala československá kolonie v Egyptě necelých 200 členů. Postupně se jejich počet zvyšoval a v závěru 30. let zde žilo téměř 500 Čechoslováků.

11 *Tamtéž*.

12 *Tamtéž*, s. 146.

13 Adéla JŮNOVÁ MACKOVÁ, *Československé vystěhovalectví do Egypta v letech 1918–1938*, in: Adéla JŮNOVÁ MACKOVÁ – Hana NAVRÁTILOVÁ – Hana HAVLŮJOVÁ – Libor JŮN, *Krásný, báječný, nešťastný Egypt!*, Praha 2009, s. 131.

14 AMZV, Politické zprávy Alexandrie 1921, „Československý obchod v Egyptě“, 21. září 1921, č. j. 35414. Československá republika byla v Orientě zpočátku neznámá. Veřejnost často nevěděla, že Československo je jedním z nástupnických států Rakouska-Uherska a naši zemi dokonce zaměňovali s Ázerbajdžánem či Lotyšskem. Proto si Československo muselo teprve vybudovat respektované postavení.

prosadit v oblasti hrubých vlněných a polovlněných látek. Svými cenami se Němci snažili co nejlépe se přizpůsobit tamnímu trhu, a to zejména v oblasti porcelánu a sklárství, kde chtěli vyřadit konkurenci Japonska a Francie. V Německu touto dobou docházelo k poklesu kursu marky, čímž se zlevnily německé výrobky v zahraničí a urychlil obchod.¹⁵ Ještě dříve s Egyptem navázalo ochodní styky Rakousko.¹⁶

Po první světové válce byl v Egyptě velký odpor k britské nadvládě. Hospodářská situace velmi utrpěla neproporcionální strukturou agrární ekonomiky a poválečnou krizí, což způsobilo bídu především mezi rolnictvem a nižšími úředníky. Ceny obilí a bavlny byly dokonce desetkrát vyšší než před válkou. Během války se navíc neudržovaly zavodňovací kanály, proto nyní nebylo možné spoustu polí zavlažovat. Následkem toho v Egyptě trpělo hlady až dva miliony lidí.¹⁷

Také Československo se muselo vyrovnávat s poválečnou krizí a mezinárodní konkurencí. Už kvůli přerušení dosavadních styků s Vídní vznikaly celní, měnové a dopravní komplikace, které znesnadňovaly zahraniční obchod. Náš zahraniční obchod se tedy musel budovat od základu.

Konzul Antonín Blahovský si ve svých zprávách stěžoval, že „*doprava zboží se sice již značně zlepšila, avšak doprava balíků poštovních s vysokocenným zbožím trpí ještě zdoluhavostí a nepravdělností*“.¹⁸ Pro urychlení obchodu s Egyptem doporučoval, aby československé banky vstoupily do styku se zdejšími bankami jako Anglo-Egyptian Bank, Bank of British West-Africa, Credit Lyonnais, Comptoir National d'Escompte de Paris nebo Cox Bank. Tento krok by přispěl k lepšímu směňování československé koruny na egyptské burze.

V Německu došlo k výraznému snížení kurzu marky, čímž Německo zvýšilo svou konkurenceschopnost. Aby se zlepšila konkurenceschopnost také československého obchodu, navrhoval konzul Blahovský postupné odbourání cen a nevést příliš agresivní obchodní politiku. „*Českoslovenští exportéři, zvláště oni, kteří činí teprve první kroky v zahraničním obchodě nesmí přílišnou utklivostí a malicherností hned předem znemožnit zdárné obchodní styky*“.¹⁹ Pro zvýšení důvěryhodnosti československého obchodu v Egyptě navrhoval, aby jej navštívili nejvlivnějších českoslovenští politici. „*Návštěva pana presidenta nebo p. Dr. Kramáře a p. V. Klofáče, kteří jsou sultánovi osobně známí, by vzbudila byť jen přechodně*

15 AMZV, Politické zprávy Alexandrie 1921, „*Německý obchod v Egyptě*“, 20. července 1921, č. j. 26487.

16 AMZV, Politické zprávy Alexandrie 1921, „*Československý obchod v Egyptě*“, 21. září 1921, č. j. 35414.

17 Sborník zahraniční politiky s přílohou Úřední věstník ministerstva zahraničních věcí republiky československé, Ročník 1., Praha: Ministerstvo zahraničních věcí, 1920, „*Egypt*“, s. 274.

18 AMZV, Politické zprávy Alexandrie 1921, „*Československý obchod v Egyptě*“, 21. září 1921, č. j. 35414.

19 *Tamtéž*.

zájem o R. Č. S., jehož by bylo třeba ihned využití“.²⁰ Prezident T. G. Masaryk ale navštívil Egypt až v březnu 1927.²¹

Již v dubnu 1920 byla v Káhiře založena Československá obchodní komora. V předsednictvu stanuli Leopold Kohn, Walter Stross a jako tajemník byl Albert Spengler. Komora se velmi osvědčovala a za předpokladů, že by český obchod v Egyptě dosáhl předválečné úrovně, byla by dokonce nutnou záležitostí, protože konzulát při své politické činnosti nebyl schopný obsáhnout i činnost obchodní.²²

Na počátku 20. let patřilo Československo k 53 zemím, které udržovaly obchodní styky s Egyptem. Československo nemělo stabilní kurs koruny, což bylo pro zahraniční obchod problematické. Egyptští obchodníci nechtěli stanovení cen v KČ, protože je to mohlo značně znevýhodnit. Československé výrobky byly velmi kvalitní, ale tím pádem měly vyšší cenu.²³ Od roku 1923 se českoslovenští exportéři mohli za účelem získání obchodních informací obracet na Úřad pro obchod a průmysl, který sídlil v Káhiře.²⁴

Již od počátku navázání diplomatických styků působili v Egyptě velmi schopní českoslovenští podnikatelé. Bratři Strossové byli na počátku 20. let nejměrodatnější firmou dovážející československé výrobky na egyptský trh. Vynikali svou schopností a solidností. Jako prvním se jim podařilo umístit na egyptský trh větší množství českého zboží. Neaktivnější import českého zboží do Egypta tedy představoval Leopold Kohn a to za 15 000 000 korun a bratři Strossové dokonce za 19 000 000 korun. Vše prodávali za rozumné ceny s výdělkem 10–15 %. Především bratři Strossové nepracovali jen pro okamžitý zisk, ale s cílem zajistit si stálou klientelu.

Další, kdo do Egypta dovážel zboží také za nemalé částky, byla firma Storch & Blažek, která importovala zboží za 300 000 korun. Ostatní československé firmy dovážely do Egypta zboží v řádech tisíců až desetitisíců korun.

Zpočátku se všichni čeští obchodníci museli potýkat s vysokým clem až 300 %, ale díky zásahům vicekonzula Jiřího Wachtěla bylo clo sníženo na 50 %.²⁵ Z toho tedy vyplývalo, že se československému obchodu v Egyptě podařilo postupně prosadit.

V souvislosti s bojem za nezávislost docházelo v Egyptě koncem roku 1921 ke změně preferencí států v oblasti obchodu. Dříve měla hlavní podíl na obchodu Velká Británie a Francie. Nyní docházelo k upřednostňování Německa a východních států. Antonín Blahovský říkal, že „z této situace, která se takto připravuje, bude nepřímo těžit též RCS, poněvadž Arab dá vždy přednost výrobku,

20 AMZV, Politické zprávy Alexandrie 1921, „Československý obchod v Egyptě“, 21. září 1921, č. j. 35414.

21 AMZV, Politické zprávy Káhira 1927, Politická zpráva č. 11 (nedatovaná, bez č. j.).

22 AMZV, Port Said, 28. 9. 1920 (bez č. j.), Osobní výkaz. Wachtěl Jiří.

23 Národní archiv, Ministerstvo zahraničních věcí – Výstřižkový archiv I, Praha (dále jen NA, MZV – VA I), kart. 1637, Čas, „Náš obchod s Egyptem“, 24. 6. 1922.

24 NA, MZV – VA I, kart. 1637, (název periodika a článku neuveden), 3. 5. 1923.

25 AMZV, Port Said, 28. 9. 1920 (bez č. j.), Osobní výkaz. Wachtěl Jiří. Např. Jan Šeba díky jeho schopnostem dostal příkaz dovážet sklo a porcelán pro sultánův dvůr.

*který nepochází z nenáviděné Anglie nebo jiných zemí, které provádějí podobnou mohamedskou nepřátelskou politiku“.*²⁶

Na důležitost orientálního trhu pro Československo poukazoval roku 1924 i chargé d'affaires Vladimír Hurban. Uváděl, že za posledních sedm měsíců se RČS posunula v žebříčku importu do Egypta z dvacátého druhého místa na místo deváté a import činil 85 milionů Kč.²⁷ Tento fakt dokládá, že v první polovině 20. let nebyl československý obchod v Egyptě zanedbatelný.

Roku 1924 projevila svůj zájem o import strojírenských výrobků do Egypta firma Breitfeld-Daněk a spol. Praha. Obrátila se na vyslanectví v Káhiře s žádostí, aby její katalog byl k propagačním účelům vyvěšen v budově vyslanectví. Propagace byla velmi důležitá, protože na egyptský trh se snažilo prorazit mnoho evropských strojíren.²⁸

Dne 9. března 1929 předložila egyptská vláda československému ministerstvu zahraničních věcí návrh provizorní obchodní smlouvy ve formě nót. V té době již měl v Egyptě fungovat nový celní tarif, který by měl za následek podstatné zvýšení celních sazeb pro výrobky dovážené z RČS. Československá vláda se proto nejdříve snažila zjistit, zdali by nebylo možné do navržené smlouvy zapracovat, aby pro určité československé výrobky clo zvýšeno nebylo.²⁹ „*Egyptská vláda vypověděla k 16. únoru 1930 všechny své obchodní smlouvy. Dne 17. února t. r. uvedla pak v platnost nový celní tarif s tím, že k platným dovozním clům nového tarifu bude se vybírat 100% přírážka na zboží pocházející ze států nebo procházející zeměmi, které by do 16. března 1930 neuzavřely s Egyptem obchodní dohody*“.³⁰ Bylo tudíž v zájmu naší vlády, aby tyto styky byly co nejdříve obnoveny. Dohoda mezi RČS a Egyptem o úpravě obchodních styků vstoupila v platnost 16. března 1930. Tato dohoda nabyla účinnosti o den později. Na základě této smlouvy si státy poskytovaly výhody při vývozu svého zboží.³¹

Ve druhé polovině 20. let byla situace v Egyptě obdobná. Katastrofální krize v Egyptě nastala až roku 1930. Přesto československo-egyptská obchodní bilance zůstala na dobré úrovni. Dovoz i vývoz v průběhu roku 1930 zaznamenal oproti předešlým létům pouze mírný propad a vykazoval stabilní hodnoty. Dařilo se především československému dovozu cukru. To se však změnilo hned následující rok.³²

26 AMZV, Politické zprávy Káhira 1921, říjen 1921 (není uveden přesný datum), č. j. 39335.

27 AMZV, Politické zprávy Káhira 1924, „*Pánovi Dr. Stanislavu Nikolauovi redaktorovi Národnej politiky v Prahe*“, 2. října 1924. (bez č. j.).

28 AMZV, Sekce IV, kart. 850, „*Zpráva o obchodu stroji v Egyptě*“, Káhira, 5. ledna 1925, č. j. 5/N5/9.

29 AMZV, Sekce IV, kart. 850, Praha, 19. března 1929, č. j. 4. 385/Ú.

30 AMZV, Sekce IV, kart. 850. (nedatováno, bez č. j.).

31 AMZV, Sekce IV, kart. 850, „*Dohoda o úpravě obchodních styků mezi RČS a Egyptem*“, Praha, 16. března 1930, č. j. 27. 627/30-IVB/12d. Nová obchodní a platební dohoda byla uzavřena až 24. 10. 1951. AMZV, SAR, TO-O 1945–59, kart. č. 9, čj. V/4-3302/96/1951-dův, Praha, 24. 11. 1951.

32 AMZV, Politické zprávy Káhira 1930, Politická zpráva č. 22, 11. únor 1930, č. j. 10/D-116.

Na počátku 30. let omezila světová hospodářská krize i československý obchod s Egyptem, přesto některá odvětví zaznamenala značný úspěch. Dařilo se především československému vývozu kožené obuvi. „*Do Egypta se ročně vyváželo více obuvi než do celé západní Evropy*“.³³

V únoru 1931 byl několikrát pozměněn celní tarif. Československý export byl nejvíce postižen zvýšením cla na cukr. Clo dosáhlo takové výše, že byl dovoz cukru do Egypta na další dobu znemožněn.³⁴ Dále byla vysoká cla uvalena na slad, pivo, cement, surové kůže, tyl, vlněné zboží, pletené zboží, bavlněné příze, hračky a porcelán.³⁵ V červnu téhož roku se hospodářská krize v Egyptě zostřila. Mnoho lidí, kteří na léto jezdili do Evropy včetně Československa, si svou cestu nemohli dovolit. Místo toho zvolili pobyt v Alexandrii. Ušlé zisky zaznamenala československá lázeňská města, která byla jinak u Egyptanů oblíbená.³⁶ Strmý pokles výkupních cen bavlny postihl egyptské zemědělce. Karel Halfar říkal, že „*často neměli ani na pokrytí nejprimitivnějších životních potřeb*“.³⁷ Proto byla Královským dekretem v červenci 1931 založena banka Crédit Agricole d'Égypte, která měla poskytnout úvěr zemědělcům, kteří si nemohou vzít úvěr u nějaké z již existujících bank. Stoupal také počet vyvlastnění zadlužených statkářů, což mělo za následek pokles cen zemědělské půdy.

Dalším problémem bylo, že egyptská měna závisela přímo na kursu anglické měny. V souvislosti s rušením zlatého standardu britské měny, byl také zrušen standard egyptské libry. Anglický dovoz do Egypta stoupl značně na úkor ostatních dovozních států.³⁸

Vedení československého vyslanectví v Káhiře, které svou činností zahájilo již v dubnu 1923, uvažovalo od roku 1931 o založení československo-egyptské obchodní komory. V této době žilo v Káhiře a Alexandrii 21 československých usedlých obchodníků a také zde byla řada egyptských firem, které zastupovaly československé vývozní podniky.³⁹

Od poloviny roku 1932 se egyptská vláda snažila všemi prostředky zlepšit hospodářskou krizi. Především dalším zvýšením celních tarifů chránili domácí průmyslové i zemědělské výrobky. Dále byl podporován vývoz zemědělských produktů, pro něž se hledala nová odbytiště. Vláda proto také zavedla kontrolu balení, hlavě vajec a cibule, které byly určeny k exportu.⁴⁰ Stanislav Kovář

33 NA, MZV – VA I, Lidové noviny, „*Egypt jako odbytiště čs. zboží*“, 29. 1. 1930.

34 AMZV, Politické zprávy Káhira 1931, Běžná zpráva politická č. 3, 3. duben 1931, č. j. dův/26/31.

35 NA, MZV – VA I, kart. 1637, „*Nový egyptský celní zákon*“ (bez data, název novin neuveden).

36 AMZV, Politické zprávy Káhira 1931, Periodická zpráva politická č. II za duben, květen a červen 1931, 10. července 1931, č. j. 58 dův.

37 AMZV, Politické zprávy Káhira 1931, Periodická zpráva politická č. III. za červenec, srpen a září 1931, 20. října 1931, č. j. 71 dův.

38 AMZV, Politické zprávy Káhira 1931, Periodická zpráva politická č. III. za červenec, srpen a září 1931, 20. října 1931, č. j. 71 dův.

39 NA, MZV – VA I, kart. 1638, Národní osvobození, „*O zřízení čs.-egyptské obchodní komory*“, 6. 8. 1931.

40 AMZV, Politické zprávy Káhira 1932, Běžná zpráva politická č. 3, 20. prosince 1932, č. j. 92 dův.

ve svých zprávách z roku 1933 uváděl, že „se Československo nemůže obejít bez egyptské bavlny“.⁴¹

Od počátku 30. let docházelo z důvodu nesouhlasu s Hitlerovou politikou k bojkotu německého zboží. Tím mohl československý obchod jen získat. Problémem bylo, že československé výrobky jen těžko obstály v cenové konkurenci ostatních států. Např. v exportu potištěných bavlněných tkanin jsme měli prvenství, ale italské firmy postupně z egyptského trhu vytlačovaly firmy československé. V Egyptě také fungovala ochranná politika, která chránila subvencemi a prohibičními cly domácí průmysl. Dále se projevil pokles kupní síly obyvatelstva v důsledku krize. Přesto se objevovaly pokusy prorazit v dalších odvětvích, především strojírenských. Zde nám pomohlo, že Československo bylo oblíbené v židovských kruzích v Egyptě.⁴² V tomto případě se jednalo především o projev solidarity.

V roce 1933 byla v Egyptě kritická situace na trhu s bavlnou. Drobní zemědělci měli zadlužené své pozemky. Ještě v roce 1928 činil příjem z exportu bavlny 45 000 000 egyptských liber, ale roku 1932 už jen 17 500 000. Bavlna přesto tvořila hlavní zdroj státního hospodářství.⁴³

Roku 1932 se hovořilo o založení menší egyptské továrny na fezy v Káhiře. Pro československé výrobky nemělo jít o konkurenci. Dalo se předpokládat, že egyptské výrobky nebudou mít s těmi československými srovnatelnou kvalitu. Navíc v tomto odvětví mělo Československo téměř monopol v Sýrii.⁴⁴ Egyptské kruhy si byly vědomy kvality československých výrobků a snažily se vypátrat způsob výroby látkového materiálu.⁴⁵ Když koncem roku 1933 zahájila domácí továrna na fezy činnost, byly na ulicích rozdávány arabské letáky vybízející k bojkotu československých fezů. Proti tomu zakročil sám předseda egyptské vlády. Rozdávání letáků bylo pozastaveno a zbytek letáků byl v továrně zničen.⁴⁶ Velkým konkurentem pro egyptskou továrnu byl především tradiční výrobce ze Strakonice.⁴⁷ Strakonická továrna sdělila, že s mírným zvýšením cla je schopna se vypořádat. V případě, že by se clo zvedlo radikálně, byla připravena zřídit pobočku přímo v Egyptě.

41 AMZV, Politické zprávy Káhira 1933, Běžná zpráva politická č. 12, 20. září 1933, „Německý antisemitismus a jeho ohlas v Egyptě“, č. j. 80 dův.

42 AMZV, Politické zprávy Káhira 1933, Běžná zpráva politická č. 12, 20. září 1933, „Německý antisemitismus a jeho ohlas v Egyptě“, č. j. 80 dův.

43 AMZV, Politické zprávy Káhira 1933, Periodická zpráva politická za III. čtvrtletí 1933, 4. října 1933, č. j. 85 dův.

44 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „Fezy – zřízení továrny v Egyptě.“, Bejrút, 15. června 1932, č. j. 1079/32.

45 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „Snaha po zavedení výroby fezů v Egyptě“, Alexandrie, 23. března 1931, č. j. 198/1931.

46 AMZV, Politické zprávy Káhira 1933, Periodická zpráva politická za IV. čtvrtletí 1933, 9. ledna 1934, č. j. 6 dův.

47 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „Egypt – zařízení domorodé fezárny“, Káhira, 5. října 1933, č. j. 88 dův/33. Strakonická továrna na fezy byla založena roku 1812, židovským obchodníkem Wolfem Fürthem.

Předpoklad, že egyptská továrna bude vyrábět fezy v horší kvalitě než strakonická firma, se skutečně naplnil. Přesto byli strakoničtí výrobci z egyptského trhu téměř vytlačeni, protože místní továrny nemohly konkurovat cenově. Uplatnění našla jen při dovozu omezeného množství luxusních druhů fezů. Ovšem i egyptská továrna se potýkala s problémy, které souvisely s „hnutím pro nošení klobouků“. Většina Egyptanů začala prohlašovat, že fezy jsou ve světě znakem pro méněcennost a navíc jsou součástí tradičního oděvu Turků.⁴⁸ Dále byla založena egyptská továrna na tarbuše. Také v tomto odvětví Egyptané začali značně konkurovat československým výrobkům. Ty měly stejně jako fezy vyšší kvalitu, tudíž poptávka po nich zcela nezankla.⁴⁹

Dalším odvětvím, kterého se dotklo zvýšení cel do Egypta, bylo československé pivovarnictví, kde dochází k omezení dovozu nápojů.⁵⁰

Dále byla na sklonku roku 1932 za podpory vyslanectví v Káhiře založena filiálka stavební společnosti Nekvasil, která se v pozdějších letech podílela především na stavbách veřejných budov, jako byla např. budova banky Misr v Káhiře.⁵¹

Českoslovenští odborníci v Egyptě pomáhali zavádět především textilní a sklářský průmysl. Egypt se snažil dosáhnout toho, aby egyptská bavlna byla zpracována v Egyptě a nebylo nutné dovážet cizí textilie. Ve Společnosti egyptských přádelen a tkalcoven působilo dokonce osm odborníků z Československa.⁵²

Roku 1932 započala v Egyptě také domácí výroba skla. Na jaře byla budována sklárna se školou pro budoucí skláře. Hlavním výrobním artiklem se měla stát bižuterie. Tento druh výrobku byl v Orientě obzvlášť žádaný. Československý sklář Alois Kulíšek působil na egyptské sklářské škole v Káhiře jako mistr a dále do skláren sháněl potřebné vybavení a odborníky z Československa.⁵³ Češi měli být v Egyptě nápomocni, ale neměli v plánu vyzradit přesný technologický postup. Na jaře se dokonce v československém časopise „Venkov“ objevily zprávy, které upozorňovaly na egyptskou špionáž na Jablonecku.⁵⁴

V březnu roku 1934 do Egypta přijelo 50 československých sklářů, kteří měli podpořit novou sklárnu na okraji Káhiry. Zároveň se jednalo o prezentaci

48 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „*Egypt – hnutí pro nošení klobouků*“, Alexandrie, 17. února 1937, č. j. 254/37.

49 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „*Egypt – stavba továren na tarbuše*.“ Káhira, 19. ledna 1933, č. j. 2988/32. Fez = tradiční pokrývka hlavy v islámských zemích. Název odvozený od marockého města Fez. Tarbuše = součást konstrukce vodní dýmky.

50 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „*Egypt – zařízení domorodé fezářny*“, Káhira, 5. října 1933, č. j. 88 dův/33.

51 AMZV, Politické zprávy Káhira 1933, Periodická zpráva politická za IV. čtvrtletí 1933, 9. ledna 1934, č. j. 6 dův. Stavební firma Nekvasil byla založena roku 1873 Václavem Nekvasilem, největšího rozkvětu dosáhla za jeho syna Otakara, který vedl firmu od roku 1906.

52 NA, MZV – VA I, kart. 1638, Národní osvobození, „*Čechoslováci pomáhají Egyptanům k soběstačnosti*“, 28. 4. 1931.

53 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „*Přípravy k zavedení sklářského průmyslu v Egyptě. Najímání čs. sklářů*.“ Káhira, 27. prosince 1932, č. j. 95 dův. /32.

54 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „*Sklářství v Egyptě*“, Praha, 23. června 1932, č. j. 54251/32.

vyspělosti československé průmyslové výroby.⁵⁵ Nedlouho poté vycestovala do Egypta skupina 40 sklářů ze Slovenska. Většinou se jednalo o zaměstnance firmy Schreiber.⁵⁶ Část sklářů se do Československa vrátila již v létě téhož roku. Skláři měli slíbeno zvýšení mzdy. Když se tak nestalo, několikrát se vyššího platu dožadovali. Zaměstnavatelem však byli označeni za rebely a propuštěni. Po návratu domů sdělili, že považují podmínky v Egyptě pro československé skláře za značně nevýhodné.⁵⁷

Naše republika se neměla ve sklářském průmyslu obávat následné konkurence ze strany Egypta. Měly zde být vyráběny pouze primitivní sklářské výrobky jako cylindry pro petrolejové lampy, láhve na mléko apod.⁵⁸ České sklářství i přes příznivé prognózy zaznamenalo újmu. Díky pomoci československých sklářů se káhirske firmě Mohammeda S. Yassina podařilo rozšířit výrobu cylindrů tak, že ovládla nejen egyptský trh, ale stala se i hlavním exportérem do celého Orientu. Z Československa probíhaly snahy získat naše skláře zpět. Většina se jich ale specializovala pouze na cylindry, tudíž by jich u nás tolik nenalezlo uplatnění.⁵⁹ Jablonecká bižuterie utrpěla tím, že se v Egyptě začaly vyrábět skleněné kroužky, perly a kameny.⁶⁰

Roku 1934 bylo Československo v nevýhodě především v tom, že ho ostatní státy předstihovaly v odběru bavlny.⁶¹ Méně odebíralo už jen Portugalsko a Polsko. Situace byla daná i tím, že Československo hodně vykupovalo egyptskou bavlnu v Brémách. Egyptská vláda byla ochotná snížit clo na fezy, ale vstřícný krok měl přijít i ze strany Prahy. Poté měla egyptská vláda snížit clo na bavlnu. Bylo tedy žádoucí omezit výkup bavlny z Brém a vykupovat bavlnu od jedné společnosti v Egyptě, jejímž ředitelem byl Čech Josef Grumlík. Dále bylo nutné zjednodušit dopravu, k tomu byly potřebné dohody s jihoslovanským, rumunským a bulharským Lloydem.⁶²

Přesto, že v Egyptě byl zaveden ve větší míře sklářský a textilní průmysl, nebylo pochyb o tom, že Egypt zůstane agrární zemí. Hlavním zaměstnáním Egyptanů zůstávalo zemědělství. Od poloviny 30. let sílila egyptská lodní doprava a zvyšoval se také dovoz bavlny do RČS.⁶³

55 AMZV, Politické zprávy Káhira 1934, Periodická zpráva politická za I. čtvrtletí 1934, 1. dubna 1934, č. j. 114/dův.

56 NA, MZV – VA I, kart. 1637, Národní politika, „Slovenští skláři do Egypta“, 13. 4. 1934.

57 NA, MZV – VA I, kart. 1638, Lidové noviny, „Návrat čs. sklářů z Egypta“, 31. 7. 1934. Hovoří také o nuzných podmínkách pro domorodé dělníky, kteří zde pracovali za denní mzdu v přepočtu 2 Kč.

58 AMZV, Politické zprávy Káhira 1934, Periodická zpráva politická za I. čtvrtletí 1934, 1. dubna 1934, č. j. 114/dův. V Národních listech z 28. 3. 1934 se hovoří o 55členné skupině sklářů. NA, MZV – VA I, kart. 1637,

59 AMZV, sekce IV, kart. 753. „Zaměstnání čs. sklářů v Egyptě. Firma Mohammed S. Yassan Kahýra.“ Praha, 26. dubna 1937, č. j. 12758/IV-5/37.

60 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „Návštěva egyptských žurnalistů v ČSR“, Alexandrie, 12. června 1935, č. j. 652/35.

61 Československo v té době odebíralo bavlnu za 489 050 egyptským liber.

62 AMZV, Politické zprávy Káhira 1934, Běžná zpráva politická č. 5, 24. dubna 1934, č. j. 97/90/D.

63 AMZV, Politické zprávy Káhira 1934, Periodická zpráva politická za I. čtvrtletí 1934, 1. dubna 1934, č. j. 114/dův.

Zásadní byl rok 1935, kdy stoupal československý odběr bavlny a tím i bilanční schodek. V Egyptě hrozilo zvýšení cla na dovoz smaltovaného zboží, což by byla pro Československo další rána. Do Egypta byli také vysláni zástupci Škodových závodů a ČKD. Jejich zájem se vztahoval především na státní dodávky.⁶⁴

Naše obchodní bilance se ve 30. letech udržovala přibližně na stejné výši. S tím, že nešlo přikročit ke snížení nákupu egyptské bavlny. V případě, že by Československo nakupovalo bavlnu v menším rozsahu, zvýšilo by se clo. To dokládá situace z roku 1936, kdy odběr bavlny tvořil 92 % celého nákupu z Egypta. Příhodná šance se Československo naskytla v posledních měsících roku 1935, kdy byly uvaleny sankce na italské výrobky a bezesmluvní styk s Japonskem. Československým exportérům by tak bylo umožněno umístit své výrobky na egyptský trh.⁶⁵

Roku 1937 zaznamenal Egypt opět velký úspěch v prodeji bavlny. Díky tomu mohl věnovat více financí na nákup zboží ze zahraničí. Zvýšil se především dovoz textilu, uhlí, chemikálií a kovových výrobků, především železa a plechu. Na konci roku 1937 docházelo k poklesu cen na bavlnářských burzách, což znamenalo nepříznivý obrat v egyptské ekonomice. Náš obchod s Egyptem v tomto roce zaznamenal oživení. Současně stoupl československý nákup bavlny. Tím se naše pasivní bilance snížila pouze zanedbatelně.⁶⁶

V roce 1937 se Československá republika řadila na 8. místo mezi největšími odběrateli egyptských surovin. Dobrá pověst Československa se upevnila a stoupal zájem o naše výrobky.⁶⁷

Velmi dobře si v Egyptě vedla i firma Baťa. Nejprve zde byly zřizovány obchody prodávající zboží vyrobené v Československu, ale poté co se zvýšil celní tarif, byla zřízena roku 1930 pobočka obuvnického závodu přímo v Alexandrii. Baťa zde chtěl rozšířit svou výrobu a vystavit nedaleko Alexandrie další pobočku. První jednání probíhala již roku 1933, ale neúspěšně. V květnu roku 1937 ale získala firma Baťa od egyptských úřadů k výstavbě další továrny povolení.⁶⁸

V červenci 1937 byla vypsána veřejná soutěž pro strojní zařízení egyptské tiskařské a papírenské továrny. Ucházely se i Škodovy závody, ale přednost byla dána firmě německé.⁶⁹

64 AMZV, Politické zprávy Alexandrie 1935, Periodická zpráva č. III. za 3. čtvrtletí 1935, 1. října 1935, č. j. 50/dův.

65 AMZV, Politické zprávy Káhira 1935, Periodická zpráva č. IV. za IV. čtvrtletí 1935, 1. ledna 1936, č. j. 1 dův.

66 AMZV, Politické zprávy Káhira 1937, Zpráva periodická č. IV za IV. čtvrtletí 1937, 1. ledna 1938, č. j. 3 dův.

67 AMZV, Politické zprávy Káhira 1937, Politická zpráva periodická č. III. za III. čtvrtletí 1937, 8. října 1937, č. j. 51 dův.

68 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „*Egypt: usazování cizích průmyslových podniků*“, Alexandrie, 21. května 1937, č. j. 936/37.

69 AMZV, Sekce IV, kart. 753, „*Vzrůst egyptského průmyslu. Nová papírna*“, Káhira, 15. července 1937, č. j. 2483/37.

V roce 1937 se dařilo vyvážet do Egypta především Ringhofferovým závodům, které v tomto roce obdržely lukrativní zakázku od egyptských státních drah na dovoz osobních vagónů.⁷⁰

Roku 1938 se v Egyptě objevil černý obchod s československou valutou. Přesto, že si československá měna i po odtržení pohraničních území svůj kurz zachovala, daly se tisícikorunové bankovky vyměnit za 360–370 piastrů. Jejich cena byla tedy značně znehodnocena.⁷¹ Černý obchod s československými bankovkami přinesl káhirským bankéřům značný zisk. Předpokládalo se, že z takového obchodu mají denní zisky 3000–5000 Kč. Značný objem našich bankovek do Egypta dovezla československá židovská emigrace. Pro Česko-Slovensko tato situace mohla znamenat značnou ránu, mohlo dojít až k znehodnocení naší měny za hranicemi.⁷²

I po ztrátě pohraničí plynuly Československu dobré vyhlídky na rozvoj obchodních styků s Egyptem. Řada místních firem byla ochotna rozvázat spolupráci s podniky, které se nyní ocitaly v Německu a navázat spolupráci se závody stejného oboru v Československu.⁷³

Přehled obchodních vztahů se zahraničím ve 20. letech

| Rok | Dovoz do ČSR
(v milionech Kč) | Vývoz z ČSR
(v milionech Kč) |
|------|----------------------------------|---------------------------------|
| 1920 | 23 384 | 27 569 |
| 1921 | 22 433 | 27 312 |
| 1922 | 12 696 | 18 086 |
| 1923 | 10 222 | 12 573 |
| 1924 | 15 261 | 15 667 |
| 1925 | 17 054 | 17 534 |
| 1926 | 14 651 | 16 592 |
| 1927 | 17 120 | 18 544 |
| 1928 | 18 355 | 19 366 |
| 1929 | 19 134 | 18 521 |

(Zahraniční obchod Republiky československé v roce 1929. Státní úřad statistický Praha, 1931.)

70 NA, MZV – VA I, kart. 1638, Národní listy, „*Egyptské objednávky u Ringhoffera*“, 5. 11. 1937.

71 AMZV, Sekce IV, kart. 348, „*Egypt – znehodnocení čs. valuty v Egyptě*“, Káhira, 9. listopadu 1938, č. j. 3425/38.

72 AMZV, Sekce IV, kart. 348, „*Egypt – znehodnocení čs. valuty*“, Káhira, 19. května 1938, č. j. 1764/38.

73 AMZV, Politické zprávy Káhira 1938, Politická zpráva periodická č. III za III. čtvrtletí 1938, 1. října 1938, č. j. 59/dův.

Přehled obchodních vztahů s Egyptem ve 20. letech

Rok	Dovoz do ČSR z Egypta (v mil. Kč)	Podíl na celkovém dovozu	Vývoz z ČSR do Egypta (v mil. Kč)	Podíl na celkovém vývozu
1920	88	0,38 %	74	0,27 %
1921	102	0,45 %	101	0,37 %
1922	54	0,43 %	143	0,79 %
1923	17	0,17 %	98	0,78 %
1924	32	0,21 %	120	0,77 %
1925	68	0,40 %	164	0,94 %
1926	90	0,61 %	130	0,78 %
1927	226	1,32 %	152	0,82 %
1928	201	1,10 %	185	0,96 %
1929	196	1,02 %	174	0,94 %

(Zahraniční obchod Republiky Československé. Státní úřad statistický Praha. Ročníky 1920–1929.)

Ve 20. letech mělo Československo vůči Egyptu střídavě aktivní a pasivní obchodní bilanci. Během těchto deseti let jsme vyvezli zboží v hodnotě přibližně 1 341 369 000 Kč. Mezi léty 1925–1930 patřil Egypt mezi dvacet nejdůležitějších států pro náš zahraniční obchod.

ČSR vyvezla do Egypta zboží v největší hodnotě roku 1928. Naopak nejslabším byl rok 1920. To souviselo i s tím, že ČSR byla v té době nový stát a Egypťané o něm neměli ještě dostatečné povědomí. Z Egypta do ČSR bylo dovezeno zboží v největší hodnotě v roce 1927. Nejslabším byl rok 1923. Československý vývoz si oproti egyptskému udržoval stabilnější hodnoty a mezi jednotlivými léty nebyly tak propastné rozdíly. Např. egyptský dovoz za rok 1923 byl více než třikrát nižší než v předchozím roce. V tomto období ale poklesl výrazně i československý vývoz, ovšem méně než o polovinu.⁷⁴

Od druhé poloviny 20. let se zvyšovala hodnota dovozu do ČSR. Tento fakt byl způsoben tím, že v letech 1925–1930 byla bavlna vůbec nejdůležitějším dovozním artiklem do ČSR, přičemž drtivá většina bavlny se dovážela právě z Egypta. Také se zvyšovala i hodnota vývozu, protože v Egyptě byl velký zájem o skleněné výrobky, jablonecké zboží a železné zboží. V tomto období se řadil Egypt z hlediska dovozu na 17. místo, z hlediska vývozu na místo 18. Tím se Egypt řadil mezi třicet nejvýznamnějších obchodních partnerů Československa.

⁷⁴ Zahraniční obchod Republiky Československé, Státní úřad statistický Praha, Ročníky 1920–1929.

V rámci Afriky byly mimo Egypta udržovány významné obchodní vztahy pouze jen s britskými državami v jižní a západní Africe.⁷⁵

Významným dovozním artiklem 20. let byly bavlna, piniové, kokosové a další ořechy, cibule, česnek, kožené zboží a také tabák a káva. Důležitými vývozními artikly z Československa byly cukr, punčochy a ponožky, plátěné látky, vlněné hnací motory, sklářské výrobky, železné zboží, jablonecké výrobky, papír.⁷⁶

Přehled obchodních vztahů se zahraničím ve 30. letech

| Rok | Dovoz do ČSR
(v milionech Kč) | Vývoz z ČSR
(v milionech Kč) |
|-------|----------------------------------|---------------------------------|
| 1930 | 15 715 | 17 474 |
| 1931 | 11 801 | 13 149 |
| 1932 | 8 158 | 7 392 |
| 1933 | 6 125 | 5 923 |
| 1934 | 6 392 | 7 288 |
| 1935 | 6 743 | 7 947 |
| 1936 | 7 915 | 8 036 |
| 1937 | 10 980 | 11 972 |
| 1938 | 8 390 | 10 235 |
| I–IX | 6 889 | 8 516 |
| X–XII | 1 501 | 1 719 |

(*Zahraniční obchod bývalého Česko-Slovenska v roce 1938, I. díl, III. Řada. Praha: Státní úřad statistický, 1939, s. 25.*)

⁷⁵ *Zahraniční obchod Republiky Československé*, Státní úřad statistický Praha, Ročník 1930, III. díl, svazek 75.

⁷⁶ *Zahraniční obchod Republiky Československé*, Státní úřad statistický Praha, Ročníky 1920–1929.

Přehled obchodních vztahů s Egyptem ve 30. letech

Rok	Dovoz do ČSR z Egypta v (mil. Kč)	Podíl na celkovém dovozu	Vývoz z ČSR do Egypta v (mil. Kč)	Podíl na celkovém dovozu
1930	120	0,76 %	136	0,78 %
1931	107	0,91 %	82	0,62 %
1932	79	0,97 %	49	0,66 %
1933	75	1,22 %	46	0,78 %
1934	11	0,17 %	54	0,74 %
1935	119	1,76 %	52	0,65 %
1936	171	2,16 %	66	0,82 %
1937	222	2,02 %	117	0,98 %
1938	131	1,56 %	77	0,75 %
I–IX	115	1,67 %	66	0,78 %
IX–XII	16	1,07 %	11	0,64 %

(*Zahraniční obchod Republiky Československé. Státní úřad statistický Praha. Ročníky 1930–1937, Zahraniční obchod bývalého Česko-Slovenska v roce 1938, I. díl, III. Řada. Praha: Státní úřad statistický, 1939.*)

Celá 30. léta měla Československá republika vůči Egyptu pasivní obchodní bilanci. Výjimkou, kdy vývoz převažoval nad dovozem, byl pouze rok 1930. Na vině byla především hospodářská krize v Egyptě. Země si tudíž nemohla dovolit nakupovat tolik, jako v předešlých letech.

ČSR vyvezla do Egypta zboží v největší hodnotě roku 1930. Nejméně se vyvezlo zboží roku 1933, kdy vrcholila hospodářská krize i v Evropě, ale i předchozí rok byl slabý. Z Egypta do ČSR bylo dovezeno zboží v největší hodnotě v roce 1937. Naopak nejslabší byl také rok 1933. Z toho vyplývá, že obchodní aktivity se tento rok nedařily ani jedné straně.

Za rok 1938 se statistiky obchodní výměny mezi Československem a Egyptem místly různí. Jedním z důvodů je uvádění společných hodnot pro Egypt a Habeš. Je tedy obtížnější tyto hodnoty přesně kvantifikovat. Vzhledem k tomu, že obchod s Habeší dosahoval v tomto období minimálních hodnot, je možné se domnívat, že z toho důvodu byl ve statistikách přiřazen k Egyptu. Přesto

můžeme soudit, že ve 30. letech byl výnos z vývozu zhruba o třetinu menší než v předchozím desetiletí.

Dovozní artikly byly obdobné jako v předchozích letech, zvýšil se však dovoz bavlny. Také vývoz si zachoval obdobnou strukturu, ale v polovině 30. let se snížilo jeho množství. Újmy zaznamenal především obchod se sklem, protože v Egyptě byla založena domácí továrna. Mezi hlavní československé vývozní artikly patřilo ve 30. letech i hliněné zboží, zápalky, lékárnické zboží, voňavky, pivo a vozidla.⁷⁷

Závěrem

Obecně lze říci, že československý obchod s Egyptem nebyl v meziválečném období rozhodně nepodstatný. Stěžejním obchodním artiklem byla bavlna, která ovlivňovala i obchod ostatní.

V průběhu sledovaného období většinou převažoval egyptský vývoz a Československo mělo vůči Egyptu spíše pasivní obchodní bilanci. Ve 30. letech nebyla v mnohém situace pro Československo tak výhodná jako v letech předešlých. Egypt již nebyl pouze agrární zemí a svoji činnost zahájilo několik tamních továren. Československé výrobky s vyššími náklady na práci i přepravu navíc mnohdy nemohly cenově konkurovat výrobkům egyptským. Přesto Egypt zůstal po celé meziválečné období nejvýznamnějším obchodním partnerem Československa na africkém kontinentě.

Autorka/Author

Veronika Vavrečková

Historický ústav
Filozofická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
500 03 Hradec Králové
veronika.vavreckova@uhk.cz

Mgr. Veronika Vavrečková (* 1988) je doktorandkou HÚ FF UHK. Specializuje se především na výzkum československých zahraničních a obchodních vztahů v meziválečném i poválečném období.

⁷⁷ *Zahraniční obchod Republiky Československé*, Státní úřad statistický Praha, Ročníky 1930–1937.

Sociální realita česko-polského příhraničí po roce 2000

ANNA VÁCLAVÍKOVÁ

Abstrakt/Abstract

Článek¹ je malou sondou do života obyvatel v česko-polském příhraničí,² hledá odpověď na otázku, do jaké míry ovlivnila hospodářská krize v roce 2009 životní úroveň jeho obyvatel a nakolik tato situace změnila sociální cítění obyvatel na obou stranách hranice. Dotazníkové šetření proběhlo v letním období (květen–červenec) roku 2011 a týkalo se respondentů na české a polské straně příhraničí. Otázky se zaměřovaly na zkoumání „Sociální reality Česko-polského příhraničí“, a to jako reakce na členství obou zemí v Evropské unii. Cílem bylo mj. zjistit hodnotové postoje obyvatel na obou stranách příhraničních regionů (podle věku, pohlaví, ekonomické aktivity, stupně vzdělání a původu bydliště) a tyto korelovat a analyzovat. Z vybraného souboru otázek byly zvoleny ty, které vyjadřují názor obyvatel na hospodářskou situaci způsobenou důsledky krize v roce 2009 a jejím dopadem na ekonomickou situaci na obou stranách hranice a z ní vyplývající postoj obyvatel k filantropii, konkrétně k formám pomoci druhým v případě nouze. Formulace otázek monitorovala existující a nadále přetrvávající sociální a ekonomické problémy v obou sledovaných regionech na česko-polském příhraničí, důsledky z nich vyplývající a především reakce jednotlivců z obou regionů k případné situaci, kdy byl jednotlivec požádán o poskytnutí pomoci (finanční, materiální aj.) jiné osobě.

Social reality in the Czech-Polish borderland since 2000. The article is a little insight into the life of people in the Czech-Polish borderland, that seeks to answer to the question to what level affected the economic crisis in 2009 the standard of living of this people and how the crisis has changed the social feeling of the population on both sides of the border. A questionnaire survey was conducted during the summer season (May–July) of 2011 and was related to the respondents on the regions on the Czech and Polish side of the border. Questions focused on examining „Social reality in Czech-Polish borderland“, as a response to the membership of both countries in the European Union. The aim was, among other things, to determine value of attitudes of the population on both sides of the border (by age, gender, economic activity, education level and origin of residence), and correlation and analysis of the datas.

- 1 Příspěvek vznikl v rámci projektu Studentské grantové soutěže SGS/3/2014 „Síť podpory dobrovolnictví, náměty k rozvoji existující infrastruktury a institucionálních kompetencí“, FVP SU v Opavě.
- 2 Na české straně se jednalo o okresy Bruntál, Opava, Nový Jičín, Ostrava, Karviná a Frýdek-Místek, na polské straně Głubczycki, nyski, prudnicki, kdzierzynsko-kozelski, opole, brzeski, kluczborski, krapkowicki, namysłowski, oleski, opolski, strzelecki.

From the selected set of questions were selected those which express the opinion of the population on the economic situation caused by the consequences of the 2009 crisis and its impact on the economic situation on both sides of the border and the ensuing attitude of the population toward the philanthropy, notably the forms of help to others in emergencies. The questions were create to monitor the existing and remain persistent of social and economic problems in both regions of the Czech-Polish borderland, the consequences arising therefrom, and in particular reactions of individuals from both regions to any situation where an individual has been asked to provide assistance (financial, material, etc.) to another person.

Klíčová slova/Key Words

Česko-polské příhraničí, filantropie, region, Evropská unie, sociální realita, hospodářská krize, ekonomická aktivita

Czech-Polish borderland, philanthropy, region, European Union, social reality, economic crisis, economic activity

Úvod

Česká republika a Polsko vstupovaly v roce 2004 do svazku zemí Evropské unie s přesvědčením, že tento významný krok přinese oběma zemím lepší ekonomické, sociální, společenské, politické a kulturní podmínky a vytvoří nový prostor pro uplatnění každého jednotlivce.³ Většina obyvatel ovšem přistupovala k evropskému prostoru jako k území, které bude bez hranic, bez omezení a bez ekonomických bariér, které dá nové šance a možnosti k získání pracovních příležitostí nebo lepší práce, ke zvýšení své životní úrovně, zlepšení pracovních, životních i rodinných podmínek,⁴ lepší šance k získání vzdělání i na zahraničních školách, k zvýšení jazykové gramotnosti atp.⁵ Současná realita však poněkud pokulhává za očekávanými skutečnostmi. Úloha a význam Evropské unie pro další vývoj obou ekonomik patří doposud k jevům, které země nestačily dostatečně vstřebat a zpracovat. Také dopady hospodářské krize a následných ekonomických výkyvů ovlivnily názorové postoje obyvatel na obou stranách hranice.

Analýza problému:

Stav a úroveň ekonomiky a její možnosti jsou dány úrovní hospodářské politiky dané země, která odhaluje slabá místa, ale i netušené možnosti země i jejich obyvatel. Výzkumné šetření, jehož výsledky (v daném případě pouze dílčí) jsou

3 Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, Brno 2008.

4 Eugeniusz KWIATKOWSKI – Mieczyslaw W. SOCHA – Urszula SZTANDERSKA, *Labour Market Flexibility and Employment Security*, Poland, Employment Paper Series 2001/28. Geneva 2001.

5 Jan BARCZ, *Prawno – polityczne ramy debaty nad przyszłością EU*, in: *Sprawy Międzynarodowe*, 2006; Agata GOSTYŃKA – Paweł TOKARSKI – Patryk TOPOROWSKI – Damian WNUKOWSKI, *The polish Institute of International Affairs*, Wrocław 2013.

zde předkládány, se ve vymezeném souboru otázek zaměřilo na rozbor vybraných ekonomických okruhů, spolu se zhodnocením jejich dopadu na sociální oblast života obyvatel, a to Česko-polského příhraničí.⁶ Rozličné hodnotové postoje obyvatel jsou tématem řady výzkumů⁷ a výzkumných institucí ČR např. Centra pro výzkum veřejného mínění, Centra pro sociální a ekonomické strategie při FSV UK v Praze, Sociologického ústavu AV v Praze, Uniwersytet Opolski, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Uniwersytet Wrocławski (Centrum Monitoringu Społecznego i Kultury Obywatelskiej). Hodnoty, lépe řečeno škála hodnot, mají svou genezi, procházejí vývojem, jsou ovlivněny sociálními, ekonomickými, kulturními i společenskými vlivy, mají svou tradici a vycházejí ze zkušeností jedinců i společnosti.⁸ Škála hodnot podléhá změnám, tak jako se mění společnost a jeho kultura. Výzkumy, probíhající v časové posloupnosti, takto mapují změny ve vývoji společnosti, výzkumy, probíhající v různých regionech, navíc podchycují i kulturní odlišnosti.

Dotazníkové šetření, o němž se zde hovoří, proběhlo v letním období (květen–červenec) roku 2011 a týkalo se respondentů na české a polské straně příhraničí. Otázky se zaměřovaly na zkoumání „Sociální reality Česko-polského příhraničí“, a to jako reakce na členství obou zemí v Evropské unii. Cílem bylo mj. zjistit hodnotové postoje obyvatel na obou stranách příhraničních regionů a tyto korelovat a analyzovat. Dotazníky⁹ byly určeny oběma pohlavím, členěny podle ekonomické aktivity respondentů, věku, jejich stupně vzdělání a určení lokality bydliště (město, venkov). Z vybraného souboru otázek byly zvoleny ty, které vyjadřují názor obyvatel na hospodářskou situaci způsobenou důsledky krize v roce 2009 a jejím dopadem na ekonomickou situaci na obou stranách hranice a z ní vyplývající postoj obyvatel k filantropii, konkrétně k formám pomoci druhým v případě nouze.

Formulace otázek monitorovala existující a nadále přetrvávající sociální a ekonomické problémy v obou sledovaných regionech na česko-polském příhraničí, důsledky z nich vyplývající a především reakce jednotlivců z obou regionů k případné situaci, kdy byl jednotlivec požádán o poskytnutí pomoci (finanční, materiální aj.) jiné osobě.

První dotaz směřoval k zjištění, jak dalece ovlivnila krize v roce 2009 ekonomickou situaci jednotlivců, a to na obou stranách hranice. Hospodářská krize v roce 2009 postihla řadu evropských i mimoevropských zemí, Českou republiku a Polsko nevyjímaje. Lze souhlasit s tvrzením, že *„ekonomická a sociální dimenze představují ve vědomí lidí i v politickém rozhodování hlavní dimenze určující kvalitu života ve...společnosti a v dohledné budoucnosti zůstanou prioritními*

6 Výzkumné šetření bylo realizováno vědeckými pracovníky a studenty Sociologického institutu Opolské univerzity a Ústavu veřejné správy a regionální politiky Slezské univerzity v Opavě.

7 Např. Yany Leontyevy z roku 2010.

8 Piotr SZTOMPKA, *Sociologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002.

9 V Moravskoslezském kraji v počtu 658 ks, v Opolském vojvodství 660 ks.

*kritérií celkového společenského rozvoje*¹⁰.¹⁰ Ve škále možných odpovědí na otázku dopadu hospodářské krize v roce 2009 na jednotlivce, v níž měli respondenti možnost volby 4 uzavřených odpovědí a 1 otevřené, se nabízela:

- ztráta zaměstnání,
- snížení mzdy,
- nutnost hledání si druhé práce,
- krize se respondenta nedotkla,
- krize **měla na něj dopad** a respondent/ka měli možnost vypsat jaký.

Pod vlivem ekonomické a sociální reality v řadě zemí EU i mimo EU se hypoteticky dalo očekávat, že odpovědi respondentů z českého i polského příhraničí budou vesměs vyjadřovat negativní dopad na život jedinců. Série odpovědí však poněkud vybočuje z hypotetického předpokladu.¹¹

Z hlediska pohlaví měla hospodářská krize poněkud jiný dopad, než se dalo předpokládat. Obě skupiny obyvatel příhraničních regionů se svou nedostatečnou infrastrukturou, s malou nabídkou pracovních příležitostí pro obě pohlaví spíše naznačovaly propady v objemu zaměstnanosti, případně celkové ztráty zaměstnání.

Výzkum přinesl odpovědi, z nichž vyplynulo následující – z objemu odevzdaných odpovědí uváděly **české ženy** v 30 %, že se jich krize nedotkla, což je zhruba o 1/3 více než odpovědí, z nich vyplývá nějaký vliv krize na osobní život.

Polské ženy takřka v 29 % také uvedly (28,6 %), že se jich krize nedotkla, ale v 25 %, což je souhrn všech ostatních odpovědí, uvádějí nějaký dopad krize na jejich osobní život, většinou se jednalo o snížení mzdy nebo ztrátu práce.

U **mužů** byla situace na české straně ve srovnání s českými ženami poněkud odlišná a spíše se podobá situaci na polské straně. Z počtu odevzdaných hlasů se zhruba polovina mužů vyjádřila o příznivé osobní situaci, ale druhá polovina již dopad krize osobně pocítila – nejvíce snížením mzdy a ztrátou zaměstnání. U polských mužů je obraz téměř zrcadlový jako u mužů z Česka.

Z hlediska ekonomického postavení (studující, pracující a bez placené práce) na **české straně** největší část respondentů vyjádřila spokojenost nad tím, že se jich krize nedotkla, přičemž pro tuto odpověď odevzdala největší počet hlasů skupina pracujících a překvapivě také skupina osob bez placené práce. Z toho můžeme také usuzovat, do jaké míry byla a je zde rozšířena tzv. práce na černo. Téměř 18 % respondentů z kategorie pracujících ovšem také uvedlo, že krize měla vliv na snížení jejich mzdy, skupina osob bez placené práce uvedla ztrátu zaměstnání.

U **polských** respondentů můžeme vysledovat větší názorovou rozdílnost v dopadu krize na jejich osobní život, i když i zde největší skupina dotazovaných, a to hlavně z řad pracujících, odpověděla, že se jich krize nedotkla. Na straně druhé vcelku výrazný podíl tvoří také odpovědi z druhé strany spektra.

10 Miroslava MAŠKOVÁ – Zuzana DRHOVÁ, *Kritéria společenského vývoje*, in: Martin POTŮČEK – Miroslava MAŠKOVÁ a kol., Česká republika – trendy, ohrožení, příležitosti, Praha 2009, s. 19.

11 Thomas Hobbes v díle Leviathan, rozvíjí myšlenku, že zasahování a kontrola veřejného sektoru může zredukovat lidskou svobodu a ekonomické podněty.

Nezaměstnaní zcela logicky jako negativní dopad krize uvedli ztrátu zaměstnání, pracující (spolu s pracujícími studenty) především snížení stávající mzdy.

Pracovní síly jsou stále kategorií, která prochází řadou změn v důsledku poklesu či růstu ekonomiky, v důsledků příznivé sociální situace či naopak sociálního kolapsu. Citelný dopad na pracovní trhy mají také skupiny pracujících, kteří se rekrutují z různých *věkových kategorií*. Hodnotíme-li výsledky výzkumu na české straně podle stupně dosaženého vzdělání v korelaci s jednotlivými věkovými skupinami odpovědí zvláště, pak nám opět vyplyne, že všechny věkové kategorie respondentů nejvíce hodnotí dopad krize překvapivě jako bezproblémový, přičemž výrazně skupina 60+ a věková kategorie 30–44 let. Posledně jmenovaná skupina však také zaznamenala oproti jiným věkovým skupinám největší propad ve výši mezd. Hned za ní se ocitají respondenti ve věkové kategorii 44–59, tato věková skupina je ovšem navíc nejčetněji postižená ztrátou práce.

Polská část výzkumných odpovědí opět vykazuje větší názorovou rozdílnost, než tomu je u českých respondentů. Jestliže se na české straně krize dotkla nejméně skupiny osob 60+ a 30–44letých, pak na polské straně nejmenší dopad měla krize na 18–29leté (19,3 %) a 30–44leté (12,5 %). Všechny věkové kategorie však byly zasaženy rovnoměrně ztrátou zaměstnání (18,2 %) či snížením mezd (18,8 %).

U věkové kategorie 60+ lze usuzovat, že se ve větší míře jedná o skupinu osob sociálně zajištěnou – tedy osoby pobírající starobní důchody.

Vzdělání je rozhodující devizou, která umožní pracovní síle její realizaci na trhu práce i uspokojování svých osobních potřeb a nároků. Dnes je vzdělání chápáno jako jeden z nosných faktorů růstu národního bohatství. Stav a úroveň vzdělání je vedle společenské prestiže především vnímáno ekonomicky – dává jedinci šanci na lepší mzdové ohodnocení, vyšší míru ekonomické aktivity, menší pravděpodobnost ztráty zaměstnání a případně kratší dobu nezaměstnanosti. **Výsledky výzkumu potvrzují, že ve většině případů ovlivnil dopad krize negativně osoby s nižším stupněm vzdělání, a to na obou stranách hranice.**

Největší pohyb lze vysledovat u skupiny českých respondentů se středním vzděláním s maturitou a bez maturity. Vykazují vysoké procento osob, kterých se krize nedotkla, (s maturitou kolem 19 %, bez maturity 17 %). Osoby se středním vzděláním bez maturity jsou také zhruba v 8 % postiženy nezaměstnaností a v 10 % snížením mezd.

Na **polské straně** se čísla poněkud liší, ale odlišnost lze připsat jiné metodice členění stupně vzdělání. Osoby se středním vzděláním s maturitou a bez maturity, kam můžeme přiřadit i učňovské (Poláci – zasadnicze zawodowe) tvoří absolutně nejpočetnější skupinu, na niž krize nedolehla, v součtu jde téměř o 64 %. Osoby se základním vzděláním se na české i polské straně pohybují ve stejných či hodně podobných hodnotách – poměrně početná část nepocituje dopad krize, minimálně ztrátu práce, ale jak Poláci, tak Češi bez vzdělání si více hledali jinou práci.

Osoby s vysokoškolským vzděláním potvrzují výše nastíněnou teorii a vykazují v reálných číslech pomíjivé hodnoty nezaměstnaných (v procentech 0–1,3%), největší část vysokoškoláků nezaznamenala negativní dopad krize, a to jak na české (v 9%–10%), tak i na polské straně (zde je spojena skupina vzdělání licencjaskie a wyższe v 14%).

Jedním z posledních ukazatelů, který dokresluje dopad hospodářská krize na život člověka, je jeho **lokalizace** nebo také **prostorové umístění**. „Prostorová struktura je považována za aktivní prvek diferenciacie socioekonomických procesů formování sociálních struktur“.¹² Území, které poskytuje rozmanitější a větší nabídku pracovních, kulturních, společenských aj. příležitostí, což zpravidla nabízí město a jeho nejbližší okolí, ovlivňuje také výsledky dotazníkového šetření jeho obyvatel.

Srovnáme-li, jak pociťovali krizi obyvatelé **měst a venkova** na české i polské straně, potvrdíme si, že obyvatelé měst vnímají krizi mnohem méně negativně než obyvatelé venkova. Čeští tazatelé – obyvatelé měst – více než v 36% hodnotí svou situaci v důsledku krize jako bezproblémovou, venkované sice jen v 17%, ale v reálných číslech lze tento údaj vnímat jako vcelku příznivý. Naproti tomu ovšem venkovské obyvatelstvo nevykazuje výrazné propady v ostatních ukazatelích – největší změny uváděli tazatelé v poklesu mezd, a to v 6%. Necelých 15% obyvatel měst taktéž zaznamenalo pokles mezd a v 9% ztrátu zaměstnání. Srovnáme-li tytéž ukazatele s **polskými** respondenty, dospějeme k podobným závěrům. I zde se z objemu městského obyvatelstva více než polovina 28,3% hlásí k tomu, že krize se jich osobně nedotkla, venkované se stejně vyjádřili ve 23%. Podobný obraz jako v českém příhraničí i zde obyvatelé venkova nevykazují větší diferenciaci v % u ostatních ukazatelů, všechny hodnoty jsou pod hranici 9% a níže. Městské obyvatelstvo zde, podobně jako v Česku, nejvíce prošlo ztrátou zaměstnání (v 10,3%) a snížením mzdy (11,8%).

Určitá procentuální diferenciacie, která se projevuje zvláště u českého šetření, obsahuje odpovědi na dopady krize – *jiné, jaké*. Zde respondenti uváděli řadu důvodů – nejvíce zvýšení nájmu bytu, stěhování, snížení životní úrovně rodiny, rodinného příslušníka, zdravotní důvody, krach firmy, dopady krachu okolních firem na vlastní firmu atd.

Indikátory vnímání vlivu hospodářské krize

Z analýzy vyplývají závěry, které potvrzují, že hospodářská krize v roce 2009 ovlivnila ve větší či menší míře české i polské respondenty. Obecně lze vyvodit závěr, že krize negativně ovlivnila více muže než ženy, a to na obou stranách hranice. Potvrzuje se také, že lidé s vyšším vzděláním mají větší šanci překonat krizi a zpravidla také příznivěji reagovali na dopad krize. Zajímavý je další poznatek, a to, že řada osob bez placené práce nevnímá krizi tragicky a negativně, z čehož lze případně usuzovat na existenci černého trhu s pracovní silou. Pokud budeme hodnotit dopady krize dle věkové hranice, je zde určitá

12 Lubor TVRDÝ a kol., *Trh práce a vzdělanost v regionálním kontextu*, Ostrava 2007, s. 11.

zákonitost – mladší a vzdělanější jsou na tom lépe než starší a bez vzdělání. U věkové kategorie 60+ hraje roli zajištěnost v podobě starobního důchodu. Také lidé z města jsou na tom v dopadu krize lépe než venkované.

Odpovědi na další otázku, **jak hodnotíte svou životní úroveň**, v nových podmínkách vzniklých po vstupu České republiky a Polska do EU a v důsledku dopadu hospodářské krize, vyznívají vcelku jednoznačně. Podle různých konceptů a přístupů k výzkumu hodnot se lze přiklonit postupu Ronalda Ingleharta, o kterém hovoří Prudký ve své publikaci,¹³ v němž se objevuje myšlenka-hypotéza tzv. vzácnosti, kdy „*po období ekonomického dostatku a bezpečí... „období úpadku vyvolává vyšší orientaci na ekonomické a další materiální hodnoty“*“. „*Bojovat proti růstu cen – vyjádření hodnotových preferencí spojených spíše s ekonomickými, materialistickými a stav uchovávacími hodnotami*“.¹⁴ Škála nabídky se pohybuje v rovině – *špatná – spíše špatná – spíše dobrá a dobrá*.

Z celkového počtu odevzdaných hlasů se pro volbu spíše dobrou a dobrou vyjádřilo 78 % českých respondentů (žen i mužů), přičemž s nepatrnou odchylkou se ženy více přiklánějí k odpovědi spíše dobrá, kdežto muži jsou optimističtější.

Polští dotazovaní muži i ženy se více než 71,5 % vyjadřují obdobně jako Češi, pro spíše dobrou či dobrou životní úroveň, ale můžeme zde vyzpozorovat větší vychýlení směrem k negativním odpovědím, než tomu je u českých respondentů.

Pokud budeme sledovat hodnoty, které nám vyplynuly ze škály odpovědí dotazovaných podle jejich **ekonomické aktivity**, pak se situace opakuje jako v předchozím případě. **Čeští** respondenti v postavení studující, pracující a bez placené práce hodnotí svou životní úroveň v 78 % jako spíše dobrou a dobrou, přičemž opět se ve větší míře shodují na hodnocení spíše dobrá (55 %), z čehož kategorie pracujících v 31 %. Zbývajících 22 % tvoří odpovědi špatná nebo spíše špatná, a je zcela pochopitelné, že největší počet odpovědí pochází z řad osob bez placené práce (13 %). **Polští** respondenti se vyjadřují v podobném duchu. Ze 2/3 (72 %) hodnotí svou situaci jako čeští dotazovaní, tedy dobrá a spíše dobrá a taktéž kategorie pracujících se vyjadřuje pro tuto variantu v 36,5 %, připočteme-li ještě pracující studenty, tak se číslo navýší o dalších 9,5 %. Naproti tomu odpověď, že se jim jejich životní úroveň jeví jako *špatná*, hůře hodnotí polští respondenti. Za všechny kategorie ekonomického postavení to jsou 3,3 %, kdežto u všech Čechů se jedná asi o 2 %.

Zajímavé je srovnání předchozích odpovědí (dle ekonomické aktivity) s odpověďmi dotazovaných podle jejich dosaženého stupně vzdělání. Potvrzuje se, že vzdělání na všech stupních ovlivňuje ekonomickou aktivitu pozitivně a respondenti svou životní úroveň v 78 % pociťují jako dobrou a spíše dobrou. S podobnou škálou výsledků se setkáme i u polských respondentů. Pokud čeští i polští respondenti naopak hodnotí svou životní úroveň špatně či spíše špatně, jedná se ve větší míře o osoby se základním vzděláním, středním bez maturity a v případě Poláků s výučním listem (jiná metodika členění stupně vzdělání).

13 Libor PRUDKÝ a kol, *Inventura hodnot. Výsledky sociologického výzkumu hodnot ve společnosti České republiky*, Praha 2009, s. 78.

14 *Tamtéž*, s. 78–79.

Ještě zajímavější je údaj uvádějící, nakolik koresponduje původ obyvatel **město x venkov** ve výsledcích hodnocení jejich životní úrovně. Zcela jednoznačně **čeští** respondenti – obyvatelé **měst**, hodnotí svou životní úroveň ve velké míře jako dobrou a spíše dobrou (15 %, 37 %), taktéž obyvatelé venkova se přiklánějí k hodnocení, které se pohybuje v rozmezí spíše dobrá a dobrá. U obyvatel měst se však 14 % vyjadřuje o své životní situaci jako o spíše špatné a u 2 % jako špatné. V případě **polských** respondentů se dá výsledek zobecnit s výsledkem na české straně.

Postoje obyvatel k různým životním situacím vyjadřují stupeň altruismu, sociálního citění a sociální inteligence. Dosavadní vývoj společnosti (české i polské) ukazuje, že se postoje lidí k hodnotám mění a lidé především více, otevřeněji a aktivněji přistupují k životu a dění kolem sebe. Příkladem mohou být reakce obyvatel v případech, kdy se lidé ocitají, ne vlastní vinou, v komplikovaných životních situacích. Zpravidla nacházejí pomoc bez nároku na náhradu u zcela anonymních dárců. A to i za situace, kdy výsledky výzkumu ukazují na fakt, že „*K hodnotám, jejichž váha po roce 1989 oproti předchozímu období výrazně narostla, patří zejména hedonismus (žít a užít si), narůstající konzumní životní orientace*“.¹⁵

Výzkum uvedených hodnotových postojů obyvatel na obou stranách hranice proto zcela logicky reaguje na tyto změny a odhaluje nám, které ze skupin obyvatel si stále uchovávají své sociální hodnoty a které naopak od nich ustupují.

Předložená otázka „**Které z následujících skupin byste věnoval/a určitou částku peněz v případě požadavku na finanční podporu**“ sleduje dvě roviny. Jedna rovina rozčleňuje dotazované na skupinu těch, kteří na výše položenou otázku odpovídají zcela jednoznačně:

a) nejsem ochoten podpořit, každý se má postarat sám o sebe a druhá část otázky směřuje k formám pomoci dotazem – **16 % (CZ) 25,4 % (PL)**.¹⁶

b) jsem ochoten podpořit a to zejména – a následuje výčet položek:¹⁷

– na týrané ženy 2. (20,4 % PL)

– na oběti živelné pohromy 1. (49 % CZ) (38,8 % PL)

– na nákladnou operaci,

– na zdravotně handicapované 2. (27 % CZ)

– na seniory.

V případě **negativních odpovědí** na dotaz ochoty pomoci potřebným, se u **českých** respondentů jedná celkem o 16 % (mužů i žen) z objemu dotázaných, přičemž muži svou neochotu vyjadřují v 10 %, u žen se přece jen více objevuje smysl pro altruismus, proto se pohybují v rovině 6 %. Poněkud překvapivé jsou výsledky u **polských** respondentů. Zde se negativně vyjádřilo více než 25,4 %

15 Martin POTŮČEK – Miroslava MAŠKOVÁ, *Česká republika – trendy, ohrožení, příležitosti*, Praha 2009, s. 2014.

16 Procentuální vyjádření postojů obyvatel českého (CZ) a polského (PL) příhraničí k otázce.

17 Pořadí důležitosti a procentuální vyjádření postojů obyvatel českého (CZ) a polského (PL) příhraničí k otázce a jejím podotázkám.

dotázaných mužů a žen, muži opět jako čeští převažují nad ženami (M – 13,9%, Ž – 11,5%).

Číslo ukazuje poněkud větší ústup od sociálního citění nebo také v důsledku dopadu krize na rodiny a jednotlivce, nedostatek finančních prostředků nazbyt.

Neochota finančně pomoci se v případě českých respondentů pohybovala na stejné úrovni jak u pracujících (8%), tak i osob bez placené práce (8%), v případě polských dotázaných se největší počet respondentů negativně vyjádřil v kategorii pracujících (11,7%) a vcelku pochopitelně v kategorii osob bez placené práce (7,7%), vysoké procento vykazují také osoby bez bližší specifikace své **ekonomické aktivity** (8%).

Pokud na tutéž otázku pohlédneme z **hlediska věku respondentů**, pak u polských respondentů nejvíce negativních odpovědí pochází od věkové kategorie 18–29 (9,8%) a od skupiny ve věku 45–59 (8%), osoby ve věku 60+ jsou naprosto v menšině. Naproti tomu čeští respondenti v této věkové kategorii jsou v procentuálním vyjádření negativních odpovědí k poměru k ostatním v převaze (6%). Nelze však usuzovat, že lidé v důchodovém věku nemají sociální citění. S větší pravděpodobností lze usuzovat zcela prozaicky – nemají finanční prostředky navíc.

Nezájem respondentů finančně pomoci se liší i podle **stupně vzdělání**. Na české i polské straně se pohybuje v rovině základního vzdělání, učňovského (v případě Polska), středního bez maturity, v samostatných skupinách na polské straně vyjadřují neochotu finančního příspěvku více středoškolaři s maturitou (6,8%), v případě Čechů osoby se středním vzděláním bez maturity (7%). Naproti skupina vysokoškoláků na české i polské straně tvoří nejméně početnou část, která se vyjádřila negativně.

Rozdíl v ochotě finančně pomoci či nikoli, a to z hlediska **původu obyvatel**, zaznamenáváme jak u české tak i u polské skupiny respondentů. Je zajímavé sledovat, že v objemu negativních odpovědí u Poláků i u Čechů převládají obyvatelé měst nad venkovskými. Stejný obraz se ovšem objeví i v případě ochoty pomoci druhým, i zde převládají obyvatelé měst nad venkovskými.

Druhá rovina otázky již otevírá varianty a formy pomoci těch, kteří vyjádřili svůj názor odpovědí – **jsem ochoten podpořit, a to zejména...** Respondentům se zde nabízela škála možností, kam a komu mohou věnovat finanční prostředky v případě, že by se občané ocitli v obtížné životní situaci a nouzi. **Na daném místě je třeba zdůraznit ten fakt, že většina respondentů v dotaznících (Poláci i Češi) označila více variant pomoci, v některých případech dokonce tři.** Už z letmého pohledu na výsledky výzkumu, a to na polské i české straně, naprosto převládají odpovědi **v prospěch obětem živelné pohromy**.

Zkušenosti s letními záplavami zůstávají stále bolestné, lidé se jen obtížně zbavují prožitého stresu, tudíž se dovedou vžít do pocitu těch, kteří tímto peklem prošli. Proto je také patrné, že jsou v daném případě vstřícní a ochotní pomoci. Pokud si srovnáme procentuální výsledky vzorku respondentů na obou stranách hranice, v případě **českých** respondentů vyjádřilo kladnou odpověď asi

49 %, z čehož 26 % tvořily ženy. Na **polské** straně se pro pomoc obětem živelné pohromy sice vyjádřil největší počet respondentů, ale ve srovnání s Čechy je to o zhruba o 10 % méně. Z 38,8 % objemu pomoci naopak (ve srovnání s českými muži) větší vstřícnost projevují polští muži (21,7 %) oproti polským ženám. Ty se vyjádřily pro v 17,1 %.

Na druhém místě v ochotě pomoci se respondenti (*dle pohlaví*) v Česku vyjádřili v prospěch osob **zdravotně handicapovaných** (27 %), kdežto polští respondenti by větší část prostředků věnovali **týraným ženám s dětmi**. Z výzkumného vzorku dotazovaných vyplynulo, že by **nejmenší** objem financí směřovali, a to na české i polské straně, seniorům, v Čechách také na nákladnou operaci. Polský vzorek respondentů ještě osobám handicapovaným. Stojí jistě za pozornost zamyslet se nad tím, proč právě pomoc seniorům je pro celý vzorek dotazovaných nejméně zajímavá a proč právě osoby s handicapem patří u polských dotázaných k druhým nejméně hodným zřetele.

V případě požadavku na finanční podporu není bez zajímavosti srovnat, jaké sociální citění mají osoby **podle své ekonomické aktivity** a jak případně nasměrují svou pomoc. I zde se celý vzorek dotázaných osob (studující, pracující, nezaměstnaní, bez placené práce aj.) vyjádřil jednoznačně v prospěch obětí živelné pohromy a dokonce se čísla téměř shodují s hodnotami vyjádřenými skupinami dle pohlaví. (Češi asi 50 %, Poláci 38,7 %). Obdobně tomu je i v případě druhého pořadí – i zde se polští zaměstnaní, nezaměstnaní, studující aj. vyjádřili v prospěch týraných žen s dětmi (20,4 %), kdežto čeští ekonomicky aktivní i neaktivní v prospěch osob zdravotně handicapovaných. Shoda také panuje v konkrétní skupině osob – největší objem finanční pomoci nabízí skupina pracujících, a to na polské i české straně. A i zde se opakuje situace, pokud jde o pomoc seniorům. Polští respondenti zařadili seniory v důležitosti pomoci poskytované potřebným až na poslední místo, Češi na předposlední.

Dalším kritériem hodnocení byl **věk respondentů** v korelaci s adresností pomoci. I zde se výsledky shodují. Sečteme-li odpovědi za všechny věkové kategorie u polských i českých respondentů, dospějeme k výsledku takřka stejnému jako u členění dle pohlaví či ekonomické aktivity. Budeme-li konkretizovat věkovou kategorii a její odpověď, pak nastává shoda na straně polských i českých respondentů ve věkové skupině 30–44 let. Tato věková kategorie je nejčtenější v ochotě poskytnout finanční prostředky, v případě Poláků v 32 % a v případě Čechů dokonce v 38 %. Shoda panuje i v adresnosti – na prvním místě – Poláci i Češi – obětem živelné pohromy, na druhém místě Poláci – týraným ženám a Češi osobám handicapovaným. Určitě také stojí za pozornost zdůraznit, že věková kategorie 60+ v případě českých respondentů vyjádřila ochotu pomoci jako třetí v pořadí (po věkové skupině 45–59), na posledním místě se v rozsahu poskytované pomoci ocitla věková kategorie 18–29. V případě polských respondentů naopak věková skupina 18–29 je druhá v pořadí a osoby ve věku 60+ se v objemu možné pomoci ocitly na posledním místě. Lze se jen dohadovat, zda by ve skutečnosti pořadí věkových skupin bylo zachováno. Domníváme, že

obě krajní věkové skupiny, vzhledem k předpokládané omezené ekonomické aktivitě, by měly problémy s rozsahem poskytované finanční pomoci.

Stupeň vzdělání je dalším ukazatelem, který mapuje úroveň sociálního cílení dotazovaných. I zde panuje shoda mezi českými i polskými respondenty, a to pokud sledujeme směr případné pomoci – opět se jedná o oběti živelné pohromy, a to u všech stupňů dosaženého vzdělání bez výhrady. Zaměříme-li se na vzdělání těch, kteří nabízejí svou pomoc v největším rozsahu, pak na polské straně je to skupina osob se středním vzděláním bez maturity a s vyučenými, což zhruba odpovídá nejpočetnější české skupině osob se středním vzděláním bez maturity. Druhou nejštědrější skupinu tvoří osoby se středním vzděláním s maturitou a opět u obou národností respondentů. Také u osob s vysokoškolským vzděláním zaznamenáváme pomoc nasměrovanou obětem živelných pohrom, handicapovaným a týraným ženám s dětmi, a opět ve stejném národnostním rozložení.

Ani to, zda respondenti **pocházejí z města či venkova**, nemělo vliv na rozdílnost v rozhodování, kam případnou finanční pomoc nasměrovat. I zde panuje naprostá shoda – **polští i čeští** dotázaní z města i venkova zcela bezkonkurenčně na první místo stavějí pomoc obětem živelné pohromy, dále handicapovaným a týraným ženám s dětmi. Nejméně se pozornost, jako v předchozích případech, upírá na osoby v seniorském věku (Poláci) a na případnou dotaci nákladné operace (Češi).

Zajímavý je v této souvislosti na svou dobu velmi moderní názor myslitele a filozofa Francis Bacon, který tvrdil, **že pro člověka je snaha o dobročinnost přirozená, ať už je obrácena k lidem, nebo i ke zvířatům.**

V poslední z položených otázek znějících „**Vyjádřete, prosím, názory na různá témata zakroužkováním hodnoty**“ ve škále nabízených témat bylo respondentům ve výzkumném šetření předloženo k vyjádření celkem 11 tvrzení a dotazů. Vzhledem k zaměření tématu příspěvku byly vybrány okruhy, které se bezprostředně vážou ke sledovanému problému.

Tvrzení jsou předkládána v kladném a záporném znění. U nich měli čeští i polští respondenti na 10 bodové stupnici vyjádřit hodnotu (míru) závažnosti předloženého tvrzení tak, jak ji osobně vnímají, pociťují a chápou. Hodnocení tvrzení bodem (stupněm) 5 a 6 je metodicky chápáno jako hraniční mezi výrokem kladným (pozitivním) a záporným, jako výpověď, **kterou respondent vyjadřuje či naznačuje své nevyhraněné rozhodnutí.** V předložených tvrzeních byly respondenty hodnoceny tyto faktory:

Tvrzení	Hodnotová stupnice	Tvrzení
1. Jednotlivci by měli převzít více odpovědnosti, aby se o sebe dokázali postarat.	1, 2, 3, 4, 5, 5, 6, 7, 8, 9, 10	Stát by měl převzít více odpovědnosti, aby bylo o každého postaráno.
2. Péče o seniory je hlavně úkol rodiny.	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7	Péče o seniory je hlavně úkol společnosti.
3. Nezaměstnaní by měli mít povinnost přijmout jakoukoli práci, která je k dispozici nebo ztratit podporu v nezaměstnanosti.	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7...	Nezaměstnaní by měli mít právo odmítnout zaměstnání, které nechtějí vykonávat.
4. Lidé, kteří žijí v nouzi, si mohou za to sami.	1, 2, 2, 4, 5, 5, 6, 7...	Lidé žijící v nouzi jsou důsledkem změn vývoje.

Zdroj: tabulka převzata z dotazníku, upravena autorkou, CZ, PL

Velmi zásadní a citelné změny v ekonomikách obou zemí, které byly vyvolány nastolením nového politického systému, po zavedení tržního hospodářství, transformaci, regulaci a deregulaci trhu práce a po vstupu do EU, se zásadně odrazily na kvalitě společnosti a především na jejím sociálně-ekonomickém prostředí (zázemí). Řada dříve platných norem nabývala nového obsahu, společnost se začala měnit a s ní i její hodnotová kritéria. Výrazný dopad měla právě na sociální rozměr společnosti.

Podotázka 1: Vlastní zodpovědnost, úloha státu:

V případě nároků na vlastní zodpovědnost se škála odpovědí rozptýlila, přesto převažují u obou národností odpovědi do stupnice 5, přičemž nejpočetnější skupina je právě na „hraničním pásmu“ na bodu 5 (Češi 18%, Poláci 22,8%, v obou případech s mírnou převahou žen), další se pohybují na úrovni bodu 3

(Češi 16 %, Poláci 15,6 %), ani jedna skupina respondentů se výrazně nevyjádřila ve škále od bodu 6–10. Znamená to tedy, že muži i ženy, ve všech věkových a vzdělanostních kategoriích, podle ekonomické aktivity a původu, na obou stranách hranice se **spíše hlásí k osobní zodpovědnosti a starosti o sebe**, neočekávají, že to za ně tuto povinnost převezme stát nebo někdo jiný.

Podotázka 2: Péče o seniory:

Poněkud jiné, i když s menšími korekturami, hodnoty vyjádřili dotazovaní k *otázce péče o seniory*. V případě **českých respondentů** zaznamenáváme největší procentuální podíl na stupnici u bodu **5, nevyhraněný názor**, (19 %, s mírnou převahou žen), i když poměrně hodně respondentů se také nepatrně přibližuje k tvrzení (bod 4, 3 – v rozsahu 15 %) „*péče o seniory je úkol rodiny*“.

U **polských respondentů** zaznamenáváme zcela **převládající tvrzení (stupeň 1, 2) o nutnosti rodiny pečovat o seniory**. V procentuálním vyjádření se jedná o hodnotu 25,3 % a druhou největší – 17,5 %, přesto se však také objevuje poměrně vysoké procento u hodnotové škály 5, kde se setkávají ženy na 9,2 %. Otázkou je, proč právě ženy vyjádřily tento názor. Lze se jen dohadovat, že vnímají otázku komplexněji a domnívají se, že je to i společnost, která by měla seniorům vracet to, co pro ni tito lidé dříve vykonali, případně nemají jednoznačný a vyhraněný názor na položenou otázku. Hodnotíme-li postoje respondentů k danému tvrzení z hlediska **ekonomické aktivity, věku a vzdělání**, pak opět můžeme sledovat téměř jednotu v názoru vyjádřenou označením bodu 5, jen s nepatrným vychýlením směrem k nižší hodnotě u osob se středním vzděláním bez maturity a osob starších 60+. Také osoby z města a venkova se shodují hlavně na čísle 5, u městských zaznamenáváme opět jen nepatrné vychýlení k bodu 3. Pokud srovnáme české hodnoty s polskými, zaznamenáváme u našich sousedů přece jen názorovou pestrost. Polští respondenti (dle věku, ekonomické aktivity, vzdělání i původu) pokládají péči o své (rodinné) seniory za prioritní, proto převládá hodnocení bodem 1, případně 2, jinak je tomu ovšem v případě, kdy senior není příbuzný, viz předchozí otázka k finanční pomoci seniorům.

Různou stupnici názorů můžeme zaznamenat v případě dvou podobných tvrzení, *a to zda jednotlivci mají mít více zodpovědnosti sami za sebe, či ji má převzít stát* a druhé tvrzení, *v němž nezaměstnaný má povinnost v době nezaměstnanosti přijmou jakoukoli práci, neboť mu jinak hrozí ztráta podpory v nezaměstnanosti, či má právo odmítnutí a vlastní svobodné volby*.

Podotázka 3: Povinnost přijmout práci, svobodná volba práce:

K uvedené otázce je možné přijmout názor, že nezaměstnanost vyvolá povinnost či alespoň potřebu řešit situaci urychlenou snahou najít si práci. Obdobný výsledek lze očekávat také v případě *volby práce v době nezaměstnanosti*. **Čeští respondenti** (muži i ženy) se v 18 % vyjadřují pro **naprostou povinnost přijmout jakoukoli práci (stupeň 1)**, zde mírně převažují muži nad ženami, druhou nejpočetnější skupinu tvoří naopak ti, kteří se pohybují na „hranici“ a označili

bod 5. To znamená, že je zde také poměrně početná skupina (16 %) respondentů, která nemá na daný problém zcela vyhraněný názor (zde převládají ženy).

Polští respondenti jsou poněkud více nejednotní ve škále svých odpovědí. **Nejpočetnější skupina** se soustředí v názorech, oproti české, na rozhraní obou variant a 16,5 % **stojí na stupnici 5**, druhá nejsilnější skupina je, oproti českým výsledkům, naopak na stupnici 1 (12,9 %). Přesto se Poláci stavějí kritičtěji k tvrzení přijmout jakoukoli práci a 11,2 % se vyjádřilo blíže k variantě svobodné volby (stupeň 8). Ve všech případech u polských respondentů převládají v poměru ženy nad muži. Názorová hladina českých respondentů podle ekonomické aktivity, věku, vzdělání a původů opět koresponduje s předchozím tvrzením. I zde převládají odpovědi označené stupněm 1, i když skupina osob ve věkové kategorii 45–59 let a 60+ se vyjádřila shodně 9 %, jak pro 1. stupeň, tak pro stupeň 5 a skupina osob se středním vzděláním bez maturity se 7 % vyjádřila pro stupeň 1, 2 a 6 % dokonce pro stupeň 5. Názorová hladina polských respondentů také téměř kopíruje předchozí odpovědi. Polští respondenti se, oproti českým, ve všech sledovaných kategoriích setkávají v názorech nejčastěji na stupni 5, dále pak na stupni 1, ale nacházíme zde také vychýlení směrem ke stupni 7 a 8 (pracujících, nezaměstnaných, u vyučených). Pokud jde o původ respondentů – u Poláků se 16,3 % vyjádřilo pro hraniční pásmo stupně 5 a 13,3 % pro stupeň 1, Češi se naopak v 18 % přiklánějí k povinnosti přijmout jakoukoli práci a označili bod proto 1, ale v 15 % jako Poláci se vyjádřili pro bod 5.

Podotázka 4: Chudoba, nouze

Důkazem toho, jak společnost a její jedinci vnímají sociální změny, jsou otázky, které se vážou k tématu nouze, nezaměstnanosti, péče o seniory či odpovědnost za sebe nebo jiné. Z výzkumu vyplynulo několik zajímavých údajů. **Čeští i polští respondenti** (muži i ženy) se shodují ve svých tvrzeních, která se týkají názoru na lidi, kteří *žijí v nouzi*. V naprosté většině respondenti **označili** na 10 bodové stupnici **bod 5** (30 %) tedy **nevyhraněný názor**, mírně převažovaly ženy nad muži (u obou národnostních skupin), v případě českých respondentů (mužů) můžeme následně zaznamenat menší vychýlení směrem k nižším hodnotám („*lidé si za to mohou sami*“), u polských mužů a českých a polských žen naopak směrem k vyšším hodnotám („*lidé žijící v nouzi jsou důsledkem změn*“). V procentuálním vyjádření opět mírně převládají ženy.

Z hlediska ekonomické aktivity, vzdělání, věku i původu respondentů je jejich postoj k lidem, kteří se ocitají v nouzi, podobný jako v případě názorů dle pohlaví. Dotazovaní se bez ohledu na to, zda pracují či ne, shodují a na bodové stupnici 5 (celkem 31 %) tedy opět nevyhraněný názor, i když v kategorii pracujících popř. je zde mírné vychýlení směrem k bodu 4 i 6, u kategorie osob bez placené práce dokonce k bodu 7, tedy větší shoda na tom, že stát má vyšší podíl na růstu nouze některých jedinců. Obdobný trend můžeme zaznamenat i u polských respondentů, jak podle hodnocení kategorie pracujících, tak dle věku i vzdělání. I zde se většina shodla na stupnici 5, ale s vychýlením (hlavně

k bodu7) směřem k názoru, že na chudobu lidí měla vliv změna politického i ekonomického systému. Také obyvatelé sledovaných polských a českých měst i venkova se shodli na stupnici 5.

Zobecnění trendů a souhrn zjištění

Pokusíme-li se vyhodnotit skupinu předchozích odpovědí na položené otázky a celkové výsledky výzkumného šetření, můžeme zaznamenat několik obecných zjištění. V rámci jednotlivých kategorií se objevují určité zákonitosti a platnosti.

Pokud zhodnotíme a zobecníme výsledky výzkumu, zjišťujeme především u žen menší ochotu riskovat, větší starost o rodinu, ochotu pečovat o své starší příbuzné, pomoci druhým v případě jejich nouze, naproti tomu muži jsou ochotni více riskovat, mají větší smysl pro podnikání, vyžadují větší svobodu, ale to nevyklučuje ochotu pomáhat druhým.

V případě **Poláků** zcela jednoznačně stojí na prvním místě pomoc rodině, ženě, dětem a rodičům (nejbližší příbuzní). Postoje respondentů podle věkové hranice spíše potvrzují obecné trendy – čím starší osoba, tím menší ochota jít do rizika z obavy finančního propadu, smysl pro větší zodpovědnost, ochotu pomáhat druhým, menší nároky na život. Vzdělání a pracovní aktivity zpravidla mezi sebou vytvářejí jednotu – lidé s vyšším vzděláním méně trpí nezaměstnaností, nemají větší pocit ohrožení, jsou ovšem ochotni přijmout jakoukoli práci v případě ztráty zaměstnání.

Češi jsou více ochotni přijmout práci, která se jim nabízí, Poláci se kloní k větší svobodě si o tom rozhodnout sami. Také původ respondentů napovídá, že lidé ve městech jsou více názorově pestřejší, nejsou tolik konzervativní jako na venkově, ale také mají po všech stránkách větší šance na získání práce, na lepší životní úroveň, životní podmínky, na podnikání atd.

Rada změn v Česku i v Polsku přispěla ke zkvalitnění života jednotlivce i celé společnosti, jiné znamenaly určitý odklon od stávajících hodnot a otevřenost k novému. Mnohé napovídá, že lidé přistupují k životu jinak, zodpovědněji, učí se respektovat pravidla moderní společnosti, chtějí-li, aby v ní mohli žít. Politické změny, které nastaly nejen vstupem do EU, ale již daleko dříve, a to po roce 1989, zahájily velmi složitou etapu sociální, ekonomické a politické restrukturalizace. To přineslo pro mnohé osoby změny dosavadní profese a životního stylu.

Přesto jsou Češi i Poláci, jak ukázalo výzkumné šetření, ve většině případu přesvědčeni, že se musí o sebe a své blízké postarat především sami, i když pomoc státu nevyklučují a pokládají ji za důležitou a nezbytnou. Důležité místo ve společnosti si nadále uchovává úloha rodiny, ačkoli se hlavně u mladé generace projevuje pozvolné opouštění od těchto hodnot. Mladší jedinci a hlavně muži se pozitivněji dívají na možnost seberealizace prostřednictvím vlastních podnikatelských aktivit, v této souvislosti také kladou důležitý akcent na to, aby příjmy odrážely úsilí a snahy jednotlivce. Mohou vyvstat možná rizika, kdy se společnost bude dále vnitřně strukturovat a podíl na tom bude mít síla

majetku, prestiž, vzdělání, ochota vstupovat do rizika, zaměstnanost, příležitosti, v celkovém dopadu může dojít k markantnímu snižování kvality života a životní úrovně obyvatel, případně k zvýšené migraci.

Autorka/Author

Anna Václavíková

Ústav veřejné správy a regionální politiky

Fakulta veřejných politik

Slezská univerzita v Opavě

Bezručovo nám. 885/14

746 01 Opava

anna.vaclavikova@fvp.slu.cz

Doc. PhDr. Anna Václavíková, CSc., (* 1955), pracuje na Slezské univerzitě v Opavě, na Fakultě veřejných politik. Je vedoucí Ústavu veřejné správy a regionální politiky. Ve své odborné práci se zaměřuje na sociálněekonomickou problematiku, trh práce, politiku zaměstnanosti a Evropskou unii.

recenze

**Robert BARTLETT, Oběšenec:
Středověký příběh zázraku, paměti a kolonialismu,
Argo, Praha 2014, 146 s., ISBN 978-80-257-1251-1**

Monografie s názvem *Oběšenec* z pera britského medievalisty Roberta Bartletta je dalším příspěvkem edice Každodenní život nakladatelství Argo. Kniha vyšla v originálním znění *The Hanged Man: A Story of Miracle, Memory and Colonialism in the Middle Ages* v roce 2004. Jedná se tedy o překlad relativně časný, otázkou je, zdali též nosný.

Robert Bartlett, působící na University of St Andrews, je znám především s ohledem na své rannější práce, z nichž lze jmenovitě upozornit na *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350* z roku 1993. Zaměřuje se zejména na středověkou Anglii, kolonizaci či kult světců. Poslední z uvedených témat reflektuje v recenzované publikaci.

Útlá kniha je členěna do dvanácti kapitol a nutno poznamenat, že tyto na sebe logicky ani chronologicky příliš nenasazují. Hlavním pramenem byl autorovi záznam kanonizačního procesu herefordského biskupa Tomáše z Cantilupe, uložený v Biblioteca Apostolica Vaticana. Poznámky v závěru publikace, k nimž se ještě vrátím, jsou co do užitého systému velmi nešťastné. Bibliografie, bohužel, zcela absentuje. Na konci monografie nalezneme taktéž spíše skrovnou obrazovou přílohu a jmenný rejstřík. Čí příběh tedy autor čtenářům předkládá?

Roku 1307 zasedla v Anglii komise, jejímž úkolem bylo rozhodnout, zda lze přikročit ke kanonizaci někdejšího herefordského biskupa Tomáše z Cantilupe. U jeho hrobu v herefordské katedrále, kam byly dopraveny jeho kosti poté, co roku 1282 zemřel na italské půdě, se prý dějí zázraky. Biskup měl nejen uzdravovat nemocné, ale též křísit zemřelé. Jedním z těchto vzkříšených byl Velšan Vilém Cragh odsouzený šlechticem Vilémem z Briouze starším, majitelem panství Gower, k trestu smrti oběšením. Z výpovědí svědků nelze určit, kdy přesně k popravě došlo, většina se přiklání k podzimu roku 1291, zápis herefordských kanovníků však datuje událost do roku předcházejícího. S letopočtem 1290, jakožto s rokem popravy, pracuje nakonec též Bartlett.

Klíčovou událostí je ona poprava Viléma Cragha, přičemž ale nelze s jistotou říci, proč a za jaké činy byl popraven. V souladu s některými výpověďmi svědků uvádí autor monografie jako důvod exekuce rebelii vůči anglickému králi Eduardovi I., přičemž Cragh měl být jedním z rebelů. Podle dalších výpovědí šlo prostě o zbojníka. Rozpory ve výpovědích jsou pochopitelné, mezi vlastní popravou a výslechy pozorujeme časovou prodlevu v délce sedmnácti let.

Vilém Cragh byl ve Swansea oběšen společně s dalším mužem, Trahaearnem z Hywelu. Při vlastní popravě mělo dojít ke zlomení horizontálního trámu šibenice, kdy oba muži spadli na zem, následně však byli znovu pověšeni. Craghův provaz se poté údajně ještě přetrhl, přičemž došlo k novému zavěšení odsouzeného. Co se stalo s tělem Trahaearna z Hywelu není jasné, pravděpodobně byl pohřben u šibenice. Viléma Cragha měl poté dle vlastního svědectví odříznout

Jan z Baggehamu, který byl v té době správcem panství Viléma z Briouze a taktéž mužem odpovědným za popravu. Učinil tak na příkaz paní Marie z Briouze, manželky Viléma z Briouze staršího, jež měla dokonce žádat manžela o tělo popraveného a vroucně se modlit k Tomáši z Cantilupe za jeho záchranu.

Dalšími důležitými svědky byli Vilém z Briouze mladší a kaplan Vilém z Codinestonu. Ani jeden z nich však patrně nepřihlížel popravě přímo, oba muži nicméně zhlédli Craghovo tělo poté, co byl sejmut ze šibenice a odvezen do domu měšťana Tomáše Mathewse. V tomto domě byla na příkaz Marie z Briouze brána míra pro světce. Po tomto aktu začal Cragh, o němž se soudilo, že je rozhodně mrtev, jevit známky života. Paní z Briouze mu poté údajně sama vařila, dokud vzkríšený odsouzenec se nezotavil. Následovala pouť k biskupově hrobu v herefordské katedrále.

Důležitým aspektem výsledků je překlad všech výpovědí do latiny. V tomto jazyce byl tedy zapsán i výslech samotného Viléma Cragha, který hovořil pouze velšsky. Tento jazyk však nikdo z komise neovládal a museli být povoláni tlumočníci z řad františkánů z herefordského kláštera. Sám Cragh uvedl, že byl obžalován ze zabití třinácti mužů, svou vinu popíral, přesto byl odsouzen k smrti. Dále tvrdil, že ráno před popravou se mu zjevila Panna Maria v doprovodu muže, kterého Panna Maria označila za svatého Tomáše. Před svým zadržením měl také výše zmíněnému biskupovi obětovat pencí. Na dotaz, zda mu Tomáš z Cantilupe při popravě podpíral nohy, odpověděl záporně. Ačkoli například Marie z Briouze uvedla, že bezprostředně po svém zotavení toto Cragh tvrdil.

Uvedený příběh je v knize předkládán čtenářům poměrně chaoticky. Vedle toho jsou zde kontextuální kapitoly jako Prostor a čas, kde se autor snaží řešit otázku pojmání těchto kategorií ve středověku. Nutno podotknout, že některé závěry působí poněkud banálně: „*Naši analýzu svědeckých výpovědí v případě Viléma Cragha bychom mohli uzavřít konstatováním, že různí lidé si data pamatují různě, někteří docela přesně, jiní jen přibližně*“.¹ V kapitolách 8. (Pán) a 9. (Paní) se znovu vrací k Vilémům z Briouze i paní Marii z Briouze. Závěrečné kapitoly poté připomínají, že Tomáš z Cantilupe byl nakonec skutečně kanonizován. Stalo se tak roku 1313 za Jana XXII. Bartlett dále nastiňuje též životní osudy tří členů vyšetřovací komise z roku 1307, Viléma Duranda, Ralpha Baldocka a Viléma z Testa, které již působí dojem částečně nuceného nastavování textu, neboť v předchozích částech byli uvedeni muži pouze jmenováni, jejich chování v rámci vyšetřování svatosti Tomáše z Cantilupe však nebylo více problematizováno.

Příběh vyprávěný Bartlettem je příběhem s nejasným hlavním hrdinou. V souladu s názvem knihy očekává čtenář příběh oběšeného, v tomto případě Velšana Viléma Cragha. Případnými adepty na titulní roli jsou nicméně též biskup Tomáš z Cantilupe či oba Vilémové z Briouze. Autor monografie je také značně nedůsledný v zodpovídání otázek, které jsou před něj stavěny skrze prameny. Například otázku, proč Marie z Briouze žádá po manželovi tělo oběšeného Viléma Cragha reflektuje až v kapitole Paní s tím, že kdyby tato kniha byla románem, mohli bychom si přimyslet milostný zájem. Pro

1 Robert BARTLETT, *Oběšenec...*, s. 57.

krátkou ilustraci také doplňuji, že v knize jsou opomenuty prakticky veškeré informace, které se mohou vztahovat k formálním pravidlům kanonizačního procesu v době středověké, a to prostým poukazem na skutečnost, že pravidla kanonizace byla prostě složitá.

Ačkoli se autor snaží o kontextuální ukotvení příběhu v čase a prostoru, není zcela jasné, co chce skrze knihu vlastně sdělit. Interpretačně lze práci označit za velmi slabou, terminologicky ani metodologicky není poté jakkoli přínosná. Navzdory skutečnosti, že publikace byla pravděpodobně psána pro zájemce o historii z řad široké veřejnosti, je nezbytné zmínit, že zde zcela absentuje poznámkový aparát ve smyslu odkazů v textu. Ani v případě citací z jednotlivých výsledků nenalezneme žádné odkazy. Poznámky v závěru knihy jsou řazeny dle kapitol, odkazují však pouze k jednotlivým stranám, nikoli k textovým úsekům.

Veskrze zajímavý příběh vzkříšení zemřelého zločince skrze přímluvy biskupa Tomáše z Cantilupe konstruuje Bartlett na základě výslechových protokolů, které však předkládá čtenářům ve formě často se opakujících fragmentů roztroušených nepřilíš koncepčně v jednotlivých kapitolách. Kontext v podobě vizualizace poprav ve středověkých rukopisech či obdobných případů ve srovnatelném období zůstává spíše nastíněn, než rozvinut. Velmi zajímavá, avšak opět nepřilíš rozsáhlá, je v této souvislosti připomínka analýzy případů zázračného zachránění odsouzených. Raný středověk vykazuje tři čtvrtiny zachráněných jako vinné, pozdní fáze tohoto období naopak uvádí majoritu zachráněných za nevinné. Není však například uvedeno, jaký geografický prostor daná analýza pokrývala, přičemž toto nelze vyčíst ani z příslušné poznámky. Obecně lze konstatovat, že publikace působí jako kniha „šitá horkou jehlou“, se zajímavým jádrem, které ale nechává nezodpovězené i ty otázky, které bylo z pozice historické vědy možno relevantně a zajímavě rozvinout.

Zuzana Koblřová

Práva městská Království českého. Edice s komentářem,
edd. Karel Malý – Pavla Slavíčková – Ladislav Soukup – Petra
Skřejpková – Jiří Šouša – Jiří Šouša ml. – Jana Vojtíšková
– Klára Woitschová, Nakladatelství Karolinum, Praha 2013,
783 s., ISBN 978-80-246-2117-3

Práva městská Království českého Pavla Kristiána z Koldína přináší moderní komentovanou edici stěžejního pramene k dějinám českého (městského) raně novověkého práva. Práce publikovaná v Nakladatelství Karolinum je výstupem stejnojmenného projektu GAČR, reg. Č. 404/09/0813 realizovaného širokým týmem odborníků (právníků, právních historiků, historiků a archivářů) z různých vědeckých pracovišť (Univerzita Karlova v Praze, Univerzita Hradec Králové, Univerzita Palackého v Olomouci).

Kniha se skládá z pěti kapitol, které jsou uspořádány následujícím způsobem. První kapitolu otevírá historický úvod Karla Malého s názvem „Vývoj městského práva v Čechách“, spolu s ediční a jazykovou poznámkou Jiřího Šouši, Jany Vojtíškové a Kláry Woitschové (s. 11–50). Druhou kapitolu tvoří vlastní edice Práv městských zpracovaná týmiž editory, jejíž součástí je text Krátké summy, představující pro běžnou městskou praxi přístupnější výtah hlavního textu a rovněž z hlavního textu excerpovaný souhrn Pokut (s. 51–622). Ve třetí kapitole následují Komentáře – právně historický rozbor tematizovaný ve čtyřech oddílech podle novodobého členění právních odvětví. V jeho rámci zpracoval „Trestní právo a proces“ Karel Malý (s. 623–683), „Organizaci veřejné správy a správní právo“ Ladislav Soukup (s. 684–694), „Majetková práva“ Petra Skřejpková (s. 695–722) a „Manželské právo a právní postavení dětí“ Pavla Slavíčková (s. 723–736). Jako samostatná čtvrtá kapitola je dále zařazeno německé resumé rozdělené obdobně jako první kapitola na historický úvod a rozbor edičních zásad (s. 737–751). V páté kapitole jsou připojeny rejstříky – společný jmenný a místní a především věcný rejstřík (s. 752–783).

Úvodní oddíl poskytuje historický vstup do problematiky městského práva v Čechách s důrazem na Koldínovu kodifikaci, sleduje jeho inspirační zdroje i jeho pozdější „dlouhý život“. Pasáž je rozdělena na čtyři dílčí okruhy: proměny městského práva v Čechách, postavení měst v pozdně středověké společnosti a jeho vliv na vývoj městského práva, problematiku obyčeje, zákona a nálezu ve šlechtickém a městském právu a cestu k přijetí Koldínova zákoníku.

Ediční poznámka vydavatelů je podána standardním způsobem. Věnuje se kontinuitě se současným edičním zpracováním pramenů městského práva, předchozímu edičnímu zpřístupnění dokumentu, paleografické analýze, rozboru ikonografické a heraldické výzdoby a edičním a jazykovým pravidlům užitým při transkripci textu. Základem nového textu se stal původní kodex Práv městských z roku 1579 uložený v knihovně Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Spolu s ním byly v edici vydány též sekundární texty Krátké

summy a Pokut z let 1581 a 1582 uložené v Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze.

Následujících bezmála 600 stran zahrnuje vlastní rozsáhlý text edice, který je po stranách opatřen jazykovými poznámkami. Ve vzestupně číslované řadě poznámek uváděných dole pod textem je odkazováno k dílčím faktům (doplnění datace, heraldická výzdoba apod.), na opravy tiskových chyb a komparaci se starší Jirečkovou edicí. Místo obvyklých podrobných věcných poznámek vysvětlujícího rázu odkazujících též k rozšiřujícímu korpusu odborné literatury a příbuzných pramenů však zvolil autorský kolektiv pod vedením Karla Malého jiný přístup, při němž se na místo souhrnu poznámek věcného rázu přiklonil k separátně uváděným právně historickým rozborům ve formě dílčích studií s připojenými poznámkami pod čarou. Práce postrádá závěrečný soupis relevantních pramenů a literatury, na něž je odkazováno pouze v rámci poznámek v samostatných právně historických komentářích.

Tyto právně historické komentáře tvoří třetí kapitolu knihy rozdělenou do čtyř hlavních celků věnovaných trestnímu právu, veřejné správě a správnímu právu, majetkovým právům a manželskému právu spolu s právním postavením dětí. Komentář k trestněprávním ustanovením zákoníku se věnuje jejich obecné charakteristice (pojetí trestu, presumpce nevinny, nutná obrana atd.), podává analýzu procesních předpisů a zásad, a také dílčí rozborů jednotlivých deliktů v kontextu městského i šlechtického práva. Obsahem stati věnované organizaci veřejné správy a správnímu právu jsou práva a povinnosti konšelů a purkmistra zahrnuté Koldínem až na výjimky pod „práva konšelská“. Obsáhleji je poté pojednáno o majetkových právech rozdělených do hlavních okruhů na práva věcná, závazky a proces dědění. Autorka klade důraz zejména na odkazy k recipovaným právním tradicím, zejména na římské právo. Závěrečný oddíl je zaměřen na právní normy manželského práva obsažené v zákoníku, které byly v rovině světské práva zúženy na majetkoprávní vztahy mezi manželi navzájem a mezi dětmi a rodiči. S tím úzce souvisí otázka poručníků a poručenské správy. Také v tomto okruhu jsou patrné vlivy starší zažitě tradice i jasné známky vzorů římského práva.

Komentovaná edice Práva městská Království českého oživuje problematiku českých právních dějin staršího období, kterou do určité míry propojuje s výzkumem české (pozdně středověké a) raně novověké společnosti. Pro další výzkum poskytuje funkční, podle současných zásad textové kritiky editovaný text. Doprovodné komentáře obsahující odkazy na rozšiřující literaturu a komparovaný pramenný materiál by však bylo patrně přínosnější začlenit do edice jako přímou součást poznámkového aparátu.

Zdeněk Beran

Martin FRANC – Jiří KNAPÍK, *Volný čas v českých zemích 1957–1967*, Academia, Praha 2013, 573 s., ISBN 978-80-200-2229-5

Monografie *Volný čas v českých zemích 1957–1967* vznikla jako výstup stejnojmenného projektu, jehož nositelem byl Ústav pro soudobé dějiny AV ČR za podpory Grantové agentury ČR, a navazuje na dvousvazkové dílo *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, které v roce 2012 získalo ocenění Magnesia Litera v kategorii Literatura faktu. Obě díla pocházejí z pera autorské dvojice Martina France a Jiřího Knapíka. První zmiňovaný působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a Masarykově ústavu a Archivu AV ČR a zároveň se věnuje přednáškové činnosti na Karlově univerzitě, přesněji na Fakultě humanitních studií. K oblastem jeho odborného zájmu patří problematika vědy a vědní politiky v období 1945–1992, dějiny životního stylu v letech 1948–1989 a dějiny stravování v 18.–20. století. Jiří Knapík působí v Ústavu historických věd Filozoficko-přírodovědné fakulty Slezské univerzity. Zabývá se dějinami Slezska ve 20. století a dějinami po roce 1945 se zaměřením na vývoj kulturní politiky a problematiky volného času v Československu v 50. a 60. letech.

Strukturálně je kniha členěna do pěti hlavních kapitol a následně podkapitol a představuje rozsáhlou sondu do oblasti volného času, jeho historického vývoje v daném časovém úseku, forem jeho trávení, vymezení pojmu volný čas a v neposlední řadě vztahu politiky a volného času. Na začátku se autoři pro zachování celistvosti tématu vrací k letům 1945 až 1956, které zahrnují poválečné a budovatelské období. Zatímco po skončení války dochází k obnově večerního a nočního života, tak konec 40. let a počátek 50. let se nese v duchu vybudování nové společnosti a přípravy na další světový konflikt. Probíhají diskuze o způsobu trávení volného času, ideálu odpovídá představa kolektivní formy odpočinku a organizované využívání volného času, a naopak spolková činnost a individuální trávení volného času se řadí mezi nežádoucí způsoby. Důraz je kladen na výchovu nového socialistického člověka, čemuž odpovídá i systematická přednášková činnost pro vzdělávání dospělých. Volný čas a zábava jsou zakomponovány do státní politiky a mezi jejich cíle patří načerpání nových sil k další práci a motivace k lepším pracovním výkonům. Zde autoři poukazují na film *Pyšná princezna*, kde postava krále Miroslava prohlašuje: „Čím více lidí je na práci, tím více času zbývá na zábavu“. Toto pojetí volného času odráží i československá komedie *Dovolená s Andělem* z roku 1952. Státní politika se nezaměřovala pouze na dospělé, ale i na děti, u kterých se používala celá řada prostředků, ať už se jednalo o školu a školní družiny, mimoškolní činnost ve spolupráci se svazem mládeže, pionýrské tábory, časopisy (např. *Mateřídouška*, *Ohníček* či *Mladý techniky*) či televizní vysílání (např. pohádky *Pyšná princezna* či *Byl jednou jeden král*).

Dvojice autorů svoji pozornost zaměřila i na negativní způsoby trávení volného času. Za nevhodnou formu využití volného času státní představitelé

považovali účast na církevním životě. Jedním z nástrojů omezení vlivu církve se stala právě televize, přesněji plánování programu na nedělní ráno a dopoledne. K nekulturnímu, nežádoucímu a patologickému využívání volné času patřilo nadměrné požívání alkoholu, převážně v hostincích, nicméně boj s alkoholismem můžeme vysledovat již do roku 1948. Narkomanie se stává vážnějším problémem až ve druhé polovině 60. let v důsledku většího otevření se západním vlivům a hnutí hippie. V předchozích letech se jednalo spíše o „pouhé“ užívání hypnotik či psychostimulantů u marginálního počtu obyvatel. K dalším nevhodným způsobům se řadily karetní hry a melouchaření. Patologické jevy se týkaly z genderového hlediska převážně mužů a z věkového hlediska mládeže, jelikož obě tyto skupiny disponovaly větším objemem volného času než např. ženy. U mládeže se jednalo především o chuligánství a kriminální činnost. Zajímavou kapitolu představuje detailnější popis dobových forem trávení volného času, ať už se jedná o cestování (rekreace ROH, zájezdy za památkami i k vodě, chalupaření a chataření, autokempy, autostop, tramping, cesty do zahraničí, pionýrské tábory ROH), individuální zájmy (televize, sběratelství, kutilství, modelářství) a společenský život (neformální přátelská setkání u piva, kávy či čaje). Právě např. nová média jako televize měla velký vliv na aktivitu společnosti. V této době se začíná formovat tzv. seriálová kultura, která přetrvává dodnes a patří k jedněm z nejfrekventovanějších způsobů individuálního trávení volného času.

Volný čas v českých zemích 1957–1967 lze zhodnotit jako velice zdařilou a přínosnou monografii, která přiblížila z hlediska kulturní historie velice zajímavé a dosud na pokraji české historiografie stojící téma. Autoři se nevěnují pouze formám trávení volného času, ale i odborným diskuzím o jeho podobě, dále sledují jednotlivé souvislosti jako např. postupné snižování délky pracovní doby a změny postojů představitelů státu k této oblasti. Předložená kniha je pro svoji jasnou strukturu, přehlednost, odbornost a čtivost určená širokému okruhu veřejnosti, tedy jak laikům, tak i odborníkům. Za další kladný přínos shledávám obrazové materiály v průběhu celého textu a rozsáhlý poznámkový aparát. Autoři se sice mohli, jak sami v úvodu přiznávají, opřít o řadu děl věnující se volnému času, nicméně až dosud chyběl systematictější výzkum. Lze říci, že dvojice autorů v této knize svůj záměr naplnila.

Jiří Louda

Obsah

STUDIE

Spory a soudní kauzy knížete Jindřicha Minsterberského
MARTIN ŠANDERA 5

Názory českých ženských katolických spolků na politickou aktivitu žen
(20. a 30. léta 20. století) 21
JIŘÍ HAVELKA

Regionální prvky determinující působení akčních výborů Národní fronty
v roce 1948 na příkladu okresů Náchod a Trutnov 35
PAVEL HORÁK

Neznámé alternativy územních reorganizací z let 1949 a 1960
K otázce variantních návrhů územně správních reforem
v poválečném Československu 63
MARTIN ŠIKULA

Od pražského jara k helsinskému procesu. Vývoj politické
spolupráce v organizaci Varšavské smlouvy na přelomu 60. a 70. let 89
MATĚJ BÍLÝ

Zniesienie twierdzy w Głogowie: zmiany w strukturze
urbanistycznej Głogowa i współczesna pamięć o jej reliktach 125
KAZIMIERZ SEBASTIAN OŻÓG

Souvislosti proměny barokní pevnosti v moderní město:
Hradec Králové 139
JAN FALTA

Měřítko města: Hradec Králové v architektonické teorii a praxi
Václava ml. a Jana Rejchlových 157
LADISLAV ZIKMUND-LENDER

MATERIÁLOVÉ STATĚ

Vývoj československo-egyptských obchodních vztahů
v meziválečném období 179
VERONIKA VAVREČKOVÁ

Sociální realita česko-polského příhraničí po roce 2000 195
ANNA VÁCLAVÍKOVÁ

RECENZE

- Robert BARTLETT, *Oběšenec: Středověký příběh zázraku, paměti a kolonialismu*, Argo, Praha 2014, 146 s., ISBN 978-80-257-1251-1 213
- Práva městská Království českého. Edice s komentářem, edd. Karel Malý – Pavla Slavíčková – Ladislav Soukup – Petra Skřejpková – Jiří Šouša – Jiří Šouša ml. – Jana Vojtíšková – Klára Woitschová, Nakladatelství Karolinum, Praha 2013, 783 s., ISBN 978-80-246-2117-3 216
- Martin FRANC – Jiří KNAPÍK, *Volný čas v českých zemích 1957–1967*, Academia, Praha 2013, 573 s., ISBN 978-80-200-2229-5 218
- Pokyny pro autory 223
- Poznámky 227

Pokyny pro autory

Východočeské listy historické (VLH) vycházejí dvakrát ročně. Redakce přijímá pouze původní práce, které vznikly v badatelské dílně autora. Práce mohou být psány česky, slovensky a polsky. Studie a materiálové stati (včetně edic dokumentů a vzpomínek) mohou být maximálně do 40 stran, recenze v rozsahu 4–10 stran, příspěvky do oddílu *Z biografického lexikonu* mohou mít nejvýše 1 stranu.

Pokyny pro úpravu rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači **zašlete** redakci VLH v jednom výtisku a na označeném CD/DVD nebo zašlete elektronicky na adresu výkonného redaktora PhDr. Tomáše Hradeckého, Ph. D., (tomas.hradecky@uhk.cz). **Pište ve Wordu, písmo Times New Roman, velikost 12, řádkování 1,5.**

2. K textu studie přiložte resumé (rozsah max. 1 800 znaků – 1 strana), abstrakt (do 600 znaků) a klíčová slova (5–7 slov), to vše v českém jazyce. K textu materiálové stati přiložte abstrakt (rozsah max. 600 znaků) a klíčová slova. Ke studii, materiálové stati a recenzi je třeba připojit krátký medailonek autora (rok narození, současné zaměstnání, odborná specializace, význačné dílo – max. 400 znaků).

3. Pro zvýraznění slov nebo pasáží v textu je možné:

Použít kurzívu pro citáty; tučné písmo pro názvy dílčích částí práce nebo vybrané části textu; případně prostrkání nebo petit (s využitím obvyklých korektorských značek). Zásadně nepoužívejte podtrhávání.

4. Poznámkový aparát připojte na stranách pod čarou, jak umožňuje Word: přes příkazy *vložit, poznámka pod čarou, značení automaticky*. V textu pište horní index za interpunkční znaménka.

5. Literaturu a edice citujte podle následujících zásad:

- Monografie: Jméno autora (v pořadí osobní jméno v plném znění, iniciálou až v dalších citacích, PŘÍJMENÍ, jméno příp. spoluautorů oddělit pomlčkou), název knihy (kurzívou), místo a rok vydání (příp. nakladatel před rok vydání), údaje o stranách (celkový počet, konkrétní strana nebo rozmezí stran). Srov. Josef ŠUSTA, *Úvahy o všeobecných dějinách*, Praha 1999, s. 134.
- Studie publikovaná v periodiku: Autor stati/spoluautoři (viz monografie), název studie kurzívou, název periodika (v závorce zkratku používanou u dalších odkazů na dané periodikum), údaje o ročníku (svazku), roku vydání a stranách. Srov. Jiří MAREK, *Historie mezi teorií a praxí*, Český časopis historický (dále jen ČČH) 96, 1998, s. 792.

- Studie publikovaná v příležitostném sborníku: Autor stati/spoluautoři (viz monografie), název studie kurzivou, in: název sborníku, (ed. /edd.), jméno editora/editorů sborníku, pokud je uváděno, místo a rok vydání (příp. nakladatel před rok vydání), údaje o stranách. Srov. Zdeněk MĚŘÍNSKÝ, *Vývoj zbroje a válečného umění – významné bitvy na Moravě*, in: *Středověká Morava*, ed. Z. Měřínský, Brno 1999, zvláště s. 100–102 nebo Josef PETRÁŇ – Eduard MAUR, *František Kutnar a univerzita Karlova*, in: *Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti*, Semily 1998, s. 148.
- Edice: Při citaci edice se přihlíží pokud možno k výše uvedeným zásadám. Je-li obvyklé citovat nejprve nebo pouze název edice, uvést při první citaci plný název edice, a to verzálkami. Ve jméně editora za názvem edice postačí u křestního jména pouze první písmeno, např. CODEX DIPLOMATICUS ET EPISTOLARIS REGNI BOHEMIAE V/3, edd. J. ŠEBÁNEK et S. DUŠKOVÁ, Praha 1982, č. 1570, s. 363. V opačném případě, je-li uváděno nejprve jméno autora/autorů edice, postupuje se jako u monografie. Za jménem autora/autorů je v závorce uvedeno (ed. /edd.). Pro názornost srov. Antonín BENČÍK – Jaromír NAVRÁTIL – Jan PAULÍK (edd.), *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 6. díl, 1. svazek: *Vojenská varianta řešení čs. krize (1967–1968)*, Praha – Brno 1996.
- Archivní prameny: Oficiální název archivu (v závorce zkrácený název používaný u dalších citacích), archivní fond a další nezbytné identifikační údaje. Srov. Státní okresní archiv v Hradci Králové (dále jen SOKA Hradec Králové), f. Archiv města Hradec Králové, inv. č. 1776, č. j. 1708, kart. 361.
- Zkrácené citace se používá při opakování literatury i archivních pramenů. Uvést nejprve citaci nezkrácenou, poté zkracovat osobní jméno autora/autorů na iniciálu a název monografie i studie po první podstatné jméno, ukončit třemi tečkami a čárkou; zachovat kurzívu v názvu. Např. J. PETRÁŇ – E. MAUR, *František Kutnar...*, s. 149.
- V citování je třeba důsledně používat odkaz srov., nikoliv viz.
- Při bezprostředním následném opakování téhož odkazu (na stejnou práci) je použito slovo *tamtéž* (v kurzivě). Při následném citování další práce téhož autora je použito slovo TÝŽ (kapitálkami).

6. Záznam literatury pro recenzi, anotaci apod. dle následujících příkladů:

- Monografie nebo celý neperiodický sborník. Jitka GRUNTOVÁ, *Oskar Schindler: legenda a fakta*, Brno, Barrister a Principal 1997, 158 s. ; Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. *Sborník z konference Památníku národního písemnictví*, Praha, Památník národního písemnictví 1992, 302 s. + obrazové přílohy.

- Celé periodikum: *Pomezí Čech a Moravy. Sborník prací ze společenských a přírodních věd pro okres Svitavy*, sv. I, 1997, vyd. Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, 276 s.

7. V případě připojených obrazových příloh je třeba předat obrazovou dokumentaci redakci v jednom výtisku společně s verzí naskenovanou na označeném elektronickém médiu (ne disketa). Přílohy je nutné opatřit seznamem popisek s uvedením zdroje.

8. Příspěvek zasílejte na adresu: Historický ústav Filozofické fakulty, redakce Východočeských listů historických, Univerzita Hradec Králové, Rokitsanského 62, Hradec Králové 500 03. Obálku označte vlevo dole výraznou zkratkou **Příspěvek pro VLH**. V průvodním dopise uveďte bydliště autora, telefonní číslo a e-mailovou adresu.

Pokyny pro dodání obrazových podkladů:

- **Obrázky** (fotografie, plány apod.) v elektronické podobě dodávat v souborech jpg nebo tiff. Velikost dodaného obrázku musí být stejná (nebo větší) jako výsledná reprodukce v brožuře při rozlišení 300 dpi (šířka sazebního obrazce sborníku je 125 mm, výška 186 mm). Digitální fotografie dodat v originálních souborech bez úprav.

Pokyny pro psaní textu:

- **První řádek odstavce** neodsazovat mezerníkem ani tabelátorem – pokud je třeba odsadit, pak toto nastavit v programu (Word): FORMÁT – Odstavec – Odsazení – Speciální
- **Pozor na psaní a použití SPOJOVNÍKŮ (-) a POMLČEK (-)!**

Spojovník je podstatně kratší než pomlčka.

Okolo spojovníku se **mezery nedělají nikdy** a používá se při:

- připojení spojky -li (např. můžeš-li)
- spojení jmen (např. Rakousko-Uhersko)
- slučovací spojování (např. propan-butan)
- upřesnění místa (např. Praha-Vysočany)
- adjektivních složeninách (např. modro-bílý)
- rozdělování slov

Pomlčka

- klávesová zkratka Alt + 0150
- můžeme-li dosadit místo pomlčky jakékoli slovo (až, do, versus, apod.), **nejsou okolo ní mezery** (např. 1950–1960, 7–9 dní, otevřeno 8–12 h)
- v ostatních případech okolo pomlčky mezery jsou

Poznámky

Východočeské listy historické
33/2015

Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové

První vydání
2015
232 stran

Tisk OFTIS Ústí nad Orlicí

ISSN 1211-8184
MK E 21784